207.11209439
Z8a

A DEBRECENI REFORMÁTUS KOLLÉGIUM TÖRTÉNETE 1538 (?) — 1938

ÖSSZEÁLLÍTOTTA
ZSIGMOND FERENC

UNIVERSITY OF
ILLINOIS LIBRARY
AT URBANA-CHAMPAIGN
STACKS

A DEBRECENI REFORMÁTUS KOLLÉGIUM TÖRTÉNETE

1538(?)—1938

ÖSSZEÁLLÍTOTTA

ZSIGMOND FERENC

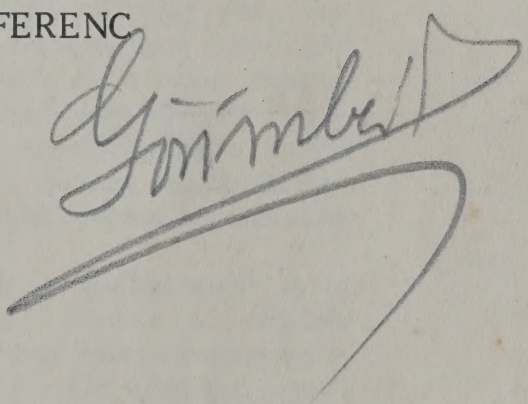

DEBRECEN SZ. KIR. VÁROS ÉS A TISZÁNTÚLI REFORMÁTUS EGYHÁZKERÜLET KÖNYVNYOMDA-VÁLLALATA. 1937—2921.

207. 1120439
Z 8a

A Debrecen városába ellátogató idegenek, néhány órai vagy egy-két napi szemléjük zsúfolt benyomásai között azt szokták végül leghatásosabbnak, igazi főélménynek minősíteni, melyet a Kálvin-tér két hatalmas épülete: a Nagytemplom és a mögötte emelkedő Kollégium látványa keltett bennük. Az előbbinek a nagyszerűségét teljes mértékben érvényre juttatja a hozzávezető főutca, melynek torkolata a templom méltó előterévé szélesedik. Viszont a Kollégium-épület művészi érvényesülésében mintha az a körülmény is szerepet játszana, hogy váratlanul pillantjuk meg, mert a templom árnyékába húzódik, a templomkert fáinak zöld lombján át annál festőibben tűnik elő a nemes szépségű homlokzat, melyen külsőleg is, belső hivatásának megfelelőleg is, oly szerencsésen megfér egymás mellett a rejtőző szerénység s a tiszteletébresztő, komoly nagyvonalúság: a Kollégium négyszárnyú épülettömbje épp olyan impozáns, amilyen egyszerű.

De a Nagytemplomnak és a Kollégiumnak ez a *középponti és egymás melletti* helyzete nem térbeli jelenségként vált Debrecen igazi nevezetességévé, hanem a szó átvitt értelmében: e két intézmény eggyéforrott négyévszázados életének a város határain messze túlszárnyaló történelmi jelentőségével. Maga a két épület természetesen csak jelkép, alkalmi hordozója eszmei nagy rendeltetésüknek, mai alakjukban egyik sincs még másfélszáz esztendős, de meg-megújuló falaik négy évszázad

óta mindig ugyanazt az örök lelki kútfőt kerítik és boltozzák be.

Azazhogy így volt 1913-ig. Ekkor a közös ősi hajlékból, az anyaölből, a testvérintézmények karjai közül fölkerekedett a gimnáziumi tagozat, és nagyszerű, modern otthonába költözött. Nem ment messzire, megmaradt földrajzilag is a templom szomszédságában; bizonyára a lélek és szellem szempontjából sem nőtt meg közöttük a távolság, bár nem lehet szemet hunyni annak a változásnak jelentősége előtt, hogy a tanárok anyagi életszükségleteiről már nem bír kellőképen gondoskodni a magyar reformátusoknak az az országos, elsősorban pedig debreceni közössége, mely évszázadokon át vészben-viharban európai híresség ként a maga tulajdonául tudta fenntartani az egységes, teljes Kollégiumot.

Egy évvel később, 1914-ben aztán olyan változás érte a Kollégiumot újabb kiválás alakjában, hogy a velejáró megrázkódtatásból mindmostanáig sem tudott felocsúdni. Igaz, hogy a megrázkódtatást a gyorsan rákövetkező politikai összeomlás is súlyosította, de ez utóbbi baj nélkül is mélyreható válságot jelentett volna a Kollégium jövőjére vonatkozólag az a korszakos fontosságú esemény, hogy e nagymultú református intézet, a korszerű fejlődés parancsa előtt meghajolva, a Debrecenben létesítendő állami tudományegyetem javára szerződésszerűleg lemondott mind a három főiskolai tagozatáról. Helyesebben szólva: a jövendő fogja megmutatni, csakugyan lemondott-e róluk és elvesztette-e őket a Kollégium azzal, hogy átadta az egyetemnek. Egy évtizeden keresztül az átmeneti helyzet némileg enyhítette vagy legalább leplezte a nagy megrázkódtatást: az egyetemivé vált három főiskolai tagozat szükségből ottmaradt a régi helyén, az ősi falak közt, a Nagytemplom szomszédságában, jórészt a volt kollégiumi tanárok vezetése alatt. De aztán ők is kiköltöztek pompás, modern otthonukba, s az ősi Alma Máter elárvult, olyanná lett, mint a megszedett, sőt megnyesett szőlőtő. A szőlőtő azonban, ha egészséges, mindig újabb és újabb hajtásokat termel magából, a jó talaj

kiapadhatatlan tápláló nedvét felhasználva. A négyszázéves jubileum csak abban az esetben nem jelenti a híres „kollégium" történelmének végét, helyi és közelvidéki érdekű elemi és középfokú iskolává való összezsugorodását, visszafejlődését, ha Kollégiumunk az egyetemivé lett fakultásokkal is fenn tudja tartani szerves kapcsolatát, ha az evangélium jó talajának éltető nedvét a tiszta tudomány csatornáin át ezután is termékenyítőleg tudja szétárasztani a nemzeti és emberi nagy eszmék szolgálatára, ha be tudja bizonyítani főiskolai minőségében is további létjogosultságát, sőt nélkülözhetetlenségét. Ebben az esetben a belőle való minden kiválás, kiköltözés nem veszteséget, hanem új hajtásokban való győzelmes terebélyesedést fog jelenteni. A jubileummal kapcsolatos tervek reménnyel töltenek el bennünket a jobb jövő iránt. Hadd fonódjék bele a nagyszerű évforduló megünneplésébe az egyetemi református templom alapkövének letétele, annak jeléül, hogy az állami legfelső oktatás sem akarja nélkülözni a négyszázéves Kollégium éltető lelki kútfejét. Vessék meg alapját a diakonisszaképzés otthonának, hogy belőle az egyetem orvosi karának munkaterületére, a klinikák betegágyyaihoz bevonulhasson az ápolónői kötelességteljesítés erénye mellé a keresztyéni szeretet többlete. Épüljön szélesebb alapzatra, minél teljesebb anyagi és szellemi felszereléssel, az egyetem teológiai és bölcsészeti karának szerves függelékeképen a Kollégium lelkészképző és tanárképző intézete, hogy a tudományos szakképzettség mellett a leendő lelkipásztoroknak és református középiskolai tanároknak világnézeti gyökérzetéből táplálkozó, öntudatos erkölcsi jelleme is egészséges kifejlődésre juthasson. A világnézet és jellem kialakulásának kezdete, sőt fejlődési útjának igen fontos része visszanyúlik a középfokú oktatás területére, ezért a Kollégium középfokú tagozatainak is pl. az internátusok korszerű átalakításával való fejlesztése elsőrendű egyházi és közművelődési érdek. Az egyetemre majd gondot visel az állam, de a fiatal egyetem négyévszázados nemesi oklevelét jelentő református Kollégium a jövőben sem számíthat más létalapra, mint amire

a multban támaszkodott: a hittestvérek önkéntes, buzgó áldozatkészségére. A Kollégium négyszázéves történetét nemcsak a szaktudósoknak kell ismerniök, hanem — legalább nagyjában — a református társadalom minden gondolkozni szerető, öntudatos tagjának, elsősorban itthon, Magyarországon, de megérdemli a külföldi testvérek figyelmét is. Az itt következő vázlatos történelmi áttekintés nem is a szakemberek számára készült; egyetlen célja: a Kollégiumunk iránt érdeklődő művelt olvasóközönség tájékoztatása.

ELSŐ IDŐSZAK

1538(?)—1660

A VÁRADI ISKOLA BEOLVADÁSÁIG

I.

A DEBRECENI VÁROSI ISKOLA ÁTALAKULÁSA. — A PÁPAI, SÁROSPATAKI, VÁRADI REFORMÁTUS ISKOLÁK KELETKEZÉSE.

Mikor a németországi reformáció eszméi hazánkba is kezdtek átszivárogni, Debrecenben már iskola állott a mai Kollégium helyén, az akkor már kétévszázados római katolikus székesegyház verestornyú épületének szomszédságában. Történetíróink ezt az iskolát sokáig azonosnak vélték a debreceni róm. kat. egyház ferencrendi szerzetesiskolájával, mely Róbert Károly trónralépte óta működött Debrecenben, az elemi oktatásénál aligha magasabb fokon. Az újabb tudományos kutatások azonban megdöntötték ezt a feltevést, s ma már bizonyosra vehető, hogy e zárdai iskolán kívül ennél magasabb fokú és világi jellegű iskolája is volt Debrecennek már a XVI. század legelején. A ferencrendiek iskolája különben sem a mai Kollégium helyén állott, hanem a mai Csapó-utca elején, körülbelül a mai Degenfeld-tér sarkán. A másik iskolát a város tartotta fenn, nem az egyházi nevelés céljainak szolgálására, hanem saját tehetősebb polgárainak kellő kimüvelése érdekében. Ha meggondoljuk, hogy Debrecen már Zsigmond és Mátyás királyok idejében is egyik legjelentékenyebb és legnépesebb városa volt hazánknak, ahol különösen a vagyonos tőzsér és kereskedő lakosok révén az anyagi jólét okvetlenül megtermette a maga művelődési igényeit: ez a belső érv már magában véve is arra a feltevésre készt bennünket,

hogy a kolostori iskolán kívül másik, magasabb fokú és szabadabb szellemű iskolának is létesülnie kellett a századforduló táján. E belső érvet külső adatok is erősítik. A humanista szellemű krakkói egyetem diákjai között már a reformáció előtt nyolcan voltak olyanok, akik *Debrecen*inek írták magukat, s valószínű, hogy még többen is lehettek debreceni származásúak, de ezt nem jelölték meg a nevükön. A wittenbergi egyetemen is már 1529-től jelennek meg debreceni ifjak. Ezek az adatok eléggé meggyőzhetnek bennünket arról, hogy Debrecen város iskolájának végzett növendékei előtt a külföldi egyetemek kapuja is megnyílt. A mai Kollégiumnak ez az egykori *városi* iskola az elődje, helyszíni értelemben is.

Hogy aztán ez a városi iskola mikor és hogyan vált protestáns intézetté, erre vonatkozólag nagyon hiányosak az ismereteink. Legészszerűbb az iskolát az egyház függvényének tekintenünk, és sorsuk alakulását közösnek, párhuzamosnak gondolnunk. Debrecen város jómódú, értelmes és mozgékony „áros népe", a tőzsérek és kereskedők folytonos érintkezésben állottak a reformációs mozgalom szülőhazájával, Németországgal, s különben is a XVI. század 20-as éveiben már a magyarországi németség is, kezdve a királynétól és ennek budai környezetétől, melegágya lett a reformáció eszméinek. Debrecen 1536-ban új földesurat kapott, Enyingi Török Bálintot, akinek német származású és protestáns hajlandóságú nő, Pemfflinger Katalin volt a felesége. Másik birtokán, Pápán, a Török-házaspár már korábban is pártfogója lett a protestántizmusnak, noha a régi egyháztól sem szakadt el. Akkoriban igen sok embernek a gondolkozásmódja volt ilyen átmeneti jellegű. Török Bálintné a római katolikusok szemében „lutheránus nőoroszlán" („leona lutteriana") volt, holttestét mégis a debreceni ferencrendi kolostorban temették el (az 1550-es évek elején). A földesúri házaspár tehát nem állította túlságosan élire a hittérítés ügyét; Török Bálint a maga kedves udvari papját, Pápá-

nak és vidékének reformátorát, Bálintot elküldte Debrecenbe is, az ottani protestánsoknak egyházközséggé való szervezésére, de egyébként politikushoz illő körültekintéssel szemlélte a helyzet természetes és fokozatos megérlelődését. Később, az ő fogságba esése és feleségének halála után, a városi tanács is megmaradt az óvatosságnak és mérsékletnek az útján, még ha többségében már a reformált hithez tartozott is; 1551 és 1556 között Erdély (s benne Debrecen is) átmenetileg Habsburg-fennhatóság alá került, s nem is lett volna a protestánsok részéről eszélyes eljárás a vallási kérdés erőszakos elintézése. Egyideig tehát párhuzamosan éltek egymás mellett Debrecenben római katolikus és protestáns polgárok, s ez a párhuzamosság megnyilvánult az iskolázás terén is. A fokozatosan fogyó római katolikus lakosság valószínűleg a ferencrendi kolostori iskolába járatta gyermekeit; az meg még valószínűbb, sőt szinte bizonyosra vehető, hogy a városi iskolát mindjárt a földesúrváltozás megtörténte után, a földesuraság csendes pártfogása alatt, a református lakosság vette birtokába és alakította át a maga igényei szerint. Ha egészen az 1550-es évek elejéig, sőt Méliusz letelepedéséig vannak is adatok Debrecenben tartózkodó plébánosokról vagy szerzetesekről, mindez nem a reformáció terjedésének megakadását vagy lassúságát bizonyítja, hanem inkább azt, hogy a római katolikus egyház fokozatosan fogyó töredéke már nem jelentett veszélyt a többségben levő protestánsokra nézve. S ahogy a protestánsok túlnyomó többséggé szaporodásakor a Szent Andrásról elnevezett addigi katolikus főtemplom egyszerűen gazdát cserélt, ugyanilyen békés módon alakulhatott át a városi iskola is határozottan protestáns jellegűvé *már az 1530-as évek végén*. Ha azelőtt is egységes szellemben történt a város és a római katolikus egyház ügyeinek intézése, a hitváltoztatás után még egységesebbé, mondhatni teljesen közössé lett az egyházi és világi ügyvezetés, vagyis a városi magisztrátus hatósági köre kiterjedt a protestánssá, majd

rövid idő alatt határozottan reformátussá vált egyház tagjaira és ügyeire is.

A reformáció hatalmas lendületet adott a gyermeknevelésnek; az iskolát az egyház veteményes kertjének tekintvén, lángoló buzgalommal karolta fel az oktatásügyet, az iskolában is azt érezvén legfőbb kötelességének, hogy a reformátorok útmutatása szerint, az evangélium tiszta világosságánál, Isten akaratának helyes ismeretére és hívő követésére nevelje a fiatal lelkeket. Debrecenben is sietett tehát birtokába venni a ráváró munkaterületek egyik legfontosabbját, az iskolát a reformátussá lett egyház, vagy ami vele egészen egyet jelentett: a reformátussá lett város, melynek törvényhozó és végrehajtó hatósága a városi tanács. A lelkipásztorokat és a tanítómestereket is a városi tanács választotta és fizette, jogosan emlegetik hát a város jegyzőkönyvei a városiból reformátussá lett iskolát továbbra is „schola nostrá"-nak, a mi iskolánknak.

A protestánssá létel kezdeti határidejét nemcsak a debreceni iskolával kapcsolatban lehetetlen pontosan megállapítani; ugyanígy vagyunk a pápaival és a sárospatakival is. E két testvérével a debreceni iskolát kezdettől fogva sokáig összefűzik rokoni szálak és egymás felé terelik őket közös történelmi viszontagságok. Pápának is, mint Debrecennek, Enyingi Török Bálint volt a földesura. De a pápai iskolára az ausztriai szomszédság fenyegetett zónájában csakhamar elkövetkezett a nagy szenvedéseknek, sőt halálos veszedelmeknek a korszaka, s a magasabbfokú tanítás hosszú időn át szünetelt benne. Épen elesettségének szomorú korszakaiban került szükségképeni kapcsolatba a debreceni Kollégiummal, időnként beletartozván ennek nagykiterjedésű „pártikuláris" hálózatába.

A sárospataki protestáns egyházat és iskoláját Enyingi Török Jánosnak a Perényiekkel való sógorsága révén szintén a családi rokonság köteléke is fűzte mindjárt kezdetben a debrecenihez. Később is több ízben közös patrónusok nagylelkű pártfogását élvezte egyszerre a két tanintézet.

Életének első százhúsz esztendeje alatt iskolánk szellemi tekintetben is sokat köszönhet pataki testvérének, melynek tudományos vagy módszertani színvonala időnként meghaladta a mienkét. Volt idő, mikor csakugyan mintául szolgált számunkra, s volt idő, mikor megérdemelte *volna*, hogy egy és más tekintetben az legyen.

A XVI. század közepén még egy magasabbfokú olyan protestáns tanintézet keletkezett, melynek egy évszázadon át tartó működése végül sorsszerűen beletorkollott a debreceni iskola életfolyamába. A (nagy-) váradi iskola ez, a sárospatakival együtt szintén a Rákóczy—Lorántffy-család pártfogoltja.

E két utóbbi iskola és a debreceni között a földrajzi és a történelmi viszonyok egyrészt kapcsolatokat létesítettek, másrészt azonban különbséget is fejlesztettek ki. Sárospatak a Perényieknek, majd a Rákóczyaknak családi fészke, legkedvesebb tartózkodási helye volt, s Várad, mint Erdély nyugati végvára, szintén nagyon közel állt a fejedelmi család szívéhez ; ez a helyzet az anyagi pártfogás bőkezűsége s esetleg némely okos tanügyi reform kellő időben való alkalmazása szempontjából előny volt, de az iskola önállósága szempontjából veszedelem. A patrónusi befolyás túlságos mértéke — ha visszájára talált fordulni — az iskola pusztulását jelenthette, mint ahogy ez az eset II. Rákóczy György özvegyének a római katolikus egyházba való áttérésével Patakon be is következett. A váradi iskola léte pedig azért volt állandóan kockára vetve, mert a város egyúttal végvárnak, egy állam hadászati kulcsának számított, magára vonta a háborúk villámait, s végül 1660-ban a győztes török basa csakugyan végkép eltávolította az iskolát is az elfoglalt városból. A debreceni iskolában is fenntartott egyideig egy tanszéket Lorántffy Zsuzsánna, másikat-harmadikat meg az egymás után következő erdélyi fejedelmek, de egyrészt ezek a jótétemények nem voltak döntő fontosságúak, másrészt a nagy családok lakóhelyeinek vagy székvárosainak földrajzi távol-

sága sem engedte, hogy túlságosan függő helyzetet kényszeríthessenek rá a debreceni iskolára; az Enyingi Török-család sem lakott állandóan Debrecenben, s különben is úgy látszik, hogy földesúri jogköre Debrecen városára vonatkozólag csak korlátozott mértékű volt, tehát iskolai téren sem érvényesült különösebben; Debrecen katonailag védtelen földrajzi fekvése pedig, bár sok szenvedésnek volt oka, sohasem állította művelődési intézményeit a lét és nemlét végső kérdése elé. A debreceni iskola főpatrónusa a városi tanács volt, két évszázadon át nyiltan és törvényszerűen, további félévszázadon át pedig leplezett módon; patrónusok kerültek még ki a városi céhekből és a vagyonos, derék polgári egyének közül. Debrecen egész önkormányzatának s benne az iskola életének is kivételesen érdekes, gyakorta felemelően szép vonása ez a nemes értelemben vett demokratikus jelleg. A városi tanács élén álló főbírák közt időnként hatalmas tehetségek és nagyszerű jellemek akadtak; az iskola is nagyon sokat köszönhet nekik.

A Gondviselés úgy akarta, hogy — az Erdélytől különvált — Magyarország nyugati, északi és keleti szélén létesült három református iskola, a pápai, sárospataki, váradi — mindenikőjük egy-egy kulturális végvár — még többet szenvedjen, mint a debreceni. A pápainak és a patakinak rövidebb-hosszabb ideig tartó hontalansága természetszerűleg növelte az egészen soha nem szünetelő debreceni iskola jelentőségét, a váradinak végleges feloszlása és Debrecenbe költözése pedig egészséges vér-átömlesztésként hatott az itteni iskola szintén nélkülözésekkel küszködő, megviselt szervezetére. Ezt az utóbbi kétségtelen igazságot azonban nem szabad annyira eltúlozni, ahogy pl. a Pallas- (és a Révai-) lexikon cikkírója teszi, ezt mondván az 1660-i évre vonatkozólag: „Ekkor alapították a nagyváradi főiskola megmaradt és átköltöztetett tanulói a debreceni kollégiumot." A külföldi híres egyetemekre is előkészítő debreceni tanintézetet 1660-ban már nem kellett megalapítani; megalapították azt több

mint száz évvel korábban, s hogy egyebet ne említsünk, 1660 előtt több mint hetven évvel elkezdte már vezetni az írott nyilvántartást azokról a növendékeiről, akik az alsóbbfokú tanulmányok elvégzése után beiratkoztak a magasabb tudományok tanfolyamára, s beöltöztek a tanuló gyermekektől megkülönböztető deák-egyenruhába. Ha a „tres faciunt collegium" szállóige szerint a „kollégium"-nak legalább három tanszékkel kell bírnia, akkor a debreceni iskola csakugyan a váradi diákok és tanáruk beköltözésével vált kollégiummá, de a jövevények nem „megalapították" ezt a Kollégiumot, hanem egyharmad részben hozzájárultak a debreceni iskola kollégiummá fejlesztéséhez, az addigi két tanszéknek harmadikkal való kiegészítése által.

Az idézett lexikoni megállapítás is jellemző példa arra vonatkozólag, hogy a debreceni Kollégium történetének első időszakáról a tudomány mily kevéssé bírta még eloszlatni a bizonytalanság homályát. E téren még sok a tennivaló. A debreceni iskola első évszázadának felderítésén legnagyobb buzgalommal S. Szabó József fáradozik, Kollégiumunk nyugalmazott tanára és igazgatója. A régebbi adatok mellett főként az ő kutatásaira kell támaszkodnunk, ha be akarunk pillantani ősi intézetünk magasabb jellegűvé való fejlődésébe.

II.

DÉZSI ANDRÁS. — A WITTENBERGI MAGYAR BURSA; WITTENBERG HATÁSA A DEBRECENI ISKOLÁRA. — A DEBRECENI ISKOLA „RÉGI TÖRVÉNYE". — A DIÁKOK KÜLFÖLDI TANULÁSA. — A REKTÓRIA INTÉZMÉNYE, A PÁRTIKULÁK. — NÉHA KÉT REKTORA VAN A DEBRECENI ISKOLÁNAK.

A debreceni iskolára vonatkozólag 1549 előttről nincsenek megbízható adatok. 1549—50-ben DÉZSI ANDRÁS tanít benne, ő az iskola első ismert nevű rektora.

Hogy azonban Debrecen elöljáróságának, s egyúttal természetesen a városi iskolának is protestánssá létele nem a Dézsi iskolamestersége idején kezdődik, bizonyítja ezt magának Dézsinek egyik bibliai tárgyú históriás éneke. *Makhabeusról* című — 1549-ben írt — verses históriájának végső szakaszában, a „Benedictio Magistratus"-ban így beszél Debrecen tanácsához :

> Felejtsetek immár minden félelmet,
> Adjon az úristen oly bátor szívet,
> Hogy mind halálig vallhassátok őtet,
> Megmaradhassatok igaz hit mellett.

Ezt a buzdítást a szerző csak olyan elöljárósághoz intézhette, amely már átment a reformáció lélekátalakító nagy próbáján, s a versíró iskolamester csak azt érzi még időszerűnek, hogy az „igaz hit" zászlaja alatt már kivívott győzelem hadállásainak megtartására, a tiszta evangélium mellett „mind halálig" való megállásra intse az egyház- és iskolafenntartó városi tanácsot.

Dézsi András után hétévi időközről nem ismerjük a rektorok nevét, 1557-től kezdve aztán jóideig mindig olyan ifjak lettek a debreceni iskola rektorai, akik a wittenbergi

egyetemen egészítették ki itthon megkezdett tanulmányaikat. Történelmi fontosságú az a hatás, melyet a XVI. század második felében a wittenbergi egyetem általában a magyar protestántizmusra, különösen pedig a debreceni iskolára tett. Ez az egyetem, melynek Luther is, Melanchthon is tanára volt, hamarosan vonzani kezdte a magyarországi ifjakat, közülök a XVI. század folyamán ezernél többen iratkoztak be wittenbergi diáknak. Csakhamar külön magyar diák-egyesület („bursa") alakult a wittenbergi egyetem kebelében, s első pillantásra könnyű felismernünk, hogy ez az alakulat lett mintájává a két legjelentékenyebb magyar református iskolának: a sárospatakinak és a debreceninek.

A wittenbergi magyar bursa 1555-től 1608-ig terjedő anyakönyvének eredeti példánya ma is megvan, s a debreceni Kollégium könyvtárának egyik legbecsesebb kéziratos ereklyéje. Elénk tárul belőle e külön társasággá szervezkedő wittenbergi magyar egyetemi diákok élete. A diákegyesületek általánosan szokásos bursa neve helyett a magyar ifjak társasága az anyakönyvben *Coetus*-nak nevezi magát, szigorú törvényekkel bástyázza körül féltve őrzött alapjogát : az önkormányzó és önfegyelmező függetlenséget, s annak tiszteletben tartására a tagokat megesketi. Ezek a törvények két csoportra oszlanak, egyrészt a tagok vallásos hitét, másrészt erkölcsi viselkedésüket szabályozzák. Az előbbiek különösen a szentháromság-tan dogmájának megalkuvást nem tűrő követelményét írják elő, védekezésül az Arius-Servetus-Blandrata-Dávid-féle szörnyű istenkáromlás („illa blasphemia nefanda") fertőző ragálya ellen, de fogadalmat kell tennie a coetus-tagnak a „pápista" babonás tévelygés kerülésére is. A törvények másik csoportja a gyakorlati élet erkölcsi szabályozója; Istennek tetsző, kegyes és jámbor viselkedés a főkötelesség, egymás szeretete és megbecsülése, a rendzavarástól, békebontástól való tartózkodás, buzgó tanulás, jó példaadás, már csak azért is, mert a mi nemzetünkre („gens nostra")

az idegenek gyűlölete nehezedik. A társaság tagjai tisztes nemzeti öltözetben kötelesek járni; idegen viselet majmolása szemérmetlenség volna, s kicsapás terhe alatt tilos. A társaság feje: a tagtársaktól választott *szénior*; a Coetus mindenik tagja tisztelettel és engedelmességgel tartozik iránta, olyannak kell tekinteniök, mint a köztársaságban a kormányzó államfőt. (Ilyen szénior volt 1556-ban Méliusz Juhász Péter.) — Ez az önmagát „sanctissimus" jelzővel ékesítő diákegyesület az itthoni, főként a tiszavidéki protestánsok adományaiból, egyének, iskolák, egyházak alkalmi pénzsegélyéből vagy egyéb ajándékaiból tartotta fenn magát ; a reánk maradt anyakönyvi naplóba pontról-pontra el vannak könyvelve ezek a néhány garasból-dénárból-forintból-tallérból-aranyból álló jótékonysági küldemények; belőlük még arra is jutott, hogy a társaság néhanapján megtisztelő ajándékban vagy vendégségben részesíthessen egy-egy olyan nevezetesebb embert, akik iránt háláját vagy nagyrabecsülését óhajtotta kifejezni.

Ebben a wittenbergi Sanctissimus Coetus Hungaricusban mintegy az első magyar református lelkész- és tanárképzőintézetet kell látnunk. Ez adta a debreceni iskolának is első rektorait, ezek viszont a wittenbergi Coetusba küldték tanítványaik legjavát, hogy az ottani egyetemen folytassák és tetőzzék be tanulmányaikat. Nyilvánvaló, hogy a rektorok a debreceni iskola megszervezésében és tanügyi vezetésében azokra a tapasztalatokra támaszkodtak, amelyeket a wittenbergi egyetemen szereztek volt. Debrecen város 1564. évi jegyzőkönyvében már nyoma van annak, hogy az iskola nagyobb tanulói (studiosusok) nyilvános vitatkozásokban (disputációkban) mérkőztek egymással és gyakorolták magukat a dialektika tantárgyában, bizonyára olyanformán, ahogy ez szokás volt Wittenbergben s általában a külföldi főiskolákon. Ez az 1564-i feljegyzés őrízte meg számunkra a debreceni iskola diákjai közül a két legrégibb nevet: a Simándy Mihályét és Literátus Ambrusét. Arra is lehet belőle következtetni, hogy

a debreceni iskolában ekkor már némi szerephez kezdett jutni a teológia, vagy az ennek szempontjai alá rendelt bölcselet ismeretanyaga is, mert a nyilvános vitatkozások effajta tételeket fejtegettek. Az ilyen vitaelőadások, kivált a külföldi főiskolákon, nyomtatásban is meg szoktak jelenni; a külföldön tanuló magyar ifak neve alatt is százával maradtak fenn ilyen vitairatok. Csak 1936 óta, Zoványi Jenő dolgozata alapján vagyunk tisztában azzal, hogy ezeknek a disputációként élőszóval előadott, majd pedig nyomtatásban is özönével megjelent egyetemi és főiskolai dolgozatoknak nem szerzői azok az ifjak, akiknek a neve a címlapon mint „defendens" vagy „respondens" szerepel; a dolgozatok szerzői maguk a professzorok, akik a szóbeli vitatkozáson elnöki minőségben vettek részt, a defendens vagy respondens diák csak magáévá tette, elfogadta és elszónokolta professzora eszméit és érveit. Ezért ezek a disputációk, ha fejlesztőleg hatottak is az ifjak nyilvánosság előtti fellépésére és előadóképességére, de hatásuk bizonyos vonatkozásban kártékonnyá is vált, mert az egész intézmény csak formális célnak, a vitatkozó ügyesség kifejlesztésének szolgálatában állott, s ránevelte a leendő lelkipásztorokat, tanárokat, ügyvédeket, hogy meggyőződésüktől függetlenül, egyforma „sikerrel" szónokoljanak ugyanazon tétel igazsága ellen vagy mellett, a szerint, amint a támadás vagy a védelem feladatát osztotta ki nekik szerepül a professzor. Ezt az iskolai intézményt az 1567-i debreceni zsinat határozatilag állandósította; sőt a nagyobb egyházi jellegű gyűléseken, az ú. n. egyetemes vagy részleges zsinatokon is nyilvános vita alá szoktak bocsátani némely időszerű teológiai vagy egyházszervezeti kérdéseket, s okulás végett a nagyobb diákokkal végighallgattatták ezeket a vitákat; sőt a diákok maguk is vitatkoztak a zsinatokon, rektoraik ilynemű szereplése meg éppen gyakori volt ott. Az élőszóval is előadott vitatkozások intézményes iskolai szokása több mint kétszáz éven át változatlanul megvolt nálunk.

A wittenbergi egyetem professzorai és az ottani magyar Coetus közötti meghitten jó viszonyt a XVI. század 60-as éveitől fogva a vallásos hitbeli meggyőződés terén kisebb-nagyobb eltérések kezdték megzavarni. A debreceni iskola végzett növendékei a lutheri protestántizmustól mindinkább a helvét irányú reformáció felé hajolnak, s a kétféle álláspont közötti ellentét kiélesedvén, egyre többen érzik lelkiismeretökkel összeférhetetlennek a Wittenbergben való maradást, de meg Wittenberg sem hajlandó befogadni őket hitbeli hűségfogadalom nélkül. Mindez azonban nem változtat azon a tényen, hogy a debreceni református Kollégium bölcsője fölé a wittenbergi egyetem alma-máteri arca hajolt gondos szeretettel. A protestánssá lett debreceni városi iskola első biztos adata — mint említettük — 1549-ből való, tehát a Luther halála (1546) utáni időből. Különben a németül prédikáló, és latinnyelvű egyetemi előadásaiba is minduntalan német szavakat, mondatokat vegyítő Luther a debreceni diákokra aligha is tudott volna megnyerő hatást tenni. Annál melegebb vonzalmat érezhettek Melanchthon iránt, egyrészt talán azért, mert az ő békítő, egyezkedésre hajló lelke a lutheri és a kálvini dogmatika útvonalai közt mintegy átmeneti ösvényt egyengetett (viszont a genfi iskola-tagozatok elnevezésében Kálvin is Melanchthont követte), másrészt pedig mert ékes latinságú humanista-tudós volt. A wittenbergi magyar Coetus anyakönyvében több helyen meg van örökítve a neve, részint mint teológiai szaktekintélyé, részint mint a Coetus atyai barátjáé. Melanchthon nemcsak „Germaniae praeceptor", hanem a magyar protestáns iskoláknak is tanítómestere lett, s hatását mint tanári, előadói eszményt a debreceni református Kollégium életében egészen Péczelyig (meghalt 1849) lehetne nyomozni. A humanista műveltség nyelve, a latin, második anyanyelvükké lett református tanárainknak is, sőt iskolai törvényeink századokon át egyetlen jogos beszédközeggé erőszakolták még a tanulókra is, eltiltván őket a magyar nyelv

használatától, melyet a debreceni Kollégium egyik tősgyökeres alföldi magyar származású és nagynevű tanára még a XIX. század elején is „barbárságra vivő út"-nak minősített. A reformáció szellemi áramlatának egyik történelmi alkotóelemét, a görög és latin remekírók művészi szépségében gyönyörködő humanista ízlést a kálvinizmus zordabb erkölcsi szigora gyakran megapasztotta vagy háttérbe parancsolta a debreceni iskolában, de a lendületes, szónokias deákságú tanszéki előadásmód ilyenkor is nem egy tanárnál rávall a humanista ősforrásra, néha pedig valamelyik testvérintézetben találjuk meg ugyanakkor a debreceni egyoldalúság pótlását, sorsszerű párhuzamát. Például Kollégiumunk életének mindjárt az elején, a XVI. század 60-as éveiben Debrecen legnagyobb lelkipásztori egyénisége, Méliusz Péter, mint az iskola felettes hatósága, a rektor és a tanítók működésére is kétségtelenül rányomta a maga komor erélyű erkölcsi világnézetének a bélyegét, s a Debrecenben 1561 óta működő könyvnyomdát úgyszólván csupa vallásos tárgyú, teológiai munkákkal foglalkoztatta, hogy ebben az irányban fejlessze a tanulók képzését, ugyanakkor pedig a magas színvonalú váradi református iskola rektora, Károlyi Péter, szintén Wittenberg neveltje s később Méliusznak püspök-utódja, görög nyelvtant adott ki, s az ó-klasszikus remekírók alkotásain át a humanista műveltség kútforrását nyitogatta tanítványai előtt.

A protestántizmus szétkülönülésének, főként a lutheri és a kálvini irány egymástól való fokozatos eltávolodásának bizonyára érdekes bizonyítékait és következményeit figyelhetnénk meg a debreceni iskola XVI. századi életében, ha pl. a rektorokra vonatkozó adatok nem volnának annyira hiányosak. De még így is érdekessé és beszédessé válik számunkra egy-egy szűkszavú feljegyzés. Az iskola első ismert nevű rektora, Dézsi András még háborítatlan lelki összhangot hoz haza Luther-Melanchton egyeteméről, s a hittérítés és hiterősítés legszelídebb módja fűződik a nevéhez: bibliai történetek szép hegedűszóban,

verses elbeszélésekben való, erkölcsi célzatosságú előadása. E téren nem sikerült iskolát teremtenie utódai között. A költészet, általában a művészetek múzsája még erkölcsi palástban is csak hűvösen fogadott, ritka vendég később is a debreceni iskola hivatalos vezető tényezőinél. Igaz, hogy minőségileg más egykorú iskolák is ilyenek voltak, de fokozatilag csakhamar Debrecen lett az „orthodoxa ecclesia" legjellegzetesebb képviselője, s pl. a pedagógiai szempontból is fontos iskoladráma műfajával szemben szintén ő helyezkedett legelutasítóbb álláspontra, szigorúságával Váradon is, Patakon is túltett.

A magyar református ifjak a XVI. század 60-as éveitől fogva kezdték sűrűbben látogatni Wittenberg mellett a kifejezetten református főiskolákat (Heidelberg, Marburg, Genf) is. A debreceni iskola harmadik ismert nevű rektora, Ilosvai Péter épen 1560-ban volt wittenbergi diák, s 1561-ben került Debrecenbe, az iskola élére. Itteni működését homály fedi, de tudjuk róla, hogy a következő évben Csengerben öngyilkossá lett, Verancsics Antal szerint azért, mert a predestináció tana kétségbe ejtette. A római katolikus főpap s általában a régi katolikus írók e megjegyzése valószínűleg rosszindulatú, de nem okvetlenül téves. Kálvin református tevékenysége megkezdte nálunk is a lelkek halálosan komoly kérdések elé állítását. De ekkor már debreceni lelkipásztor volt Méliusz, ő meg éppen a predestináció kálvini értelmezéséből merítette református elhivatottságának boldogító tudatát, törhetetlen jellemszilárdságát, pihenni nem tudó buzgalmát, melynek heve nem egészen másfél évtized alatt elégette az ő testi erejét, de az általa megszervezett tiszántúli egyházakból is kiégette a szakadár-tanok fertőzetét. Révész Imre legújabb tanulmányai óta tudjuk igazán felmérni és méltányolni Méliusz egyházszervező működésének jelentőségét. Debrecenben a római katolicizmussal harc nélkül elbánt a reformációs hitbuzgalom, de a könnyű győzelem után a protestántizmusra Debrecenben is el-

következett az önmagával való meghasonlás, a legvégletesebb lelki válság veszedelme. Egy anyagi természetű csapás is növelte a bajt: az 1564-i tűzvész, mely elpusztította a főtemplomot, a lelkészi lakásokat és az iskolaépületet, de az igazi válság veszedelmét Debrecenre és vidékére nézve az az élet-halálharc jelentette, melyet ekkortájt a református egyház fennállásáért a szentháromságtagadók felekezete és különféle rajongó szekták ellen volt kénytelen megvívni Méliusz.

A debreceni protestántizmus Méliusz korabeli lelki válságának a sodrába belekerült az iskola is. FÉLEGYHÁZI TAMÁSt, a debreceni iskola ötödik ismertnevű rektorát, ezt a debreceni származású, nemes jellemű, képzettségével külföldi mérték szerint is kiváló embert szintén magával ragadta a szentháromságellenes vallási áramlat. Méliuszt nagy harcai közben kevés fájdalmasabb csalódás érhette a Félegyházi elpártolásánál. A vaskezű lelkipásztor ellen fellázadt rektornak el kellett hagynia Debrecent; el is hagyta az 1570. év elején, s Kolozsváron vette át az iskola vezetését, ahol akkor az unitárius egyház uralkodott, buzgó tagja lévén a fejedelem is. Félegyházi nem egyedül távozott el Debrecenből Kolozsvárra, hanem vele ment az iskola érettebb korú és lelkű diáksága a maga egészében, úgyhogy Debrecen iskolája „megüresedett...“ Kolozsvárt azonban hamarosan elkövetkezett Félegyházira is a fájdalmas csalódás sora. Az unitárizmus főfészkében, közvetlen közelből nézve, az egymás közt is egyenetlenkedő pártok kiábrándító hatást tettek rá, a következő év tavaszán pedig az egyház legfőbb pártfogójának, János Zsigmond fejedelemnek korai halála még lesujtóbb csapásként érte őt is. Közben Debrecen városa fájdalmasan érezte iskolája megüresedésének anyagi, főként pedig erkölcsi és szellemi kárát, s visszahívó üzenetet küldött eltávozott rektorához. Kolozsvárból való kiábrándulása és szülővárosának hívó szava együttesen rá is bírta Félegyházit 1571-ben a visszatérésre. A helyzet ilyen alakulásába belenyugodott

Méliusz is, és többé nem kellett csalódnia Félegyháziban, sőt ettől az időtől fogva annyira meg volt vele elégedve, hogy halálos ágyán (1572) őt ajánlotta a lelkipásztorságban utódjául, s akarata teljesült is.

Méliusznak mint püspöknek a gondja az iskolákra is kiterjedt. Az 1567-i debreceni zsinat 64. kánona a következő tantervi utasítást adja a reformátusok nagyobb iskolái számára: „A keresztyének iskoláiban a nyelvek ismerete, latin, görög nyelvtan (ahol lehet, zsidó is), dialektika, retorika és más, a teológia ismeretére megkívántató bölcseleti tudományok (artes liberales) taníttassanak, azután a teológia, a szentírás görög és latin nyelven adassék elő." Szűkszavúsága ellenére is fontos ez az utasítás, mert kiviláglik belőle a főiskolai színvonalra való törekvés: nyilvánvalóan a filozófiai és teológiai tanfolyam egymásra következő tárgykörét öleli fel, bár természetesen e tanulmányok igazi betetőzése csak a külföld híres protestáns főiskoláin történhetik meg.

Lehetetlen, hogy Méliusz éppen Debrecenben ne gondoskodott volna az említett zsinati rendelet minél komolyabb végrehajtásáról. Hiszen nagy szükség is volt olyan lelkipásztorokra, akik az annak idején a római katolikus egyházból áttért és már kihalóban levő első lelkésznemzedéknek helyébe léphessenek, s a maguk immár kezdettől fogva protestáns neveltetésük erejével a reformáció ügyét diadalra juttassák; az 1567-i zsinat 18. és 19. kánonja egyenesen a lelkészjelöltek megvizsgálásáról és felszenteléséről intézkedik. A debreceni iskola diákjai tehát lelkészségre készülő ifjak voltak már az 1560-as években is. Utalunk a Félegyházi Tamás debreceni rektorkodására (1568—70., 1571—72); nem volna-e képtelen feltevés 10—15 éves gyermekeknek gondolnunk az ő tanítványait, akik (mondjuk: 20—30-an) minden külső kényszerítés nélkül, csupán mesterük személyéhez és teológiai elveihez való ragaszkodásuktól késztetve, mintegy önkéntes száműzetésbe mentek? S az a Félegy-

házi, akinek kivételesen nagy tudásáról csodálattal beszéltek kortársai, — és az ő utóda (sőt lehetséges, hogy már vele együtt is működő rektor-társa), a külföldön is tekintélyes nevű THÚRI MÁTYÁS vajjon azért vállalt-e éppen Debrecenben rektorságot, hogy tevékenységük a középfokú latin iskola osztályainak körére szorítkozzék? A debreceni diákság főiskolai életkorára és érettségére következtethetünk még más adatból is. Debrecen város jegyzőkönyvének egy 1576. április 18-i bejegyzése szerint az „universitas studiosorum debreceniensium" megegyezésre jutott Gyöngyösi Szűcs Jánossal egy bizonyos pénzösszegre vonatkozólag, melyet a Szűcs felesége végrendeletileg az iskola diáksága részére hagyományozott volt; ugyanilyen tárgyú bejegyzés olvasható 1586. március 19-ről is. Az „universitas" szó értelmét nem szabad összetéveszteni későbbi és mai jelentésével („tudományegyetem"), de az is bizonyos, hogy az olyan ifjúsági testület, amely a városi tanács színe előtt fogadja el és nyugtázza a számára tett végrendeleti hagyatékokat, nem állhatott grammatikai iskolába járó gyermekekből; ennek a jogi személyként szereplő diáktestületnek olyan életkorú ifjak lehettek a tagjai, amilyenekből a külföldi főiskolák autonóm ifjúsági szervezetei is állottak akkoriban.

A debreceni iskola az 1564-i leégés és az 1570—71-i nagy válság után elég hamar talpra állott. Talán már a 70-es évek elején elkészült az iskola első törvénykönyve, s ez a lépés a tanulók létszámának szaporodására, az iskola élénkebb, bonyolultabb életére enged következtetni. Ez a törvénykönyv vagy szabályzat voltaképen a wittenbergi magyar Coetus tanulmány- és életrendjét vette át, a helyzet kívánta módosítással. Ez az első szabályzat, melyet *lex antiqua* néven emlegetünk, nem maradt ránk, csak azokat a részeit ismerjük, amelyek átmentek a későbbi, 1657-i szabályzatba. E későbbi hivatkozásból látjuk, hogy az elkallódott régi törvény legalább 18 paragrafusból állott. Ez a szabályzat kiterjedt a tanulók felvételének

módjára, tanulmányi és erkölcsi kötelességeire, a tilalom alá eső viselkedés és az érte járó büntetés taglalására, az ifjúsági tisztviselők testületének jogkörére stb.

A debreceni iskola első félszázadának homályborította időszakába (1538—1587) az eddig említetteken kívül még az alábbi néhány egykorú szórványos adat lövell egy-egy fénysugarat. A debreceni városi tanács nagy hatalmának és erkölcsi bátorságának érdekes bizonyítéka az az 1568-i pörös eset, melynek bírói elintézése kapcsán a tanács Debrecen nagy lelkipásztorát, a Tiszántúl szuperintendensét, az akkori egész magyar reformátusság legkimagaslóbb képviselőjét, Méliuszt is meginti, s az ítélet még csak nem is nevezi püspöknek vagy szuperintendensnek, hanem csupán concionatornak, igehirdetőnek. Igaz, hogy Debrecen egyik legnagyobb főbírája állott akkor a városi tanács élén: Duskás Ferenc. Milyen óriási tekintélyű fölöttes hatóság lehetett a városi tanács az iskolának, a tanároknak-tanulóknak az ügyeiben! Az is volt, de egyúttal atyai pártfogójuk és gondviselőjük is. A városi tanács gondoskodott nemcsak a tanárok ellátásáról és fizetéséről, hanem mindíg szívén viselte a tanulók segélyezésének ügyét is; 1556-ban végzésileg kimondta, hogy minden temetés költségéből 8 dénár a szegény tanulók javára jusson (a temetéseken t. i. az ú. n. énekes diákok teljesítettek szolgálatot), 1571-ben fölemelte ezt a temetési járandóságot a kétszeresére. A külföldi tanulmányútra induló jeles diákokat változó összegű, néha tekintélyes segélyben részesítette, de ilyen tárgyú írott adatok csak a XVI. század végétől kezdve maradtak fenn. A magánemberek részéről is megkezdődött az iskola számára a kegyes adakozás.

A református ifjaknak külföldi egyetemekre járása annyira szokásos és olyan gyakori lett az első félszázad alatt, hogy ezzel kapcsolatban zsinati intézkedések váltak szükségessé. A külföldi egyetemre küldött ifjak közt pl. olyanok is akadtak, akik az igénybevett iskolai pénzsegély

föltételét nem teljesítették, azaz nem lettek prédikátorokká, hanem külföldi tartózkodásuk után világi pályát választottak maguknak, s így mintegy megcsalták nagylelkű kiküldőiket. Az 1580-as években a tiszántúli egyházkerület határain belül három olyan magasabbfokú iskola működött, melyekből külföldi főiskolákra mehettek a végzett növendékek; ez a három iskola volt a debreceni, a váradi és a nagybányai; volt olyan év, mikor csak a debreceni iskolából egyszerre öten mentek Wittenbergbe. Az egyházkerület tehát megválogathatta, hogy kiket küldjön idegen országokba jótéteményes diákokul, alumnusokként. Természetes, hogy jótéteményei fejében elvárta tőlük, hogy visszatérésük után mint lelkipásztorok, tanárok, tanítók az egyházkerület javára gyümölcsöztessék tudásukat, melyet az ő anyagi segítségével szereztek volt meg. Ezért a külső akadémiákra induló ifjaknak 1582-től fogva névaláírással kellett arra kötelezniök magukat, hogy hazajövetelük után egyházi szolgálatba lépnek. A debreceni iskola növendékei közül Kállai H. János volt az első, aki aláírta ezt a kötelezvényt (1582), s két év mulva Wittenbergből épen a debreceni iskolába jött vissza rektornak.

A külföldi tanulmányutak hivatalos elősegítése egyébként csak kis részben történhetett az egyházi és városi hatóságok vagy patrónusok közvetlen adománya révén; ilyenben elvégre csak néhányan részesülhettek évenként. Hanem csakhamar kifejlesztett a hazai református egyházszervezet gyakorlatias érzéke egy nagyjelentőségű intézményt arra a célra, hogy a jelesebb tehetségű ifjak nyugateurópai színvonalú műveltségre tehessenek szert. Az úgynevezett *rektória* intézménye volt ez. Az itthoni tanulmányok sikeres elvégzése után a kiválóbb növendékek egy-egy már meglevő vidéki kisebb iskolának vezetésével, esetleg új iskola létesítésével bízattak meg „rektor"-i minőségben. Jövedelmük lakáson és ellátáson kívül még különféle járandóságokból (pénz, gabona, bor stb.) állott,

s ez utóbbiakból két-három év alatt összegyüjthettek maguknak annyi értéket, hogy kitelt belőle egy külföldi tanulmányút költsége. Nagyszerűen kigondolt, sajátosan magyar intézmény volt ez, egyedülálló az európai iskolázás történetében. Mindenik anyaiskolának kialakult a maga hatáskörzete ; ennek iskoláiba ő küldte a rektorokat s ily módon a maga hitelveit, erkölcsi felfogását, tanító módszerét, a maga sajátos szellemét érvényesítette mindazokban. Az ilyen iskolák mintegy részei voltak a középponti anyaiskolának, ezért *pártikula* volt a nevük. A földrajzi és történelmi viszonyok hamarosan vezető helyre juttatták e tekintetben a debreceni anyaiskolát. A Dunántúl déli része, a Nagyalföld pedig majdnem egészen a török hódoltság körébe esett; az itteni lakosság többsége református volt, de meg a török hatóságok egyideig egy kissé türelmesebb szemmel is nézték a protestáns, mintsem a római katolikus egyházi és iskolai intézményeket, — a debreceni anyaiskolának tehát évtizedeken át, mondhatni, szabad keze volt, hogy az ország legmagyarabb vidékeit a pártikulák egyre sűrűbb hálózatával a saját művelődési „hinterland"-jává szervezze, hatalmas területek magyar népének lelkiségét mintegy a maga képére és hasonlatosságára idomítsa. A Debrecentől irányított magyar református iskolázás mentette meg elsősorban Magyarország közepét a XVI. század második és a XVII. század első felében a balkáni színvonalra való süllyedés veszedelmétől. A pártikula-hálózat a legmagyarabb vármegyék népe között végezte hosszú időn át a szegénysorsú tehetségek kiválasztásának, s az elkallódástól való megmentésének nemzeti fontosságú munkáját, útnak indítván a falusi gyermekek legjavát az anyaiskola felé s onnan esetleg a külföldre is, tehetségük nyers gyémántjának kiköszörülése végett. A debreceni Alma Máter így vette ki oroszlánrészét nemcsak a református egyház, hanem a magyar nemzet értelmiségi rétege utánpótlásának sorsdöntő feladatából. A pártikula-rendszer kifejlődéséhez hosszú évtizedek kel-

lettek, de a reformátussá lett Debrecen iskolájának már az első időszakába visszanyúlik ennek az intézménynek keletkezése, működésének kezdete.

Az anyaiskola diákjai közt olyan szegények is sokan voltak, akiknek nem jutott az iskolai jótéteményekből annyi, hogy fenntarthassák magukat. Ezek a pártikulába menetellel nem várhattak tanulmányaik bevégzéséig, hanem már hamarabb meg kellett szakítaniuk tanulói pályájukat s egy évre kimenni valamelyik vidéki iskola rektora mellé segédtanítónak (praeceptor), hogy anyagilag egy kissé rendbeszedjék magukat.

E félévszázadnyi időből (1538—87) mindössze 12 rektor neve ismeretes, pedig tudjuk, hogy egy-egy rektor nem igen működött két évnél tovább. Az adatok e hiányossága annál nagyobb kár, mert a régi református oktatásügy — mondhatni — egészen a rektor egyéniségén nyugodott. A tantervi megkötöttség egyáltalán nem volt ínyére a református iskolamesternek, s a XVIII. század közepéig — ha igazi tudás és rátermettség volt benne — egymaga híressé és nagy terület művelődési középpontjává bírta tenni iskoláját, az elemi tagozatot középfokúvá, a középfokút főiskolai színvonalúvá tudta emelni a maga személyi kiválóságaival. T. i. az elemi, közép és felső tagozat a református iskolákban nem volt világosan elkülönítve egymástól, egy-egy tagozat elvégzésének időtartama sem volt pontosan megszabva; a rektor belátása pótolta ilyen kérdésekben az iskolai törvények hiányát. Debrecenben is ezt a helyzetet látjuk kivált az 1588 előtti időkben, de tulajdonképen még azután is sokáig. Hogy egy-egy kitűnő rektor milyen lélekformáló hatást tudott tenni iskolájának ifjúságára, ezt fényesen igazolja az az eset, melyet Félegyházi Tamással kapcsolatban fentebb elmondottunk; íme, egy iskolamester, vallásos meggyőződése válságba jutván, ellentétbe kerül környezetével, távozni kényszerül iskolájából és szülővárosából, — s tanítványai testületileg felkerekednek és követik mesterüket

nagy messzeségbe, más éghajlat alá, mondhatni: idegen országba; egy év mulva a mester meggondolja magát, visszatér előbbi hitéhez és helyéhez, — s tanítványainak hűséges csapata vele együtt megy most már szintén haza, és a debreceni református iskola szekere az egyévi zökkenő után a rendes kerékvágásba igazodik...

A debreceni iskola első félévszázadának tizenkét ismert rektora közül a bibliai epikus Dézsi Andráson és a biblia-fordító Félegyházi Tamáson kívül még Thuri Mátyás (1572—75) emelkedik ki wittenbergi, genfi, zürichi, heidelbergi tanultságával, melynek révén a svájci híres reformátoroknak (Bullinger, Béza) a baráti körébe is bejutott, s egyháztörténeti fontosságú levelezést folytatott velük. Egyébként ez első félévszázadra vonatkozólag nemcsak az a körülmény okoz zavart, hogy a rektoroknak körülbelül a felét névről sem ismerjük, hanem az is, hogy némelyik év keretében meg egyszerre két rektorral is találkozunk, és pedig az 1580-as esztendőkben. Az iskola színvonalának mindenesetre nagyfokú gyarapodását kell látnunk abban, hogy az addigi egyetlen rektor mellett — ha nem is állandóan — másik is tanított. Hogy ez a színvonal- és tekintély-gyarapodás csakugyan megtörtént, s róla messzefekvő vidékek is tudomást vettek, bizonyítja pl. Szenci Molnár Albert naplófeljegyzése, mely szerint 1586-ban csupán a pozsonymegyei Szencről és környékéről egyszerre tízen mentek a debreceni iskolába tanulni.

III.

A SERIES STUDIOSORUM; AZ ISKOLA FOKOZATI JELLEGÉNEK KÉRDÉSE. — A DEBRECENI COETUS; ENNEK JÖVEDELMI FORRÁSAI; A LEGÁCIÓ. — A DEBRECENI NYOMDA TANKÖNYVTERMÉKEI. — A COETUS LÁZONGÁSAI.

Az 1588. esztendőt a debreceni iskola történetében nevezetes időponttá teszi az a körülmény, hogy ekkor kezdődnek az iskola tanáraira és növendékeire vonatkozó hivatalos és rendszeres feljegyzések. Ezóta lehet nagyobbszámú egykorú és hiteles adatokra támaszkodva, közelebbről betekinteni az iskola életébe. Ennek a nevezetes időpontnak az idén van háromszázötvenedik évfordulója. Ez az évforduló a magyar iskolák történetében párját ritkító, sőt a maga nemében egyedülálló jelenség. Egész Magyarországon nincs olyan felsőoktatási intézet, amelynek működését ilyen messzire visszanyuló, majdnem hézag nélküli, hiteles nyilvántartás igazolná, mint a debreceni református Kollégiumét. Ha rágondolunk e Kollégium multbeli viszontagságaira, alig tudjuk megérteni, s szinte a csodák közé kell sorolnunk e XVI. századba visszanyuló iskolai anyakönyvnek épségben való megmaradását. (Az 1594., 1656. évekről nincs bejegyezve a névsor, de ez csak a másoló hanyagságának következménye, az iskola ezekben az években is működött; az 1660. év rendkívül hosszú névsora nemcsak a váradi létszámszaporulatból magyarázandó, hanem valószínűleg több évfolyam beíratkozottjairól van itt szó; a másoló csak az évszámok bejegyzését mulasztotta el 1661-től 1665-ig.)

Ez iskolai névtár kéziratos eredeti példányának a

címe: *Series studiosorum in schola Debrecina helveticae confessionis addictorum tam togatorum, quam non togatorum ab anno Christi 1588. usque ad annum 1792. sub spatio 204 annorum.* (A helvét hitvallású debreceni iskola tógás és nem-tógás diákjainak névjegyzéke az 1588-tól 1792-ig terjedő 240 évi időből.) Ez a nagybecsű emlék 4-rét alakú papírlapokból áll, s egészen bőrbe van kötve.

A beiratkozás lényege a „subscribálás", a diák saját-kezű névaláírása, vagyis az iskola törvényei iránt való engedelmességi nyilatkozat volt. A névjegyzék 1673-ig terjedő része nem eredeti aláírásokból áll, hanem gondos írású másolatban van meg; de a hitelesség tekintetében semmi kétség nem merülhet fel ellene; 1674-től kezdve azonban sajátkezűleg jegyezte be a nevét minden új diák, aki az iskola kebelébe felvétetett.

E rendkívüli értékű anyakönyvi nyilvántartásnak a tekintélye szinte túlságosan is ránehezedett a debreceni iskola történetének kutatóira egészen mostanáig; általános volt az a vélemény, hogy az anyakönyv kezdeti éve (1588) az iskola fokozati jellegére vonatkozólag is korszakkezdő jelentőségű, azaz ettől az évtől fogva kell a debreceni iskolát „főiskolának" tekintenünk. De egyrészt a fentebb említett adatok kétségtelenül mutatják, hogy főiskolai (filozófiai és teológiai) jellegű oktatás már két évtizeddel 1588 *előtt* is folyt a debreceni iskolában, tehát az 1588. év nem jelenti a fokozati jelleg magasabbra emelkedését, másrészt az is tény, hogy 1588 *után* is félszázadig *egy* rendes tanszéke van az iskolának, sőt egészen 1660-ig nem működik benne kettőnél több tanár. A németországi s általában a külföldi egykorú híres protestáns főiskolákkal való összehasonlítás nem engedi meg, hogy az egy, legfeljebb két tanszékű debreceni iskolát „academiá"-nak, vagy akár csak „collegium"-nak is nevezzük. Nem is nevezi így magát a Series Studiosorumban ő sem, egyetlen-egyszer sem; 1660 előtt megelégszik a díszítő jelző nélküli „schola" ön-elnevezéssel.

A debreceni iskolának a Series Studiosorumból elénk táruló szervezete a wittenbergi egyetemmel kapcsolatos magyar Coetus intézményének másolata. Az iskola tanulmányi feje a rektor, a diákság azonban önálló köztársaságra emlékeztető alkotmányos jogkörrel bástyázza el magát saját kebeléből választott elnök kormányzata alatt. Ennek az ifjúsági elnöknek, épúgy mint a wittenbergi diákegyesületben, *szénior* a neve. A szervezkedés e németországi keretét, ha már korábban meg nem tette más, Csorba István rektor alkalmazta rá a debreceni iskolára. Csorba 1587-ben tért haza németországi egyetemekről a debreceni iskola rektori székébe, s 1589-ben már ott szerepel a beiratkozott diákok csoportja élén az első szénior neve is: Kevi Gáspár. Az 1588. évben, az anyakönyv kezdeti esztendejében pedig másik két iskolai tisztség van a diák neve mellett feltüntetve: a kollaborátor és a kontraskriba tisztsége; az előbbi a rektor segítőtársa, tehát tanulmányi téren teljesíti hivatalos kötelességét, az utóbbi a szénior helyettese, tehát az ifjúság testületének önkormányzati szerve. E tisztségek mind a két irányban szaporodnak, s újabb nevekre lesz szükség. Az 1588-cal kezdődő katalógusban a legelső diák-név ez: Johannes Nogheri (= Nyögéri), collaborator.

A lelkipásztori képzés magában foglalta a tanárit is, ez utóbbi mintegy lépcsője, átmeneti állomása volt amannak. A lelkészképzés legfontosabb része természetesen a teológiai tárgykör volt, s ennek tanításában nemcsak tartalmi szempontból igyekeztek hazai református iskoláink a külföldi híres akadémiákat, mint példaképeket követni, hanem a tanítás nyelvében is átvették az akkori tudományos világ nemzetközi eljárásmódját, a latin nyelv használatát. A művelt külfölddel való lépés-tartáshoz ez szükséges is volt, s ez egyúttal azt is jelentette, hogy ki kell építeni a teológiai képzés magaslatához vezető alsóbb iskolai tagozatot vagy tagozatokat is, elsősorban a latin nyelv elsajátítása érdekében, hiszen a teológus-képzés tisztára latin

nyelven folyt. Ahol már korábban voltak középfokú tanintézet-félék, úgynevezett humanista vagy latin iskolák, ott az uralomrajutott református egyház egyszerűen átvette ezeket, s a maga vallásos hitének légkörébe vonva, alsóbb tagozatként hozzácsatolta a lelkész- és tanárképző felső tanfolyamhoz. Ahol pedig ilyen alsó- és középfokú iskolákat nem talált, ott lázas buzgalommal megteremtette őket a helyi lehetőségek szerinti különféle méretekben; de a kicsiny református falvak alsófokú iskoláiban is ritkán hiányzott a latin nyelvnek legalább elemi ismeretébe való begyakorlás. A kisebb falvak elemi jellegű iskoláit *normális* iskoláknak is nevezték; a nagyobb községekben működő, magasabbfokú tanintézetek voltak a szorosabb értelemben vett és már említett *pártikulák*.

Hogy a debreceni Kollégium berendezése már a XVI. században is főiskolai mintát követett, bizonyítja az is, hogy az 1588-cal kezdődő anyakönyv, melynek kezelésmódja is egészen a wittenbergi egyetem magyar diákkülönítményének anyakönyvére emlékeztet, csak a felső tagozat tanulóinak, a Debrecenben is megalakult „Coetus" tagjainak a névsorát közli, az alsóbb fokozat növendékeiről hallgat; a tanulókat csak attól az időtől fogva tekinti „diák"-nak, azaz a főiskola polgárának, mikor az alsóbb tagozatok elvégzése után belép a coetusba.

A wittenbergi magyar diák-egyesület majdnem korlátlan önállóságú életet élt, de egyúttal zavartalan kapcsolatot tudott megtartani az egyetemmel, ennek tanáraival, s pl. élvezte a Melanchthon kitüntető rokonszenvét; később is csak hitvallási ellentétek merültek fel az egyetemhez való viszonyuk terén s a Coetus tagjai között is. A debreceni testvér-egyesület sorsa azonban rögtön megmutatta, hogy az itthoni kultúra légköri és talajviszonyai mások, mint a külföldéi, és másformává alakítják az embert. A debreceni Coetus scholasticus életének első éveit homály fedi el előlünk, de annyit tudunk róla, hogy a Coetus „tanács"-a, kormányzó és bíráskodó szerepű főtestülete, az ú. n.

senatus scholasticus csakhamar túllépte jogkörét, hatalmi kihágásokra ragadtatta magát, szembehelyezkedett a rektorral vagy rektorokkal.

A senatus scholasticusnak tagjai a szénioron és a kontraskribán kívül a szintén választás útján bekerült ú. n. esküdtdiákok (jurátusok) vagy „collegae et cantores"; a „kollegák" voltaképen a kollaborátorok, a „kántorok" pedig énektanítók s templomi és temetési éneklés-vezetők; számuk az iskola fejlődésével 2—2-ről 5—5-re, 6—6-ra növekedett, úgyhogy a senatus scholasticus testülete később 12—14 tagból állott. E testület illetékességi körébe eredetileg alighanem beletartozott a Kollégium összes anyagi és tanulmányi ügyeinek intézése. Valószínű, hogy a rektor nem is volt állandó tagja, hanem talán csak a tanulmányi ügyek tárgyalásakor jelent meg, s olyankor bizonyára ő volt a tanácskozás elnöke is, de egyébként a szénior volt a feje ennek a széles önkormányzati jogkört élvező iskolai tanácsnak. A senatus és a rektor közötti surlódás abból keletkezhetett, hogy ez az ifjúsági testület még a tanulmányi ügyekben is teljes függetlenséget igényelt magának s e tekintetben is rektor nélkül vagy akár a rektor tiltakozása ellenére is mondott ki határozatokat.

A rektor magában véve nem birta volna felvenni a harcot a diákság hatalmaskodó szervezetével szemben, mely nemcsak az iskolában követett el kihágásokat, hanem több ízben a város lakossága ellen is, — de szükség esetén nem maradt magára. Mögé állt a helybeli egyházi és városi elöljáróság, a magyar református egyházkormányzati közösség (synodus) alsóbb-felsőbb tagozatai, sőt néha fejedelmi beavatkozás is történt. Az iskola igazgatója és az ifjúság szervezete közötti összeütközésekben valószínűleg nem mindíg ez utóbbi volt a hibás, s mikor ő volt is, olyankor sem hiányoztak az enyhítő körülmények, hiszen az ifjúkor természetes lobbanékonyságán kívül legalább ugyanakkora mértékben veszélyeztették a debreceni iskola külső-belső nyugalmát is az országos közhelyzet válságai, a zavaros

politikai viszonyok és háborús események, amelyekkel szemben egyetlenegy város sem volt védtelenebb, mint Debrecen. A közös nyomorúságból az iskolának is ki kellett mindenkor vennie a részét. Ki is vette, de a szenvedés és háborgás ellenére nemcsak életben maradt, hanem fejlődött is, mert nemcsak gyakori ellenségei voltak, hanem örökös barátai és pártfogói is. Az egyszerűbb emberek nemeslelkű, áldozatrakész seregéből első tekintetre kimagaslanak Erdély református fejedelmi személyei: 1607-ben Bocskai István tesz végrendeleti alapítványt a debreceni iskola javára, 1609-ben Báthori Gábor, 1614-ben Bethlen Gábor lép a jóltevők sorába, 1636-ban I. Rákóczy György megalapítja a második rendes tanszéket; az addigi második rektorság nem volt állandó, még rendszeres sem; e tekintetben ma sem látunk tisztán. A város hivatalosan is kezdettől fogva egyik fővédője és támogatója az iskolának; 1592-ben elrendeli, hogy az Ispotály szegényei javára befolyó jövedelmeknek (malmok hasznának, eltévedt marháknak és magvaszakadt birtokoknak) harmadrésze a scholabéli tanulók táplálására és hasznára fordíttassék. A céhek is kötelezettek, hogy külön-külön adjanak évi meghatározott összegű segélyt a diákok élelmezésére. A városi tanács 1628-ban Megyesi Pálnak 200 aranyat, 100 tallért és 100 magyar forintot ad külföldi útjára... Az egyszerű magánemberek közül is többen-többen juttatnak az iskolának adományt; az első adakozó Szűcs Jánosné: 1576-ban 25 forintot ad a tanulók segítésére, s ettőlfogva a kegyes alapítók és jóltevők végeláthatatlan sora következik az iskola ügyének ápolása terén... E sok és sokféle jóságnak nem is marad el a kedvező hatása, a diákok száma gyarapodni kezd: a XVII. század első évtizedében a felső tanfolyamra 159, a második évtizedben 261, a harmadikban 334 új tanuló iratkozik be.

Eddig az időszakig, a XVII. század második évtizedének végéig nyomozható visszafelé a kollégiumi segélyforrások egy olyan fajtájának eredete, mely az idők folya-

mán a magyar református egyházi élet fontos és érdekes különlegességévé fejlődött, s az most is. A *legáció* intézménye ez. A debreceni iskola kezdettől fogva rá volt szorulva a református társadalom támogató szeretetére; nemcsak köszönettel fogadta az önkéntes adományokat, hanem szervezett és rendszeres módon folyamodott is értök. A nyári szünidőben az ország más-más vidékére elindult egy-egy nagyobb diák egy kisebb tanulóval együtt az iskola számára alamizsnát kérni és gyüjteni; az ilyen diákot szupplikánsnak, segédjét mendikánsnak, eljárásukat pedig szupplikálásnak nevezték, ha pedig csak Debrecen város területén történt, kápsálásnak; szüretkor boralamizsna-gyüjtés (collecta) folyt, szintén sok pontján az ország szőlőtermő vidékeinek. 1630-ban, húsvét ünnepén Zólyomi Dávid háromszéki főkapitány, egyik biharmegyei birtokán, a diószegi várban adománylevelet íratott, s abban a debreceni iskola diákjai számára évi 50 forintot rendel azzal a kikötéssel, hogy évenként karácsony, húsvét és pünkösd ünnepére jeles diákok menjenek hozzá átvenni tőle az iskolának szánt rendszeres adományt; minden év Márton-napjára pedig különféle élelmiszerek természetben való adományát ajánlotta fel. Más pártfogók is tettek így. Az adományok átvétele végett megjelent legjava diákok aztán hálás viszonzásképen istentiszteleteket tartottak az adományozó urak és családjuk, továbbá a község lakosai részére. Hogy a ma is divatban levő legáció-intézmény csakugyan közös eredetű a kezdettől fogva gyakorolt szupplikálással, meggyőzően bizonyítja az a tény, hogy eleinte csak olyan helyekre mentek legátusok, amelyek más módon nem vették ki részüket az iskola számára való adakozásból, bizonyítja továbbá Géresi Kálmánnak az a megállapítása, hogy a „legatio" szót régebben a diákoknak nemcsak a három nagy ünnep idején való kiszállásaira alkalmazták, hanem a nyári és őszi adománygyüjtésekre is; volt Legatio Transdanubiana (dunántúli), Legatio Sylvaniana (szilágysági),

Baroviensis (baranyai), Marmatica (máramarosi) stb. — A legációk haszna tehát a Coetus vagyonát, és a bursa victualist (lásd alább, 59. lap) gyarapította, s csak ezen át jutott szét egy része a diákok kezébe. A legációnak ünnepnapi módja is meghonosult a többi református anyaiskolában is. A szorosabb értelemben vett, vagyis a prédikálással egybekötött legáció intézményének megvoltak és megvannak a maga jó és rossz oldalai. A központi anyaiskoláknak a pártikula-hálózat mellett egy másik hatáskörzete alakult ki a legáció révén. Ez az utóbbi még nagyobb területet jelentett, mint az előbbi, mert a fokozatos fejlődés során olyan eklézsiákba is kellett a nagy ünnepekre legátus, ahol számításba vehető résziskola nem működött. A debreceni Kollégium legációs körzete a XVIII. században — Nagy Sándor számítása szerint — 19 vármegyére terjedt, s a legációs helyek száma körülbelül 236 volt. A legáció legláthatóbb, legközvetlenebb haszna az anyagi jövedelem, ha az egyházközségek vagyoni ereje szerint nagyon különböző összegű is. De másfajta értékes hatásai is vannak ennek az intézménynek. A lelkipásztorságra való készülés gyakorlati oldala a legjobb, legmegfelelőbb alkalmat találta meg benne; a leendő egyházi szónokok számára a csupa diáktársakból álló iskolai hallgatóság nem teljesen alkalmas környezet, viszont pl. a debreceni templomok nem lehettek az átlagos színvonalú diákok kísérleti színhelyei. A legátusság nemcsak a prédikálás terén, hanem egyéb szempontból is jó előiskola a diákok számára; az internátus kaszárnyai környezetéből legalább a nagy ünnepeken kiragadja a rendszerint félszeg modorú kálvinista ifjút, s egy kisebb eklézsia istentiszteletének, sőt társadalmának középpontjává teszi arra a párnapi időre; régebben már a legáció színhelyére való, néha hoszú és körülményes utazás is több irányban gyarapította a diák föld- és emberismeretét. A vidéki gyülekezetek szemében is méltán lett népszerűvé ez az intézmény; minden ünnepen váltó-

zatosságként hatott rájuk a legátus megjelenése, összehasonlításokra is képesekké váltak, s jövendő papválasztások esetére, ha nem is mindig helyes és önzetlen irányban, ítélkező szempontokat kaptak. De erkölcsi szempontból tekintve, voltak és vannak ennek az intézménynek árnyoldalai is. Régebben a legáció színhelyére való hosszadalmas utazás maga is gyakran jelentett a diákifjúra nézve veszélyt vagy különféle kísértéseket. Van azonban két olyan erkölcsi hátrány, melyek magában az intézményben gyökereznek. Az egyik az Isten igéjének *pénzért* való hirdetése. Eleinte mentségül szolgálhatott az a körülmény, hogy a legátus a könyöradományokat a Coetus közös pénztára javára prédikálta össze, később azonban a „ki-ki magának" elv győzött, s így van ez ma is; a legációs egyházközségek tarifa szerinti osztályozása, s a közöttük ez alapon való válogatás bizony kiábrándító hatású. A másik hátrány a disputáció egykori intézményére emlékeztet: a legátus nem a saját gondolatait és érzéseit közli hallgatóságával, talán művészietlen, de eredeti és őszinte prédikációban, hanem mások csinálta s gyakran már hallomásból vagy nyomtatásban széltére ismeretes templomi beszédeket ad elő könyv nélkül és a szerző megnevezése nélkül, szónokiasan, vagyis úgy, mintha a saját műve volna. Ez a körülmény pedig a *színész* feladatára kényszeríti a legátust, kétélű fegyvert erőltetve a leendő lelkipásztor kezébe.

Kollégiumunk természetes szövetségestársaként kell említenünk Debrecen városának egy nagyjelentőségű művelődési intézményét, melyet származásának szintén a negyedik évszázadhoz közeledő tisztes régisége és töretlenül maradt életereje az első helyre emel összes hazai testvérei között: a könyvnyomdát. 1561-ben alapította Huszár Gál, s ez az intézmény és az iskola az idők folyamán mindinkább nélkülözhetetlenné lett egymásra nézve. Az 1580-as években bekövetkezett tanszék- és létszám-

szaporodás kedvező hatással volt a helybeli nyomdára is, mert növekedni kezdett a tankönyv-szükséglet. Hogy a latin oktatási nyelvű felső tanfolyamot sikerrel végezhessék a beiratkozott ifjak, az alsófokú latin képzést jókor el kellett kezdenie az iskolának, s a nyelvtani szabályok mellett szüksége volt a mindennapi élet fogalmi körében mozgó latin beszédgyakorlatokra is; Heyden Sebaldnak erre a célra készült, *Colloquia puerilia* (Gyermeki beszélgetések) c. kézikönyvecskéje a XVI. század végén a debreceni nyomdában kétszer is megjelent (1591, 1596). Ugyanez a nyomda adta ki 1592-ben Aesopus meséinek prózai magyar fordítását, melyet Laskai János debreceni rektor készített. A sárospataki kollégium híres tanárának, Szikszai Fabricius Balázsnak latin-magyar kis szótára is Debrecenben jelent meg 1590-ben, s itt három évtized alatt öt kiadást ért. A XVI. század legvégén, 1598-ban már görög betűkészlete is van a debreceni nyomdának. Ugyanebben az évben jelent meg Halotti énekekből az első gyüjtemény, Szilvásújfalvi Imre debreceni tanár kiadásában; bizonyára a temetéseken énekléssel szereplő diákság szükségletének kielégítésére is szolgált. Érdekes, hogy a XVII. század első felében (1634) egy teológiai tankönyvet az egyik városi szenátor költségén adott ki a nyomda.

A tanulók létszámának növekedése és az iskolai élet bonyolultabbá váló forgalmassága, mint a fejlődés örvendetes jele, viszont a diákság egyre gyakoribb féktelenkedése, mint szintén a fejlődéssel együttjáró árnyoldal egyaránt megtette a maga sürgető, kényszerítő hatását a debreceni Kollégium fenntartó és pártfogó testületeire abban az irányban, hogy a régi törvények helyett részletes, új szabályzatot készíttessenek, amelyek az iskolai élet minden oldalára, parancsoló és tiltó, sőt büntető értelemben kiterjeszkedjenek, s minden vonatkozásban tiszta helyzetet teremtsenek. A helyzet ugyanis 1627 óta mindinkább elmérgese-

dett. Ebben az évben a városi tanács templomépítés címén ideiglenesen megvonta a Coetustól a céhek évi adományát. A diákság e miatt elégedetlenkedni kezdett. 1644-ben meg az történt, hogy a kántor a temetési díjat nem osztotta ki a diákok között, mert ezek elhanyagolták a temetéssel kapcsolatos kötelességeiket. Tehát anyagi természetű okok késztették a diákokat több ízben olyan szervezett tüntetés-félékre, amelyek a jelenkori sztrájkmozgalmakra emlékeztetnek. 1648-ban aztán minden korábbinál hevesebb, véres zendülés tört ki. A diákság fellázadt Mányoki István rektor ellen és tanártársa, Szokolyai István ellen, mert ezek — úgy látszik — nem azonosították magukat a Coetus kívánságaival. Ebben a perben, melyben a diákság nemcsak tanáraival, hanem az iskolafenntartó várossal is szemben állott, maga az erdélyi fejedelem, II. Rákóczy György vállalkozott az ellentétek lehetőleg békés uton való kiegyenlítésére; lehet, hogy a diákság egyenesen őhozzá fellebbezte ügyét. A fejedelem 1650-ben Váradra semi-generalis zsinatot (egyházkerületi közgyűlést) hirdetett. Itt kihallgatták a diákokat, rektorokat, lelkészeket, az érdekelt polgárokat, s a zsinat tekintélye egyelőre nyugalmat teremtett; egyrészt figyelmeztette a polgárságot, hogy az iskola iránti jótékonyság terén ne tűrjön visszaesést, másrészről azonban lényegesen megszigorította a régi törvénynek a Coetus jogkörére vonatkozó szakaszait. A diákság egy része nem nyugodott bele az ítéletbe, hanem kivonult Debrecenből, és a szomszédos hajdúvárosokban telepedett meg.

Az otthon maradt diákság nyugalma sem volt tartós. 1657-ben, Budai István rektorsága idején egy utcai csetepatéból komoly zavargás támadt, s a diákok fegyveres rohamot intéztek a városháza ellen. Ekkor a városi tanács bizottságot küldött ki, melynek tagjai a püspök, a lelkészek, a rektor, a főbíró és a tanács küldöttjei voltak; ez a bizottság az iskola számára új törvényt készített, 1657 június 5-én ki is hirdették azt a diákság előtt, tudat-

ván vele, hogy az új törvény el nem fogadása az iskolából való eltávolítást jelenti. Most is sok diák elhagyta az iskolát, mert nem ismerték el az olyan iskolai törvény érvényességét, mely a Coetus megkérdezése nélkül jött létre.

Ez az első ránkmaradt és ezért legfontosabb szabályzat iskolánkra vonatkozólag. Bele vannak olvasztva a régebbi, ma ismeretlen törvény szakaszai is, tehát az iskola multjára is világosságot vet; viszont a jövendő fejlődés is csak részletekben tesz rajta módosításokat, lényegileg ezen az 1657-i törvényen alapulnak a későbbiek is. Ebből lehet tehát szinte az iskola egész életére érvényes általános képet kapni. Ebből a képből épen az oktató és nevelő munka eszmei felépítettsége és tantervi rendszeressége fog hiányozni; de ezt, sajnos, a későbbi szabályzatokban sem találhatni meg kellő mértékben, mondhatjuk, egészen a XIX. századig. Azonban az iskola életének külső keretét, tanárok és tanulók szabályokba foglalható munkamegosztását, szerepkörét, napirendjét stb. híven tükrözteti ez az 1657-i törvény. Ezt az általános, jogi elvontságú képet nehány aprólékos, életszerű vonással gazdagítják azok az adatok, amelyek az 1588-cal kezdődő Series Studiosorum c. anyakönyvben az egyes diák-nevek mellé utólag vannak bejegyezve.

IV.

AZ 1657-I ISKOLAI TÖRVÉNY. — A COETUS FÉNYKORA. — AZ OKTATÁSMÓD FORMALIZMUSA ÉS ERKÖLCSI KOMOLYSÁGA. — A LATIN TANÍTÁSI NYELV URALMA ÉS ALACSONY SZÍNVONALA.

Az 1657-i debreceni iskolai szabályzat tartalma három főforrásból van leszűrve: a wittenbergi magyar bursa szabályzatából, az ennek alapján már debreceni viszonyokhoz alkalmazott „régi törvény"-ből, és a palatinatusi (alsópfalzi, heidelbergi) ihletésű, 1621-i sárospataki iskolai törvényből; e főforrásokon kívül még alkalmi módosítások és pótlások kerültek bele egyes tiszántúli egyházkerületi és egyházmegyei gyűlések határozataiból. A debreceni törvény mindenütt pontosan hivatkozik e forrásokra. Debrecennek nagykiterjedésű pártikula-körzete révén országos történelmi jelentőségűvé vált az a hatás, melyet az említett 1621-i törvényével a sárospataki iskola tett a debrecenire. Békefi Remig megállapítása szerint ezzel Sárospatak örök hálára kötelezte le maga iránt Debrecent. E hatás közvetítője és érvényesítője bizonyára Komáromi Csipkés György, a leydeni kiadású magyar biblia fordítója, a debreceni iskola jeles tanára, aki a sárospataki testvérintézet diákja volt, mielőtt külföldi tanulmányútra ment. Maga az 1657-i debreceni törvény szövege is az ő gondos kézírásában maradt fenn.

Az 1621-i sárospataki törvényből is, az 1657-i debreceniből is kitűnik, milyen alárendelt volt az iskolamester helyzete. A reformáció nem vallotta a tudomány öncélúságát, hanem a vallásos hit és meggyőződés nélkülözhetetlen

eszközét látta és értékelte benne. A debreceni iskola 1657-i szabályzata is egy egyszakaszos „lex generalis"-szal kezdődik, mely kijelenti, hogy tanároknak és tanulóknak, kicsiknek-nagyoknak első és legfőbb kötelessége és hivatása: Isten tetszését keresni és dicsőségét szolgálni. Az iskola igazgatója, tanára Debrecenben ugyanolyan képzettségű és képesítésű volt, mint a lelkipásztor, s többnyire közülük kerültek ki a debreceni lelkészek, de a legtöbb tanítómester sietett is megragadni az alkalmat erre az előlépésre, noha jóideig a lelkészi és tanári jövedelem közt sem volt jelentékeny különbség. Nemcsak a helybeli parochia vonzotta őket, gyakorta egészen kisszerű, távoli községbe elment papnak a debreceni Kollégium tanára, néha többévtizedes működés után. A tanárkodás tehát csak átmeneti állomás volt. Ez a körülmény a tanítás ügyének talán nem vált előnyére, de annyi haszna mindenesetre megvolt, hogy így a lelkész csakugyan megszerezte, mégpedig idejében, az iskolai felügyelethez szükséges szakszerű tapasztalatokat. A tanári állás tekintélyének nem nagyon használt az 1657-i törvény eljárásmódja sem, mely ugyanazokkal a szavakkal kötelezi a rektorokat az előkelő személyiségek iránti engedelmességre, mint a diákokat, s épúgy megnyitja a rektor számára a büntetésrovatot, hangoztatván, hogy többszöri hanyagság esetén „mint botrányos naplopó" (veluti fucus et scandalosus) elmozdíttatik hivatalából.

a) *Rektor.*

A rektortól a törvény megköveteli, hogy előzetesen tekintélyes emberek ajánlatára hivatkozhassék; helvét hitvallású, kegyes életű, jóhírnevű ember, valamelyik „ortodox" akadémia neveltje legyen, kellő képzettségű, a józan bölcsészet művelője, hűséges, szorgalmas, melegszívű; meglehetősen értse a szent teológia tanulmányozásához szükséges nyelveket. Mások ócsárlásától, a rágalma-

zástól, árulkodástól óvakodjék; s ha másodmagával tanít az iskolában, kölcsönös testvéri szeretet hassa át őket. Előadásai tőle telhetőleg hasznosak, szükségesek és hallgatóságához méltók legyenek, s szabályszerű időben tartsa meg azokat. A teológiát és filozófiát necsak vitatkozó, hanem kifejtő módon is tárgyalja; az „instrumentális" tantárgyakat: a latin, görög, héber nyelvtant, továbbá a poétikát, retorikát, logikát, valamint a klasszikus írókat, a teológia és józan bölcselet figyelemmel kíséréséhez szükséges nyelveket szorgalmasan tanítsa.

b) *Praeceptorok.*

A debreceni anyaiskola rektorának nem állt módjában, hogy az iskola minden rendű növendékeit taníthassa. 1636-tól kezdve ugyan második rendes tanára is lett a Kollégiumnak, később pedig fokozatosan többtagúvá fejlődött a tanári kar, de a tanárok egészen 1848-ig csak a magasabb, főiskolai tanfolyamok, az ú. n. beiratkozott és beöltözött diákoknak az oktatásával foglalkoztak, s ez is épen elég munka volt számukra; gyakran még ezen a területen is segítőtársakat kellett maguk mellé venniök, ezek voltak a praesesek. Az alsó és középső iskola-tagozatot rábízták olyan nagyobb diákokra, akik felsőbb tanulmányaikat már elvégezték vagy a vége felé jártak, s társaik közül kitűntek. Ezeket eleinte collaboratoroknak, később publicus praeceptoroknak (nyilvános vagy osztály-tanítóknak) hívták. Az oktatási rendszernek ez a munkamegosztásmódja középkori örökség volt, s katolikus és protestáns iskolák egyaránt alkalmazták. A főcél a teológia és a bölcsészeti tudományok tárgyalása volt: a felső tanfolyam feladata; mindaz, aminek ezt szükségképen meg kellett előznie, eleinte pontosabb tagozódás, elkülönülés és meghatározott időtartamhoz kötöttség nélkül ment végbe. Így volt ez egy darabig Debrecenben is, de

aztán megindult a tisztázódás és rendeződés folyamata, főként I. Rákóczy György üdvös beavatkozása által, s az 1657-i törvényben már teljes kialakultságában látjuk: a felső tanfolyamra előkészítő (középfokú) tagozat hat osztályból áll; ezek így következnek egymás után: rudimentáriusok (kezdők), donatisták, etymologicusok, syntaxisták, rhetorok, poéták osztálya; egyik-másik osztály neve időnként megváltozik, néha a VI. osztály és a felső tanfolyam közé beékelnek még egy osztályt, de lényegében 1848-ig, sőt egyideig még azután is változatlanul ez a hatosztályos középfokú iskola-tagozat van érvényben. Ezt az osztályokra különülő középfokú tagozatot tanítják a nyilvános (publicus) praeceptorok. A tanárok választják ki őket, mindenik osztály élére egyet-egyet a legarravalóbb diákifjak közül.

Az 1657-i törvény öt cikkből álló külön fejezetben állapítja meg az osztály-tanító praeceptorok kötelességeit. A félév befejezése és közvizsgálat adása előtt nem hagyhatják el helyüket. Tanítási óráikat reggel 6—7-ig és 9—10-ig, délután 2—3-ig és 4—5-ig kell tartaniok. Tanítványaikkal a kijelölt klasszikus írókat meg kell ismertetniök, s nagy gondot fordítaniok az ismeretek begyakorlására is. Mindegyik nyilvános tanító ügyeljen arra, hogy osztálya tagjai délután 1 órakor már az iskolában legyenek; ekkor névsorolvasás és az elkésettek nevének megjelölése következik. Az osztálytanítók a délutáni 2 órai temetésen és a templomi könyörgésen való megjelenéstől felmentetnek, de egyes nagyobb temetésekről, melyen az ifjúság egész tisztikara megjelenik, ők sem maradhatnak el. Tanítványaik erkölcsi viselkedésére iskolán belül és kívül gondosan vigyázzanak. Az elemista gyermekek tanítása is egy publicus praeceptor feladata volt. A nyilvános tanítók eleinte ingyen tanítottak az osztályokban. Budai István rektor 1656-ban kérte a városi tanácsot, hogy juttasson némi fizetést nekik; a városi jegyzőkönyv szerint „most először" kiutalt a tanács 20 forintot; a következő évben

készült iskolai törvény pedig már rendszeresítette és részletező pontossággal megszabta a nyilvános tanítók évi „salarium"-át: I—II. oszt. 16, III. o. 20, IV. o. 25, V—VI. o. 30 frt.

A nyilvános vagy osztály-tanítókon kívül voltak magán-tanítók (praeceptores privati) is; az ilyeneket manapság instruktoroknak hívják. A felső tanfolyam diákjai közül kerültek ki, s csak a tanárok tudtával és beleegyezésével kaphattak tanítványokat az alsóbb tagozatnak, az „osztályok"-nak a növendékei közül. Egy deáknak több magántanítványa is lehetett. Többnyire a helybeli jobbmódú szülők gyermekei kaptak magántanítót, s különféle módokon fizettek munkájáért. Aki pénzzel fizetett (évi 10—15 forintot), az volt a nummista, aki étellel: cibista, mosással: lótor, a fizetni nem tudó gyermek mellé is rendelhettek a tanárok magántanítót, az ilyen tanítvány volt a gratista. A jóravaló diákifjak tehát mint magántanítók is jövedelemhez juthattak, s így tarthatták fenn magukat; de komolyan is kellett venniök e nemű teendőiket, melyeket az 1657-i törvény szintén öt cikkben foglal össze. Közös tanítási módot kell alkalmazniok, hogy szellemi előhaladásukat meg ne zavarják. Buzgók legyenek a tanításban, a fegyelmezés terén pedig sem túlságosan szigorúak, sem kelleténél elnézőbbek. Felvállalt tanítványaikat tanári engedély nélkül el nem bocsáthatják, egyikőjük a másik tanítványait el nem veheti.

Íme a debreceni anyaiskola tanítási rendszerének és módszerének külső kerete, mely lényegileg változatlan marad a XIX. század közepéig. A kisebb növendéket tanítja a nagyobb, s ez utóbbi akarva-nem-akarva már ekkor hozzájut olyan-amilyen didaktikai tapasztalatokhoz. Az egykori magántanító a felső tanfolyam vége felé egész osztály élére kerül, s korábbi tapasztalatait a tömegtanítás új területén is kipróbálja és gazdagítja. Esetleges pártikulai rektorkodás után külföldi akadémiákon is szétnéz, elméleti és gyakorlati értelemben egyaránt tökéletesíti tudását, s

hazajövetele után így méltóvá válik arra, hogy az anyaiskola tanára legyen. De még ezt az állását is átmenetnek tekinti; az igazi cél: a lelkipásztorság.

c) *Coetus.*

A törvény nemcsak a tanórák idejére szabja meg az iskolai élet rendjét, hanem a napnak minden részére, éjjelre-nappalra. Épen a tanórákon kívül nyujt érdekes, színes-mozgalmas látványt a Kollégium lakóseregének az élete. Itt már háttérbe szorulnak a tanárok, s előtérbe lép az ifjúság önkormányzó, önellátó és önfegyelmező szervezete, egy valóságos diákköztársaság (communis societas), a wittenbergi magyar Coetus itthoni mása. Magát a nevet is átvette a debreceni iskola ifjúsága: másfélszáz éven át Sanctissimus vagy Amplissimus Coetusnak nevezi és nevezteti magát. (Sárospatakon ez az elnevezés nem honosodott meg.)

A Coetusnak csak azok lehettek tagjai, akik az előkészítő latin iskolát, az ú. n. osztályokat sikeresen elvégezték. Az osztályok nem tartoztak a tulajdonképeni anyaiskolához, csak afféle helybeli pártikulát alkottak, melynek növendékeit így nevezték: *pueri, minores discentes*, a praeceptorokhoz való viszonyukban *discipuli*. Őrájuk tanulmányi és magaviseleti vonatkozásban külön felügyelők vigyáztak, ezért az iskolai törvény voltaképen nem is az osztályok tanulóira vonatkozott, hanem azokra, akik az alsóbb tanfolyamot már elvégezték. Az ilyen ifjúnak, akár Debrecenben, akár valamelyik vidéki pártikulában végezte el az osztályok tanulmányi anyagát, ünnepélyes módon kellett felvétetnie magát a főiskolai tagozatba. A felvétel úgy történt, hogy az ifjú jelentkezett a rektornál, átolvasta az iskola törvényeit, ezek iránti engedelmessége jeléül ünnepélyesen kezet fogott a rektorral, és sajátkezűleg beírta nevét az iskola anyakönyvébe. Ezért a subscribens vagy subscriptus szó a főiskolai jelleget jelentette. Neve

bejegyzésével lett a discipulusból „diák", *studiosus*, vagy még szebb kifejezéssel: *civis scholae*, az iskola polgára. A beiratkozással együtt járt a beöltözés, a diákság kötelező egyenruhájának viselése; ez volt a bokáig érő, sárgaszegélyes, zöldalapú posztószűrből való *tóga*, erről nevezték a főiskolai diákokat tógátusoknak, mert eleinte mindnyájan közös tanulmányi uton haladtak: végső fokon lelkipásztorok akarnak lenni; később nem-egyházi pályára készülő subscriptus diákjai is lettek a debreceni Kollégiumnak, ezeket hívták *non togati*-nak; külön felügyelőjük volt: az *eforus*. Az anyakönyv névsorának címe nem 1588-ból, hanem jóval későbbről való, ezért fordul már elő benne a „non togatorum" kifejezés is. A tógátus diákoknak benn kellett lakniok az iskolában, helyesebben: az iskola udvarán levő lakókamrákban; tóga nélkül nem volt szabad kimenniök az utcára, sőt még az előadóterembe sem. A beiratkozott, tógás (és nem-tógás), felső tanfolyamú diákok hivatalos testülete volt a *Coetus*.

d) *Szénior.*

A Coetus elnöke, feje és a világ előtt képviselője — épúgy mint Wittenbergben — a szénior, s Debrecenben is a Coetus választotta a maga kebeléből. Nagy jogköre nagy felelősséget is jelentett. Az 1657-i törvény 12 pontból álló fejezetben sorolja el kötelességeit, s külön közli a hivatali esküje szövegét. A szénior jogköre mindjárt a rektoré után következik az iskola és a diákság becsületén és jólétének épségén való őrködés, a közérdekű iskolai ügyvitel terén. Buzgóság, hűség, igazságosság vezesse őt az iskola javainak kezelésében és szétosztásában. A Coetus pénztári készletét ne adja kölcsön, ne zálogosítsa el, az iskola polgárainak sem kölcsönözhet ki két forintnál nagyobb összeget. A végrendeletileg örökölt pénz egyik felét a Coetus tagjai közt ossza szét, másik felét a pénztárba tegye. A Coetus tisztviselőinek és szolgálattevői-

nek megválasztásában igazságos és méltányos legyen, a kihágások megbüntetésében a törvény szavát kövesse, baráti elfogultságtól őrízkedvén. Télen-nyáron gondja legyen arra, hogy esti 9 órakor az oeconomus bezárassa a Kollégium kapuját és azontúl senki ki ne mehessen a rektor engedélye nélkül. A szénior, ha csak rövid időre mozdul is ki az iskolából, helyettesítse őt a kontraskriba. Minthogy a széleskörű hivatali hatalom a multban nem egyszer fejébe szállt a széniornak, tisztsége ne tartson tovább hat hónapnál, legfeljebb egy-egy kivételesen derék és megbízható embernél hosszabbíthatja meg a Coetus. A szénior a városból az iskolába behordott ételek közül ebédre és vacsorára egy-egy adagot a maga részére kiválaszthat. Eleinte az iskola egész jövedelmének huszadrészét kapta fizetésül, de az 1657-i törvény havi 20 dénárban szabta meg az ingyenes étkezésen kívül a hivatali járandóságát.

e) *Kontraskriba.*

Rangban a szénior után következik, s ennek mindenben helyettese a kontraskriba, vagy ellenőr. Megválasztása ugyanúgy történik, mint a szénioré, esküjök szövege is közös. Ő az iskolai rend őre, az istentiszteleten, temetésen levő diákok felügyelője, az onnan elmaradottak feljegyzője, kapuzárás után a diákszobák sorrajárója, a kántáló diákok gyüjtötte alamizsna átvevője. Korjellemző megjegyzése a törvénynek az, mely így szól: a kontraskriba az összegyűlt adományokat vegye át, a hamis pénzdarabokat válogassa ki a jók közül, amazokat tartsa meg magának, emezeket pontos jegyzék kíséretében vigye a széniorhoz, az iskola közpénztárába.

f) *Cantores et collegae.*

A szénior és a kontraskriba hivatali segítőtársai a kántorok (négyen-öten) és a kollegák (öten-hatan); amazok-

nak megtisztelő jelzője: „docti et eximii", emezeké: „ornati ac eruditi". Az iskola anyakönyvében a kollaborator és kontraskriba elnevezést már a legelső évtől, 1588-tól kezdve megtaláljuk, de a kollega jelzésű tisztség csak jóval később fordul elő benne.

g) *Oeconomus.*

A szénior, a kontraskriba, kántorok, kollegák együtt alkották a Coetus hivatalnoki karát; közös nevük: officiales. De rajtuk kívül a Coetus napi életében jókora személyzetre volt szükség. Sokféle terhes elfoglaltság nehezedett az oeconomus (gazda) vállára; reggel 3 órakor jelt ad a felkelésre, s este 9-kor a lefekvésre; a mulasztásokat számon tartja, s az iskolai törvényszék elé terjeszti; vigyáz, hogy a tanulók ne veszekedjenek, csúf beszéddel ne éljenek, anyanyelvükön (magyarul) ne beszélgessenek; felügyel az iskolai helyiségek tisztaságára; kapuzárás előtt az iskolában tartózkodó kintlakókat elküldi, stb.

h) *Coquus.*

Az élelmezésügy intézőjének (coquus) kötelessége: délelőtt 9, d. u. 4 órakor néhány szegénytanulóval (mendikáns) induljon el s szedje össze a városiaktól az ételeket, melyeket azok önkéntes megajánlás folytán, rendszeres ajándékképen adnak; először a széniornak adjon egy adagot, azután önmagának és társának egyet-egyet, a mendikáns-tanulóknak hármat-négyet, a többit a Coetus közösségének; a főző családokat ne zaklassa, hanem szépen kérje; ha valaki étel helyett inkább pénzt ad, ezt vigye a kontraskribához; a pénzből semmit sem szabad eltitkolnia, de ha mellékesen kap valamit, azt megtarthatja; a fazekakra vigyázzon, s épségben visszajuttassa. A coquusi szolgálat nem tarthatott tovább két hónapnál.

LIBRARY U. OF I. URBANA-CHAMPAIGN

i) *Lótor.*

A mosogató (lótor) alázatosan köteles teljesíteni épen nem irígylésreméltó feladatát: az iskolába érkezett ételeket adott jelre be kell vinnie az étkező helyiségbe (auditorium, a legnagyobb terem, mely egyúttal tanterem is volt), étkezés után pedig az edényeket kihordania s elmosogatni vagy elmosogattatni, a termet a hulladéktól megtisztítni, ajtaját bezárni; vízmelegítéshez nem szabad lopott fát használni, s nagyon vigyáznia kell, hogy az iskolában tűzveszély ne támadjon. A lótornak három hónapig kell szolgálnia.

j) *Explorátor.*

Az explorátor két hónapig tartó kötelességéről maga a törvény is elismeri, hogy súlyos és őreá nézve meglehetősen haszon nélküli; t. i. mindennap reggel 9, d. u. 4 órakor el kell mennie a városba, megtudakozni, hogy hol lesz valami vendégség, aztán kellő időben a diákokat odavezetni, hogy éneklésükkel tisztelegjenek; kötelessége arra vigyázni, hogy az énekesdiákok a vendégségben ott ne maradjanak, se másfelé ne csavarogjanak, hanem hazatérjenek.

k) *Vigil.*

A törvény külön foglalkozik még a vigilekkel, azaz éjjeli őrökkel. Szerepük este 9 órától hajnali 3 óráig tart, s az első őrséget éjfélkor váltja fel a második; két-két tagból áll mindegyik őrség. Nem szabad aludniok, heverniök, a szobába behúzódniok, hanem éberen vigyázniok tűz, tolvajság, betörés és minden egyéb veszedelem ellen.

l) *Általános rendeletek és tilalmak.*

A tanító, fegyelmező és kiszolgáló személyzet mögött nyüzsög a kisebb-nagyobb tanulók tömege. A törvény

két szempont szerint írja elő a diákság általános kötelességeit: az egyik a tanulmányi teendők rovata, a másik az erkölcsi magaviseleté. A tanári előadásokon, vizsgákon, egyéb iskolai összejöveteleken, vitatkozásokon, s más ünnepi alkalmakon kötelesek a diákok jelen lenni; csak elháríthatatlan akadály esetén ad felmentést a rektor. A latin és görög nyelv gyakorlása szóban és írásban, versben és prózában mindenkinek buzgó kötelessége legyen; gyakorlás nélkül kárba vész minden munka és szorgalom; az eredményt veszélyeztetné a magyarul beszélés, ez tehát mindenkire nézve teljességgel tilos. Szorgalmasan el kell járni minden tanulónak a templomba, ott az éneklésben résztvenni, a prédikációra figyelni, ide-oda nem bámészkodni, nem nevetgélni, nem elterpeszkedni; a templomba menetel s az onnan való visszajövetel szép rendben történjék, az iskolai esti könyörgésen mindenkinek részt kell vennie. Egymás iránt jóindulatúak, békeszeretők legyenek, rágalomtól, erőszakosságtól, fegyverviseléstől, tobzódástól, kocsmák látogatásától tartózkodjanak. Szigorúan tilos a városi tanács, a pártfogók, lelkészek és tanárok elleni minden szervezkedés, összeesküvés, bármelyik városi rend elleni támadás. Ha a városi polgárok részéről valamelyik diákot sérelem érne, nem szabad önbíráskodáshoz folyamodnia, hanem tegyen jelentést a rektornál, vagy a lelkészeknél, nagyon súlyos esetekben pedig az esperes az egyházmegyei közgyűléssel ítélkezik. Az iskola helyiségeit tisztán kell tartani. Éjtszakára senki sem maradhat ki az iskola épületéből. Az iskola kerítését sem megrongálni, sem átugrani ne merje senki, sem bárminő kárt okozni az épületekben. A kertek, szőlők megdézsmálása tilos. A tisztes szórakozás, amilyen pl. a labdajáték, meg van engedve az arra kijelölt időben, de a dulakodás, dárdavetés, mozsárral és puskával lövöldözés, zászlóhordozás veszélyes módjai a kedvtelésnek, tehát tilosak. Tilos a kártya- és kockajáték, a tánc, a túlzásba vitt zenélés, tilos minden nyerészkedő vagy időrabló

szórakozás, a szükségtelen esküdözés, a káromkodás, átkozódó civakodás, ocsmány beszéd. A diák se nyíltan, se titokban ne hajhásszon zsírosjövedelmű falusi rektorságot, hanem nyugodt lélekkel bízza magát Isten rendelésére. A Coetus tisztikara iránt, különösen a szénior és a kontraskriba iránt a diákság kicsinyje-nagyja egyaránt tisztelettel és engedelmességgel viselkedjék. A ruhaviselet, öltözködésmód a szokásnak megfelelő, tisztes és illendő legyen; bokrétát, török kalpagot, magas gallért, széles övet, katonaköpenyeget nem szabad hordani; a kesztyű is fekete vagy sötétszínű legyen; a bodorított hajviselet s a fej kopaszra borotválása egyaránt tilos.

m) *Büntetésmódok.*

Nagyjában ezek az 1657-i törvény parancsoló és tiltó követelései az ifjúsággal és ennek tanáraival, tanítóival, maga választotta tisztviselőivel szemben. Minden egyes parancs vagy tilalom megszegésére mindjárt ki is szabja a törvény a büntetést. E büntető szabályzat szelleme rideg, intézkedései szigorúak, sőt gyakran durvák. Említettük, hogy megrögzött lustasága esetére magának a rektornak is naplopóként való eltávolítást ígér, a szénior büntetése pedig súlyos kötelességmulasztás esetén a megkorbácsolás utáni kicsapás. El kell tehát ismernünk e büntető szabályokról, hogy nem személyválogatók. A büntetések nemei közé tartoznak még: az intelem, dorgálás, nyilvános bocsánatkérés, beszéd készítése és nyilvános előadása, a szolgálati idő meghosszabbítása (pl. a lótoré), hivatalvesztés, a tanítványok elvétele, stb. — főként pedig a pénzbüntetés elsorolhatatlanul sokféle fokozata. A pénzbüntetés lehetősége úgyszólván minden lépésnél ott lebeg a diák feje fölött. Terjedelmes statisztikát lehetne összeállítani az effajta büntetés fokozataiból, melyeknek körmönfont és kicsinyeskedő részletessége kellemetlen hatást tesz a mai emberre. Ha kártérítés jellege van a pénzbüntetés-

nek, akkor természetesnek és igazságosnak tekinthetjük. De ez ritka eset; legtöbbször úgy érezzük, hogy a Coetus egyik nem megvetendő jövedelemforrása ez a diákra mindíg és mindenért lecsapó pénzbüntetés, úgyhogy a nemes „communis societas" zavarba jutna, ha az ifjak egyszerre csak jóba foglalnák magukat és minden megbírságolható csínytevéstől tartózkodnának. Node ettől nincs mit félnie. A vagyonosabb családok gyermekei nevetve rójják le a dénárokból álló bírságot, de a szegénysorsú diákok is gyakran jutnak abba a helyzetbe, hogy — fizetni persze nem tudván — a bírság majd a Coetus-pénztárból neki járó havi osztalékból vonatik le. Pl. aki a templomban nem énekel, az minden ilyen esetért egy dénárnyi bírsággal lakol, aki a pap prédikációja közben ide-oda bámészkodik, nevetgél vagy elterpeszkedik, három dénárt fizet; a temetésről hiányzó énekesdiák sáros időben négy, száraz időben három, a templomi istentiszteletről elmaradó pedig ünnepnapon öt, köznapon három dénárral teszi jóvá mulasztását; a magyar beszéd tilalmának minden egyes áthágásáért három dénár büntetés jár, vagy három éjtszakán át való éjjeli őrködés; de a törvénynek egyik pótcikke meg is jegyzi, hogy a „hungarismus" vétségéért éjjeli őrségre büntetett diákok nagy száma miatt némelyekre sohasem következhetik el a szolgálat; tehát csak maradjunk a három dénár bírságnál. A pénzbüntetés összege némely vétségnél felment 25—50 dénárra is; pl. a gyümölcslopás büntetése első esetben 25, második esetben 50 dénár, harmadik esetben az iskolából való kicsapás.

A kihágási esetek e gyakori és alig megszámlálható fajtájának megtárgyalása, a büntetés kiszabása és végrehajtása az iskolai törvényszéken (sedes scholastica) történt, mely — szintén wittenbergi mintára — a diákközösségnek, a Coetusnak volt a bíráskodó szerve. Hogy ez a bíráskodó testület miben különbözött a senatus scholasticustól, máig sincs eléggé felderítve. Működéséről jegyzőkönyvek

csak a XVIII. század közepe óta maradtak fenn, de félreérthetetlen utalások vonatkoznak vele kapcsolatban már régebbi időkre is. Az iskolai büntetések kiszabásának tárgyalásakor nem hagyhattuk említetlenül. Az 1657-i törvény egyik pontja szerint a diákvétségek között előfordulhatnak olyan súlyosak is (gyilkosság, házasságtörtés stb.), hogy azok megbüntetése kívülesik az iskolai törvényszék hatáskörén; az ilyen diákot az ügy megvizsgálása után először is meg kell fosztani coetustagi szabadságától, ki kell közösíteni az iskolából, s aztán át kell adni a városi hatóságnak.

A Coetus nyugtalankodásainak vagy épen zendüléseinek értelmi szerzői közül rendszerint nem hiányoztak a pártikulákból visszatérő ex-rektorok. T. i. a rektornak kiment diák, ha felsőbb tanulmányait még nem végezte el egészen, egy ízben visszavételét kérhette az anyaiskolába; az ilyet „redux"-nak nevezték. A Series studiosorum c. anyakönyvben nagyon sok példát találunk az ilyen visszatérésre. Ezek a volt iskolamesterek vidéki állomáshelyükön megízlelték a szabadabb életet, a viszonylagos önállóságot, s visszatérésük után nehányójuk nehéznek érezte az iskolai fegyelem nyűgét. Az ilyenek lehettek az ifjúsági zavargások szítói.

Az iskolai törvény hatáskörén már azok a végzett diákok is kívülestek, akik az anyaiskolából külföldi tanulmányútra távoztak. Az ilyeneket már csak a synodusok tarthatták szemmel. Mint visszakerülendő papokat és tanárokat szemmel is tartották, s néha felemelték szavukat viselkedésük, sőt gondolkozásuk módja ellen. Az 1593-i bodrogkeresztúri zsinat megrója azokat a külföldön járó ösztöndíjas diákokat, akik újabb időkben pazarlásukkal rontják odakint a magyar név eddigi becsületét és jóhírét; inti a wittenbergi és heidelbergi tanárokat és polgárokat, hogy a magyar ifjaknak ezután ne kölcsönözzenek, s inti a kintlevő magyar ifjakat is rendesebb életmódra.

Az 1638-i debreceni zsinat pedig másnemű veszélyt állapít meg: a hollandiai és angol egyetemekre kiment magyar ifjak újításokkal akarják a hazai reformált egyház békességét megzavarni; a zsinat elhatározta, hogy hazajövetelükkor az ifjaknak vizsgát kell állaniok ismereteik hitbeli helyes gyökerei felől, és esküvel megfogadniok, hogy a zsinati nyilvánosság háta mögött semmiféle teológiai vagy egyházszervezeti újítást meg nem kísérelnek. Bizonyára nem ok nélkül mondta ki a debreceni zsinat ezt a határozatot. Tudvalevő, hogy a debreceni iskola tanárai között is volt nem egy olyan, aki a külföldön magába szívott újszerű elvek miatt ellentétbe került az egyházi vezetőséggel; ilyenek Szilvásújfalvi Imre (1596—99), Medgyesi Pál (1631—34), Kisfalvi Tamás (1639), Nagyari Benedek (1643—47). A külföldön pénzüket „pazarló" ifjak tehát nem eléggé puritán életmódúak, a presbiteri elv hazajött hívei pedig túlságosan puritán gondolkozásúak voltak a debreceni és általában a tiszántúli „orthodoxa ecclesia" véleménye szerint, meg kellett tehát rendszabályozni mind a kétféle túlzást.

A senatus scholasticust hatásköri túllépéseiért már a „régi" törvény eltörölte; az 1650-i váradi egyházkerületi gyűlés is kimondta, hogy a diákoknak semmi joguk és törvénykezési hatalmuk nincs rektoraik ellen; az 1657-i törvény világosan megmondja ugyanezt. Mindazáltal a senatus scholasticus aligha szűnt meg egészen (az anyakönyv szerint még 1685-ben is a „senatus oppidanus et scholasticus" együttesen küldte külföldi akadémiákra Debreczeni K. Istvánt). Maga az ifjúság szervezete, a Coetus scholasticus mindenesetre tovább is életerős köztársaság maradt. A Coetus boldogulását közérdeknek tekintette elsősorban Debrecen, de lassanként az egész tiszántúli (az akkori, erdélyi tájékozódású elnevezés szerint: tiszáninneni) egyházkerület, sőt hovatovább az egész ország reformátussága. Van valami érdekes különlegesség a deb-

receni Coetus helyzetében: féltékenyen őrzi önkormányzatát, alkotmányának minél teljesebb függetlenségét mindenkivel szemben, pedig e „mindenki" az ő fenntartója és gondviselője. De a „mindenki"-vel szemben könnyebb is megőrízni az önállóságot, mint egy-két főúri vagy épen fejedelmi pártfogóval szemben. A debreceni iskola főpártfogói a XVI. és XVII. században — mint említettük — a városi tanács, s a nagy szerepet játszó kalmárság és iparosság volt. A csak gazdálkodással foglalkozó embernek soha sincsen készpénze, a kalmárnak még zűrzavaros időkben is volt, s szívesen juttatott belőle a tudomány hajlékának, „Pallás zöldes táborának" (a tóga fölött viselt zöldszínű palást-köpenyegféléről hívták így a debreceni iskola diákjait). A XX. század elején a Kollégium egyik tanára ilyen éles szavakkal mutatott rá Debrecen *régi* jelentőségére: „Ha van város, amely a maga multjának ezeket a valóban felemelő emlékeit: az iparosság és az alkotó elme verejtékes fáradságával szerzett anyagi jólét s az egykor fél Európára kiterjedt kereskedelem nagy történelmi emlékeit nemcsak megbecsülni, de még méltatni is alig bírja: akkor Debrecen az a város, ez a kereskedőből és iparosból parasztivá visszafejlődött civitas, amelyet megölt, haladásában hosszú időre megakasztott az a mérhetetlen földterület, amelyet ma a magáénak mondhat..." Célzatosan egyoldalú ez a jellemzésmód, és iskolánk szempontjából igazságtalan, hiszen a Kollégiumnak sok jóltevője került ki a földművelő debreceni polgárok közül is, de kétségtelenül nagy jelentősége van az egykori virágzó iparos- és kalmár-népnek nemcsak a város, hanem az iskola történetében is. Végrendeletileg is sok hagyaték szállt a Kollégiumra szántóföldben, szőlőföldben, házban, pénzben. Az őszi adománygyüjtések és a legációk is kellő haszonnal jártak. Szép vagyon volt ez így együtt, s ennek felügyelője, kezelője, intézője, felelős számadója a szénior, akit a senatus scholasticus, vagyis az esküdtdiákok testülete ellenőrzött. A széniorok vezérlete alatt a Coetus

háztartása igen nagyméretűvé fejlődött. Eredetileg *egy* pénztára volt a Coetusnak: a fiscus scholae, de később kétfelé kellett osztani; az egyik, a bursa sacra, vagy közönségesebb nevén bursa nigra a külföldi tanulmányi alapot foglalta magában, a másik, a bursa victualis a Coetus élelmezési és egyéb kiadásait fedezte. Az élelmezésmódnak két egymásután kifejlődött fokozata van: az ú. n. *kókvia* (coquia) és az *alumneum*. Amaz nagyon kezdetleges intézmény volt; lényege bennefoglaltatik az 1657-i iskolai törvénynek a coquusra vonatkozó rendelkezésében; a város lakossága keresztyéni könyörületességből vállalta magára a tanulósereg élelmezését; megállapított sorrend és időrend szerint, egymást felváltva gondoskodott a diákság ennivalójáról, átadván ezt naponként délelőtt-délután az iskola kiküldötteinek, az ú. n. mendiká(n)soknak; ezek étkezés után a tisztára mosott edényeket visszavitték a kegyes adakozóknak. A tanulók létszámának szaporodása egyre nehézkesebbé és bajosabbá tette a köz-ellátásának ezt a módját. Nagylelkű pártfogók (patrónusok) és jószívű egyszerűbb emberek is alapítványokat létesítettek az iskola javára, s ezeknek az alapítványoknak a jövedelme szolgált az érdemes szegény tanulók élelmezési és egyéb költségeinek fedezésére. Az ilyen alapítványok jövedelmének élvezőit *alumnus*oknak, magát ezt a diákjóléti intézményt alumneumnak nevezték. Az alapítványok szaporodása lehetővé tette, hogy az iskola ifjúsága, a Coetus, házi kezelésben gondoskodhassék az élelmezésről; külön helyiséget épített erre a célra, az iskolaépületen kívül, de ennek a közelében; volt benne konyha, sütőkemence, étkezőterem. Külön személyzetre is szükség lett; szakácsnőt (coqua) és sütőasszonyt (pistrix) fogadtak fel, s ezek családostul lakást is kaptak; viszont új ellenőrző és felügyelő élelmezési diáktisztségek is életbeléptek: az iskola ingatlan birtokainak kezelője volt a *provisor*, mint a szénior megbízottja, a konyha-üzem nyersanyagának beszerzője és ellenőre a *dispensator*, a kenyér-ügy intézője a *praebitor*.

A kókvia- és az alumneum-rendszer hosszú ideig, szinte egészen a XIX. század közepéig párhuzamosan megvolt egymás mellett, de az előbbi egyre korszerűtlenebbé vált, emez pedig mindjobban kifejlődött.

A Coetusnak adományozott birtokokon a szénior végeztette az aratást és a szüretet, ő adatta el a gabona- és borfölösleget; „volt a coetusnak külön malma, voltak szekeres emberei, főző, kenyérsütő, szitáló és gyertyamártó asszonyai", tehát sok lehetett a kiadása is, — a szénior mindenről pontos számadást vezetett.

Csak legalább ennyit tudnánk az iskola szellemi háztartásáról, pedagógiai üzeméről, a tanórák tárgyi anyagáról, előadó és számonkérő eljárásmódjáról is! De, sajnos, minderről jóformán semmit sem tudunk. Hogy milyen az az „egyházi és világi szempontból szükséges használatra való" teológia és filozófia, amelyet a tanárnak tanítania kell, érdekes, de rejtélyes kérdés. Megtudjuk a törvényből, hogy a klasszikus szerzőket is tanulniok kell a növendékeknek, de egyetlen szerző sincs megnevezve (pedig a sárospataki minta elsorolja őket), még kevésbbé esik szó a tanítás módjáról. Az oktatás formalizmusára nyujt következtetési alapot az a körülmény, hogy az 1657-i iskolai törvényben hat cikkből álló külön szakasz hangsúlyozza az ú. n. *collatiók* elnökének és tagjainak kötelességeit. A collatio a diákok vitatkozóképességének kisebb csoportok keretében való fejlesztésére nyujtott alkalmat, s mintegy előiskolája, önképzőköre volt a nyilvános vitatkozások (disputációk) külföldi egyetemeken is nagy szerepet játszó intézményének. Nyolc diákból áll egy collatio, elnökévé a rektor választ ki alkalmas ifjat. A collatio főfeladata: a teológia és a filozófia köréből vett tételeket két ellentétes szempontból venni tárgyalás alá; de feladatai közé tartozott még a stílusgyakorlás, bibliai szövegek értelmezése, prédikáció írása és előadása. E kötelességek elmulasztása vagy lanyha teljesítése büntetést vont maga után.

Az iskolai oktatómunka tárgyába és lényegébe nem enged betekintést az 1657-i törvény; más források sem igen vannak erre vonatkozólag. Az 1567-i debreceni zsinat fentebb (24. lap) már idézett tantervi utasításánál alig mond többet az 1629-i nagyváradi zsinat határozata, mely szintén a Tiszántúl iskoláira vonatkozik: „Az iskolarektorok szorgalmasan tanítsanak és pedig régi szokás szerint délelőtt először logikát, azután valamely szónokot magyarázzanak; 9 órakor közvizsgát tartsanak, ebéd után valamely poéta magyaráztassék. Aki máskép tesz, hivatalától megfosztatik. A jelesebb iskolákban a kitűnő görög írók is, mint Homeros, Demosthenes, Plutarchos, Isokrates, Phokylides, Pythagoras közórán magyaráztassanak. Az esperes az iskolai tanulókat szorgalmasan megvizsgálja." Az 1646-i szatmári zsinat megbízásából összeállított egyházi törvénykönyvnek, az ú. n. Gelejikánonoknak 26. és 84. cikke is körülbelül ilyen értelemben szól; említésre méltó megjegyzések bennük ezek: a görög és latin klasszikus szerzők műveinek olvastatása és magyarázása közben a keresztyén erkölcsi felfogásba beleütköző, erotikus részleteket mellőzni kell; a hangos és értelmes beszéd gyakorlásához hozzátartozik az illető taglejtésre való gond is; a diktálás untató módszerét szűkebb határok közé kell szorítani; a tanulóknak inkább ítélőerejüket kell fejleszteni, mintsem emlékezőképességüket. (Különösen e két utolsó kívánság nagyon helyes elvet hangoztat; sajnos, kétszáz esztendő mulva is szükség lesz a hangoztatásukra.)

A latin nyelv uralkodó szerepére bízvást következtethetünk, de érdemleges adataink idevonatkozólag is nagyon gyérek. Egy-egy kiváló tanár ajkáról meg-megcsendülhetett a klasszikus latin beszéd hamisítatlan zenéje, de egyébként a magyarországivá vedlett latin nyelv útjait taposták minél szárazabbá a debreceni diákok is, mint református és római katolikus kor- és honfitársaik egyaránt. „Hungarismus"-on az 1657-i tör-

vény csak a magyar *szavak* használatát értette és üldözte, de nem volt tudatában, hogy a klasszikus és jóhumanista latin nyelvet maga is „hungarismus"-okkal sérti meg („novitius *in* praeceptor*em* electus" etc.). Szinte úgy érezzük, mintha nem véletlen, hanem jellegzetes tünet volna, hogy a törvény szövegében is, a Series című anyakönyvében is hol és mikor jelentkezik figyelemreméltó jelentésárnyalatokkal az egyébként szegényes latin szókincs. A törvénynek épen olyankor oldódik meg a nyelve, mikor a legszigorúbb ítéletre, az iskolából való eltávolításra kerül sor; ilyenkor találékonnyá válik a rokonértelmű kifejezések terén, s nem volna könnyű teljesen megfelelő magyar szókat tenni helyükbe: dimittor, emittor, contumaciter emittor, removetor, excluditor, exterminator, eliminator, eiicitor, ignominiose eiicitor, virgis caesus eiicitor!... A gyarló és még szegényesebb latinságú anyakönyv („Series studiosorum") utólagos bejegyzései közt pedig az „elhalálozás" fogalmára szerepel a bibliai zamatú, vagy inkább kenetteljes kifejezéseknek olyan sokféle árnyalata, hogy ezek együtt az akkori stíldivat legbarokkabb jelenségei közé tartoznak. Az anyakönyv a „meghalt" szó jelentésének ilyen latin változatait közli: mortuus, demortuus, obiit, defunctus, denatus, exspiravit, decessit, mortuus in Domino, obiit in Domino, defunctus in Domino, obdormivit in Christo, diem suum obiit, in coelestim (?) translatus, animam deposuit, vitam deposuit, animam Deo elocat, vitam cum meliore morte commutavit, iam civis coeli, requievit a suis laboribus, venit in gaudium Domini, tristi obiit fato, fato functus...

Becsesek ez anyakönyv egyéb utólagos bejegyzései, melyek valószínűleg a szénioroktól származnak. Bizony

előfordul köztük a kicsapás tényének megállapítása is („eiectus inhoneste", „ignominiose emissus"), de különösen gyakran a „clam discessit furcifer" (tolvajmódra távozott); néha erősen egyéni módon nyilvánul meg a bejegyző véleménye, pl. az 1657. év egyik beiratkozottjának a neve mellett ez olvasható: „Quadrupedum nequissimus" (a négylábúak közt is leghitványabb); meg vannak bélyegezve azok, akik református keresztyén hitüket elhagyva mohamedánná vagy „pápistává" lettek. De vannak kegyeletes és elismerő jegyzetek is; Milotai István (1596) neve mellé, halála után, oda van írva: „Vir pietate insignis" (kiváló kegyességű férfiú); alkalom nyílik ilyen bejegyzésre: „obiit in bello Körösztösiensi" (1596, 1636); sok év keretében megtudjuk, hogy ki volt a szénior, a kontraskriba, a cocus (coquus), a lótor, az explorator stb., s ezeknek a neve mellett gyakori az elismerést kifejező megjegyzés; különösen változatos dícsérő jelzők örökítik meg a coquusok érdemeit: „coquus laudabilis", „laudatissimus", „egregius", „coquiae satisfecit honestissime et fideliter", „officium (!) coquiae probe functus".

A ránk maradt első írott iskolai törvény keletkezése után pár évvel jelentős változás áll be a debreceni iskola életében; ez a kettős mozzanat együttvéve méltán tekinthető határmezsgyének. Innen visszatekintve megállapíthatjuk, hogy a debreceni Kollégium oktató és nevelő rendszeréről nem azért hiányos a tudásunk, mintha a reá vonatkozó adatok elvesztek volna, hanem azért, mert ilyen „adatok" nem is voltak. A magyar református lélek az elméleti szabályokat nyűgnek érezte; nem henyeség volt ennek az oka, hanem az, hogy a tanítás terén is azt vallotta: „elég nekem az Úr kegyelme", s mindenben a buzgó hit ihletére bízta magát. Ha ehhez a buzgó vallásos hithez elméletileg és gyakorlatilag helyes és öntudatos módszeresség is járult volna, mindenesetre nagy szerencse lett volna egész nemzeti művelődésünkre. De ha az iskolát körülvevő világi és egyházi társadalom hitbeli teljes egy-

ségét, világnézeti azonosságát, ezt a pótolhatatlan erejű nevelő tényezőt fel kell áldozni a módszer vívmányaiért, akkor a cserében nincs sok köszönet. Ez utóbbi egyoldalúság mai divatjának „magaslatáról" nézve is tisztelet illeti meg a debreceni iskola szűkkörű, maradi, zordon, külsőségekben nyomorúságos, de hajnaltól éjtszakába nyúló szorgalmú, az önkínzásig buzgó, Istent szolgáló munkásságát. Amit a XVIII. századi magyarországi jezsuita iskolákról mond Szekfű Gyula, ráalkalmazhatjuk a XVI—XVII. századi magyar református iskolákra, köztük talán legtöbb joggal épen a debrecenire: „Kétségtelen, hogy a jezsuita hatás sem a tananyagból, sem a tannyelvből nem magyarázható... Annál inkább csodálatraméltó az a szellem, mely ily súlyokkal megterhelve is egy nemzet egész gondolkozásába képes volt gyökereit lebocsátani."

MÁSODIK IDŐSZAK

1660—1770

A „METHODUS" CÍMŰ TANTERV MEGJELENÉSÉIG

I.

A VÁRADI ISKOLA VÉGLEGES, A PATAKI IDEIGLENES PUSZTULÁSA. — DEBRECEN VÁROS SZENVEDÉSEI ÉS ÁLDOZATKÉSZSÉGE. — MARTONFALVI GYÖRGY ÉS KÉT TANÁRTÁRSA. — MARÓTHI GYÖRGY. — A VÁROSI SEGÉLY ÉS A LEGÁCIÓ ELTILTÁSA, A KÜLFÖLDRE JÁRÁS MEGNEHEZÍTÉSE. — AZ EGYHÁZ ÉS AZ ISKOLASZÉK ELVÁLÁSA A VÁROSI SZERVEZETTŐL. SEGÉLYKÉRÉS A KÜLFÖLDTŐL.

A régi magyar református iskoláknak voltak nagyszerű tanári egyéniségeik, de nem voltak rendszeres neveléstani gondolkozóik és elméletíróik. A fejedelmi kegy is csak azt tehette meg, hogy külföldről hívott meg a pataki kollégiumba egy európai hírű neveléstan-tudóst : Comeniust. Éppen mikor a debreceni iskola súlyos belső válsága miatt a II. Rákóczy Györgytől összehívott váradi zsinat tanácskozásai folytak, ugyanakkor ugyanannak a fejedelmi családnak a jóvoltából megnyílt a pataki iskola történetének legragyogóbb, rövid korszaka: Comenius ötévi ottani működése. Mily határozott fölényben van ekkor Patak Debrecenhez képest! Comenius nagyszabású szervező munkásságba fogott Patakon, de csak a középfokú, humanista tagozat három alsó osztálya nyílhatott meg az ő személyes gondozása alatt, mert 1654-ben eltávozott hazánkból a jeles tudós, másfél évtized mulva pedig a főiskola tanárai és diákjai földönfutóként voltak kénytelenek elhagyni Patakot, megint csak ugyanazon fejedelmi család egyik nőtagjának vallásváltoztatása és ezt kísérő erőszakossága miatt: — tragikus zuhanás a nagy magaslatról... Még előbb, már 1660-ban pedig a váradi testvér-tanintézetnek is pusztulás lett a sorsa, mégpedig véglegesen; ekkor ugyanis a II. Rákóczy György nagyravágyása miatt felbőszült török véres ostrom árán elfoglalta

Váradot, s Ali basa a meghódolás előre elfogadott feltétele szerint a vár védőit szekerekre rakatta és Debrecenbe vitette. A váradi iskola életben maradt s jórészben gyalog Debrecenbe menekült diákjai így olvadtak bele a debreceni iskola diák-polgárságába.

Az elpusztult váradi iskolától nemcsak a diákok hős csapatát kapta örökségbe a debreceni iskola, hanem egy gondviselésszerű, kitűnő fiatal tanárt is: MARTONFALVI GYÖRGYöt, aki külföldi egyetemi végzettséggel került volt a váradi kollégium rektori székébe s onnan Debrecenbe.

A pataki és a váradi szerencsétlenséget így fordította Debrecen javára az emberi ésszel meg nem magyarázható történelmi sors. A debreceni rektor mellett az I. Rákóczy György létesítette második tanszék 1636 óta fennállott, tehát Martonfalvi Györgygyel 1660-ban megkezdődik a harmadik tanszék élete, s ezzel az iskola *kollégiumi* minősége. A debreceni iskola most már a magyarországi egész reformátusság központi anyaiskolájává lép elő a köztudat szerint is, a valóságban is. Természetes oka ennek a fejlődésnek egyrészt az, hogy a két testvérintézet elhanyatlása folytán a debreceni volt huzamos ideig a nem-erdélyi magyar reformátusok egyetlen igazi magasabb színvonalú iskolája, másrészt Debrecen kedvező földrajzi helyzete, színmagyar és csupa református lakossága, tehát a világi hatóság teljes pártfogása is kivételesen kedvező talajt jelentett a Kollégium számára.

1660 előtt a Series Studiosorum soha nem nevezi magát máskép, mint egyszerűen „scholá"-nak, noha az 1630-ban beiratkozott diákok egyikének nevéhez írt utólagos, de bizonyára közelkori bejegyzés a nagyenyedi iskolát már „collegium"-nak mondja, az 1659-i névsorban pedig a sárospataki is „collegium" néven van említve. A váradi iskola beolvadása után azonban hamarosan megjelennek a debreceni tanintézetnek ilyen önelnevezései: „collegium" (az 1660., 1672., 1684. stb. évek névsorához fűzött utólagos jegyzetekben), „illustre collegium" (1687),

„illustris schola" (jegyzet 1692-höz), „inclytum collegium" (1714, 1715, 1716). A külföldi híres protestáns egyetemek és főiskolák állandó közös neve a Series-ben: „*academiá*"-k. A latinnyelvűség letüntével divatba jövő „főtanoda", „főiskola" név tehát a „collegium"-mal, „illustre collegium"-mal egyértelmű mindaddig, míg a külön szervezett fakultások ideje el nem érkezik. Ezt az időt (1892) néhány évvel megelőzve, a magyarországi református Egyetemes Konvent 1886-ban változtatta meg hivatalosan az addigi teológiai *tanfolyam* elnevezést teológiai *akadémiá*-ra.

A debreceni iskola jelentőségének ez a sorsszerű megnövekedése mindenekelőtt gond-többletet okozott az intézet fenntartóinak. A rektor az iskolaépületben lakott, s ellátásáról a város gondoskodott, fizetvén az étek-adó lelkésznek kezdetben évi 50, 1625-től fogva 75 forintot, a rektornak pedig az egyéb járandóságokat. Mikor I. Rákóczy György 1636-ban alapítványt tett a második tanszék felállítására, az új tanárnak is a város adott lakást. A megszűnt váradi iskola diákjainak és vezető tanáruknak Debrecenbe költözésekor Apafi Mihály erdélyi fejedelem a maga és utódai nevében megajánlott évi 3000 mázsa kősóalapítvánnyal lehetővé tette ugyan a harmadik tanszék felállítását, de lakást Martonfalvinak is a város adott, s még meg is pótolta az ő alapítványi évi fizetését. A város áldozatkészségét akkor tudjuk igazán méltányolni, ha meggondoljuk, hogy épen az 1660-ik esztendővel kezdődnek meg Debrecennek talán legszörnyűbb megpróbáltatásai, mikor Szejdi basa 300,000 tallért sarcolt ki belőle, a következő évben a váradi basa kivégeztette Debrecen főbíráját, ugyanakkor Kemény János fejedelem-jelölt serege és német segédhadai megszállották a várost, később pedig, de még Martonfalvi életében, gróf Strassoldo császári tábornok dúlta fel és rabolta ki... II. Rákóczy György bukása után (1660) az apja létesítette második tanszék alapítványi javadalma is elmaradt, vagyis ez a teher is a

városra nehezedett. El kell ismernünk, hogy a városi tanács igazán megtette a maga kötelességét.

De az önzetlen kötelességteljesítés terén nem maradt el a városi tanács mögött az új tanár sem, s a debreceni iskolának mintegy második alapítójává lett. Az ő érdemének nagysága is azzal a súlyos válsággal mérhető meg, amellyel Debrecenben pályája kezdetén meg kellett küzdenie. Három évvel korábban hirdették ki a kollégiumi diákság előtt a régihez képest szigorú új iskolai törvényt, s ennek elkeserítő hatása 1660-ban még korántsem mult el az ifjúság lelkéből, sőt még fokozta azt az a miatti szégyen érzete, hogy a Debrecen környékére való dacos elszéledésükből végre is visszakényszerítette őket szegénységük. A Váradról érkezett létszámszaporulat nemcsak elhelyezési feladatot rótt az iskola vezetőjére, hanem a két elem lelki összhangjának, az egységes iskolai szellemnek, az iskolai külső-belső békének megteremtése legalább is ugyanolyan fontos teendő volt. Martonfalvi egyénisége nagyszerűen rátermett e nehéz feladat elvégzésére. Rektori működésének mindjárt az elején felépíttette az iskola már előbb meglevő nyugati és északi szárnyához a keletit, nehány év mulva pedig a délit; a debreceni iskola épülete így lett négyszögűvé, igazán „kollégium"-má (angolul: „college"), melynek építészeti jellegéhez Szűcs István szerint hozzátartozik a négyszárnyúság.

Szükség volt az építkezésre, mert a létszám örvendetesen gyarapodott: Martonfalvi tanárságának (1660—81) első évtizedében 1016 új diák iratkozott be a Kollégiumba, a másodikban 1117. Nagy lélektani és neveléstani okulást nyujtana, ha részletes adatok maradtak volna fenn Martonfalvi tanári eljárásmódjáról, mellyel elérte, hogy az azelőtt rektorai és világi elöljárói ellen lázongó diákok az ő örökös rektorságát kérelmezték (s kérelmük teljesült is), továbbá azt is kérték, hogy a Coetus és a városi tanács közötti ellentétek törvényes eszközökkel véglegesen kiegyenlíttessenek. Iránta érzett hálás ragaszkodásának bizonyítékául a Coetus

a maga pénztára terhére nyomatta ki Martonfalvi egyik főművét. Igaz, hogy „a maga pénztárát" meg nem csekély részben Martonfalvinak köszönhette, aki nemcsak szellemi, hanem anyagi téren is megújítója volt a debreceni Kollégiumnak. Martonfalvi a debreceni iskolának a külföldi egyetemekkel való érintkezését még élénkebbé és termékenyítőbbé igyekezvén tenni, segélykérő felhívást bocsátott szét, s pl. kedves pártfogójától, Apafi fejedelemtől évi 2000 mázsa kősóról szóló alapítványt eszközölt ki egyenesen a most említett célra. Az így begyült összeg a bursa sacrá-ba folyt be, s Martonfalvi az alapítólevélben átok terhe alatt kötelezte az utódokat, hogy soha más célra ne fordítsák ez alapítvány jövedelmét, hanem csakis külföldi (német) akadémiák látogatásának elősegítésére; akik ebben a segélyben részesülnek, visszatértük után a kapott jótétemény feleösszegét visszafizetni tartoznak. Martonfalvit és családját Apafi fejedelem nemesi rangra emelte, kortársai a „nagy" jelzővel tüntették ki és nemcsak a nevelőt tisztelték benne, hanem az volt róla a véleményük, hogy tudósnak is a legnagyobbak közé tartozik nálunk, s hogy Szegedi Kis István és Geleji Katona István mellett őt illeti meg a harmadik hely. Veresegyházi Tamás Zürichben kinyomatott latinnyelvű disputációjában (1673) azt mondja róla: „a magyarországi hittudósok közt ő a sas, a kegyesség szigorú gyakorlója, tanításával és életével egyaránt teológus". A városi tanács is kegyelettel emlékezett meg haláláról, megtisztelő névvel „professzor"-nak mondva őt. Az utókor is tisztelettel állapítja meg róla, hogy a tanári pályát igazi élethivatásnak tekintette, nem pedig kényszerű átmeneti foglalkozásnak. Martonfalvi egyénisége — mintegy a váradi iskola szellemi örökségeként — mérséklőleg hatott a debreceni Kollégium, sőt az egész debreceni egyház közszellemére, mely két utóbbi az ortodoxia terén mindig hajlandó volt az egyoldalúságig menő szigorúságra. Martonfalvi Váradon már az angol puritánizmussal rokonszenvező tanároknak volt tanít-

ványa, s a tanárból akkorra már debreceni lelkipásztorrá lett Komáromi Csipkés Györgygyel együtt hirdette a Hollandiában működő, angol származású nevezetes tudósnak, Amesiusnak elveit. Bátorsága mellett ügyességéből, megnyerő egyéniségéből kell magyaráznunk sikereit, hogy harc nélkül is le tudta fegyverezni ellenfeleit. Már pályája elején, 1662 nyarán megtette azt, hogy egyik tanítványával a külföldi egyetemek szokása szerint nyilvános vitaelőadást tartatott Debrecenben a presbiteri rendszerről, megvédelmeztette vele ezt az akkoriban sokaktól veszedelmesnek mondott elvet, ő maga volt a vitaülés elnöke, — és nemcsak nem indítottak ellene az egyház hierarchikusabb és maradibb gondolkozású tagjai fegyelmi eljárást, hanem még fel sem szólaltak. Martonfalvi a skolasztikus szellem ellen a filozófiatanítás terén is küzdött, s ő honosította meg a debreceni Kollégiumban az újkori bölcsészet egyik úttörőjének, a francia protestáns vértanúnak, Ramusnak tankönyveit, illetőleg használta fel ezeket saját munkáinak megírásakor. Érdekes, sőt bámulatraméltóan merész az az újítása, hogy tanítványai kérésére a bibliai történetet magyarul adta elő; ilyen kísérletek később is történnek majd szórványosan, de több mint százötven esztendőnek kell még elmúlnia, hogy a magyar tanítási nyelv végleg kiszorítsa a latint. Nagyjelentőségű lépés volt Martonfalvitól az is, hogy nyomtatott tankönyvekkel igyekezett a felső oktatás ügyét előmozdítani. Első munkái Utrechtben és Franekerában jelentek meg, de Debrecenbe költözésétől fogva minden művét az ottani nyomdával adatta ki, tehát példaadóvá lett e nagyfontosságú elvi téren is.

Martonfalvinak érdemes tanártársa volt Szilágyi Tönkő Márton; harmincévi működéséből csak egy évtized telt el Martonfalvi haláláig, de bizonyára egész életére szóló hatásokat kapott tőle. Maga az egy emberöltőn át végzett buzgó tanári tevékenység a nagy példaadó hatását sejteti; élete utolsó évében szuperintendenssé választották, de ő akkor sem vált meg tanári székétől,

egészen haláláig. Tanári tekintélyét bizonyítja, hogy Apafi fejedelem 1681 őszén Debrecenben járván, végighallgatta Szilágyinak egy kollégiumi előadását (igaz, hogy Martonfalvi ekkor már nem élt, néhány hónappal azelőtt halt meg), és 50 aranyat ajándékozott neki. E derék tanár reális érzékének figyelemreméltó bizonysága, hogy ő volt az első, aki természettani szertár létesítését sürgette. A szemléltető reálizmus iránti egészséges fogékonyság az érdeme Szilágyi T. Márton kor- és kartársának, Lisznyai Kovács Pálnak is, aki a történelem és földrajz tanításában először folyamodott térkép használatához. Lisznyai is több könyvet adott ki, mindet Debrecenben, s egyiküknek a megjelenését előfizetők gyüjtésével tette lehetővé, nálunk talán legelsőnek alkalmazva ezt a később divatossá váló eljárásmódot.

E három kiváló tanár működése a XVII. század négy utolsó évtizedére esik. Termékeny buzgóságuk annál nagyobb méltánylást érdemel, mert nyugodt munkálkodást sohasem engedett nekik a viszontagságos közhelyzet. Martonfalvi rektori működésének közepén (1671) történt, hogy a sárospataki iskolából menekülnie kellett a református hitükhöz hű tanároknak és diákoknak. Első ideiglenes menedékhelyük Debrecen lett, ahova magukkal hozták legféltettebb holmijokat is: könyvtárukat s nyomdájuk egy részét. Csak ősztől tavaszig maradtak Debrecenben, s tavasszal tovább bujdostak, említett holmijokat azonban a debreceni városi tanács gondviselése alatt hagyták. Ez tőle telhetőleg igyekezett is gondját viselni a rábízottaknak, bármily nehéz kötelesség volt is ez, mikor Strassoldo német tábornok 1672-ben is, 1676-ban is kizsákmányolta Debrecent, s az utóbbi alkalommal katonái a lelkészlakokat és a Kollégiumot is feldúlták; majd Thököly Imre barátságos, de költséges megszállása (1683) után nemsokára Caraffa Antal császári főparancsnok másfél évig (1685—87) tartó rémuralma következett el Debrecenre; az emberkínzás és embertelen harácsolás

közepette is gondja volt a városi és egyházi vezetőségnek, hogy az iskolai vagyonra vonatkozólag kegyelmi okiratokat eszközöljön ki; kaptak is ilyet Caraffától is, Heister császári tábornoktól is, herceg Lotharingiai Károly tábornoktól is, de azután a kuruc háború idején elkövetkezett Herbeville, majd Rabutin látogatása, s az 1707-i városi jegyzőkönyv így emlékezik meg a német hadak garázdálkodásáról: „A scholában mind a pataki, mind az itt való bibliotheca összevissza hányatott, több 300 auctornál odalett, sok könyv széjjeltépetett, sok félig megégetett, sok levelenként a curián (az iskola udvarán), utcán, a táborhelyen elhintetett, sok porba, ganéjba kevertetett. A thecák összeforgattattak, deákok odahordott ládái felhasogattattak, térdig ért a házakban a sok összezavart papiros...“ 1705-ben II. Rákóczi Ferenc felszólítására, 1706-ban és 1707-ben pedig Rabutin martalócaitól rettegve kellett a debrecenieknek, köztük a Kollégium népének is „kibontakozniuk“a városból, azaz legféltettebb ingóságaikkal felkerekedni és a közeli erdőkbe, ingoványok közé rejtőzni a veszedelem elmultáig; magukkal vitték a diákok ilyenkor elsősorban az iskola értékes könyveit; így mentették meg pl. a *Series Studiosorumot*, de már a *Coetus könyve* elveszett. Ily szörnyű viszonyok közt a város nem teljesíthette kellőképen iskolafenntartói tisztét, az erdélyi fejedelmek és más kegyes alapítványtevők adományai sem juthattak el rendeltetésük helyére, sőt a császári kormány még az értük való kérelmezéstől is eltiltotta 1715-ben a debrecenieket. Ezért az egyházi hatóságok igyekeztek minél szélesebb körben figyelmet, részvétet kelteni az inségre jutott debreceni Kollégium iránt; az 1689-i, 1694-i, 1702-i zsinatok határozatilag foglaltak állást érdekében, s így mintegy magvetőivé lettek annak az egy évszázad mulva valósággá érlelődött álláspontnak, hogy a debreceni Kollégiumot nem egy egyháznak vagy városnak, hanem a tiszántúli reformátusok összességének van joga sajátjának, a maga féltett kin-

csének nevezni, tehát a kormányzó főhatóság gyakorlására az egyházkerület az illetékes.

De odáig még hosszú az út. A városi tanács a legnagyobb megpróbáltatások között is, mihelyt egy kis lélekzethez jut, mindent elkövet a Kollégium védelmére, sőt fejlesztésére. II. Rákóczi Ferenc kuruc szabadságharcának elején, a reménység és kezdeti sikerek korában, 1704-ben Debrecen város tanácsa átérezve, hogy az immár egyedülinek maradt debreceni református anyaiskolára az eddiginél is fontosabb hivatás vár, — megalapítja a negyedik tanszéket, a tanári fizetést itt is természetben adott lakással egészítvén ki. Pedig az 1690-nel kezdődő három évtized alatt a diákok létszáma rohamos csökkenést mutat a korábbi két évtizedhez képest: 1660-tól 1669-ig 1016, 1670-től 1679-ig 1117 új diák iratkozott be, viszont 1680-tól 1689-ig 402, 1690-től 1699-ig 366, 1700-tól 1709-ig 368 beiratkozás történt. Ennek a létszámcsökkenésnek az okai: a török uralom megszűnésével bekövetkezett német nyomás, az országos nyomor, a magyar lakosság megfogyatkozása, a II. Rákóczi Ferenc-féle kuruc szabadságharc.

1704-ben nemcsak új tanszéket kap a Kollégium, hanem új törvényt is, pontosabban szólva: az 1657-i törvényen az egyházi és városi elöljáróság módosításokat tett. Ez az akkori főbíróról, Dobozi Istvánról elnevezett Dobozi-féle törvény a debreceni Kollégium második fennmaradt, s nyomtatásban megjelent első törvénye. A zűrzavaros idők miatt szükségessé vált a fegyelmezés szigorítása, mert a kívülről egyre jobban fenyegető erőszak ellen a védekezés legelső feltétele a minél biztosabb belső rend. A diákok mindjárt 1704-ben kérvényezték az új törvény félretételét, de természetesen eredménytelenül.

A helyesen értelmezett szigorúságra csakugyan szükség volt: a külső veszedelem más alakot öltött, de egyre fenyegetőbbé vált. A szatmári béke után megszűntek a katonai véres zaklatások, de a bécsi kormány vértelen had-

járata makacs tervszerűséggel újrakezdődött a két protestáns egyház ellen, annál elbizakodottabb módon, mert többé nem kellett tartania a független, református Erdély őrállásától. Az Apafi-sóalap jövedelmét csak 1710-ig kapta meg a debreceni Kollégium, ekkor a Helytartótanács jogtalanul megszüntette; a szentimrei birtok tizedjövedelmétől, mely 1677-i adományozás volt, a váradi r. kat. püspökség fosztotta meg a Kollégiumot 1712-ben. Egyéb külső csapások is sujtották. 1711-ben pestis-járvány pusztított Debrecenben, még inkább 1739-ben, mikor az egy október hónapnak 8594 debreceni halottja volt, úgyhogy kilenc hónapon át vesztegzár alatt állott a város, s a szétoszlott diákság csak a következő év áprilisában gyült ismét össze. Jellemző példája a vallásosság hanyatlásának és az elvadult közerkölcsnek, hogy mikor az özv. Bilkei Miklósné Semsei Juliánnától végrendeletileg hagyományozott Tét nevű falut a Kollégium kiküldöttei 1713-ban át akarták venni, a rokonság kiverte onnan őket, s maga ült be a birtokba.

Bámulatra méltó, hogy a városi tanács e szomorú időkben is mily aprólékos gonddal vigyázott iskolájára. A törvény-szigorítás is az iskola érdekében történt, a tankönyv-cenzúrával is a Kollégium veszélyeztetett lélek- és hitvilágát védte. De volt ideje kisebbjelentőségű iskolai intézkedésekre is; 1724-ben figyelmeztette a diákokat, hogy milyen hajviselet van számukra megengedve, s e határozatról ily udvarias megszólítással értesítette őket: „Praestantissimi ac Doctissimi Domini!" Egy 1731-i tanácsi végzés kimondja, hogy a Kollégium tanárait polgári előjog illeti meg. 1741-ben még a magántanítványok kiosztása ügyében is tanácsi határozat intézkedik. 1743 óta a városi elöljáróság kezdi elkülöníteni egymástól az egyházi és az iskolai ügyeket, s ez az intézkedés is a Kollégium iránti figyelem fokozódó mértékére vall; egyik módja volt ez egyúttal a védekezésnek az államhatalommal szemben, mely a Kollégiumot meg akarta fosztani éltető forrásától.

Az otthoni emberi jóakarat tehát változatlanul körülövezte a debreceni főiskolát; de vannak az emberi jóakarattól nem függő tényezők is. Ilyenek okozták, hogy a XVII. század utolsó négy évtizedének fényes korszakához képest a XVIII. század első négy évtizede színvonal-csökkenést mutat a Kollégium működésében, tanárai hírnevében és tudományos értékében. Igen tiszteletreméltó ugyan köztük pl. a 30 évig tanárkodó Piskárkosi Szilágyi Márton, csak a még nagyobb elődökkel való összehasonlítás üt ki hátrányára. De épen az új évszázad harmadik tizedének végén érkezik haza hétéves külföldi tanulásából a tanári székbe egy 23 esztendős fiatalember, a Kollégium neveltje, a város egykori főbírájának a fia, s rövid hatévi tanári működésével az iskola három-négy legnagyobb tanárának egyikévé, sőt azt mondhatjuk, a legnagyobbá, az elsők elsejévé emelkedett. Maróthi György ez a rendkívüli tanár-egyéniség. Basel, Zürich, Bern, Groningen egyetemein széles szellemi látókört és kitűnő képzettséget szerezve, szülővárosának műveltségileg kezdetlegesebb környezetében, az itteni Kollégium szegényes viszonyai között olyan lángoló buzgóságú iskolafejlesztő munkásságba kezd, hogy hat év alatt elégeti magát benne; pedig minden további esztendő felbecsülhetetlen értékű előnyt jelentett volna a debreceni Kollégium számára, hiszen Maróthi nemcsak szoborszerű külső szépséggel, elragadó szónoki tehetséggel, nyolc idegen nyelv tökéletes ismeretével volt megáldva, hanem lelkének vallásos nemességéhez a legmegnyerőbb modor is társult, úgyhogy ő minden bizonnyal teljes összhangban tudott volna működni a városi és egyházi főtényezőkkel. Hatévi rövid tanársága alatt sok üdvös újítást valósított meg Maróthi; megalapította a később híressé vált kollégiumi Kántust (énekkart), ránevelte az ifjúságot a négyszólamú összhangzatos éneklésre; légszivattyút, földgömböket rendelt Amsterdamból a természettan és földrajz helyes tanítása érdekében; 1738-ban sürgeti az *Acta Eruditorum Lipsiensia* c.

könyvészeti és kritikai folyóirat megrendelését, hogy így a debreceni tanárok lépést tudjanak tartani a tudomány haladásával, s ne rögződjék beléjük az a maradi előítélet, „hogy ma is úgy van a dolog, mint ezelőtt hatvan, hetven s száz esztendővel"; ő kezdte meg az ókori klasszikus írók műveinek sorozatos kiadását, s a latin filológia terén olyan tekintélye volt, hogy pl. Ajtai Mihály, a kolozsvári református kollégium tanára a XVIII. század közepén a saját latin nyelvtanát azzal az érveléssel ajánlja: azt Maróthi is, akinek előzetesen bemutatta — ha még élne —, tankönyvül használtatná; az ő újításaképen vezettetett be a debreceni Kollégiumba az addigi szigorlatféle magánvizsgák helyébe a nyilvános közvizsgálat 1741 szeptemberétől kezdve; volt ideje arra is, hogy 1742-ben sajátkezűleg összeállítsa a kollégiumi könyvtár többszörös példányainak (duplumainak) jegyzékét; a praeceptorok működését tanári felügyelet alá helyezvén, magasabb színvonalúvá tette; 1743-ban kiadott, 400 lap terjedelmű, magyarnyelvű *Arihmetikája* korszakos fontosságú tankönyv; neve e könyv révén országszerte fogalommá vált, s hosszú ideig ő volt a legfőbb számtani tekintély, sőt az egyetemes tudásnak, az akkortájt varázsfényben ragyogó polihisztorságnak megtestesülését látták benne. De Maróthi legfőbb érdeme és jelentősége nem abban van, amit neki magának sikerült megvalósítania, hanem abban, hogy vázlatosan bár, de átfogó, új egységes tantervet készített az iskolai oktatás egész rendszere, különösen a középfokú tagozat számára (*Idea* 1740, *Opiniones* 1741). A debreceni Kollégiumnak ránk maradt első kéziratos tanterve és tantervi utasítása ez. Maróthi nem érte meg e tanterv megvalósulását, egy emberöltőnyi időn át el volt ez is temetve, de a sokáig eltemetett mag később kisarjadt, mint a Kollégium hivatalos tanterve, első e nemben, s ezért korszakjelző fontosságú. Megjelenésekor (1770: „*Methodus*") nem kapcsolták össze a Maróthi nevével, de az utókor az igazság nevében megállapítja az ő ihlető hatását. A Kollégium

későbbi kiváló tanárai, akik mint egykori tanítványok még ismerték volt Maróthit, a legnagyobb tisztelettel emlékeztek rá; Varjas János „nagy"-nak, Péczely József pedig százada és a magyar nemzet ritka ékességének, a debreceni Kollégiumban a tudományok megalapozójának nevezte. Maróthi mintegy azt a százévnyi mulasztást igyekezett pótolni, amely miatt a debreceni Kollégium el volt maradva Patak nagy, de idegen iskolai átszervezője, Comenius mögött. Comenius hatása Patakon nem volt tartós, de Svájcban, Maróthi második hazájában igen, s így a közte és Comenius között észrevehető felfogásbeli sok közösségen nem csodálkozhatunk, viszont a klasszikus latin nyelv tanítására vonatkozó elgondolásával Maróthi Comenius tankönyveiben csak akadályt látott.

Maróthi halála után néhány évvel különösen rosszra fordult a magyarországi protestáns egyházak és iskolák helyzete. A római katolikus imperiálizmus jegyében működő bécsi kormánynak évtizedeken át nem tanügyi kifogásai voltak a protestáns iskolák ellen, csak vallásfelekezeti türelmetlensége nyilatkozott meg egyre tervszerűbben iskolapolitikájában is. A debreceni Kollégiummal szemben sem elégedett meg már az erdélyi fejedelmektől származó tanszéki alapok jövedelmének elkobzásával, hanem döntő csapást akart rámérni. A nevezetesebb magyar protestáns iskolák legtöbbjét már kegyetlenül lefokozta az ú. n. grammatikai színvonalra, vagy egészen megszűntette; pl. 1752-ben, Veszprém vármegye jelentése szerint, sikerült Isten segítségével száműzni és kiirtani Pápa városából „a helvét hitvallás gyakorlatát összes járulékaival (= a kollégiummal) egyetemben". A debreceni (és a sárospataki) református kollégiummal szemben még a legelfogultabb törvénymagyarázó sem alkalmazhatta az 1731-i Carolina Resolutiót, tehát másfajta törvényes színezetbe kellett burkolni a támadás igazi okát és célját. A királynő 1749-ben az adózó nép terhén való könnyítés ürügye alatt elrendelte, hogy ezután sem a római katolikus, sem a pro

testáns egyházak nem kaphatnak községi segélyt. E ravasz „elvi" megokolású rendelet súlyát a római katolikus egyházközségek meg sem érezték, hiszen vagy egyáltalán nem voltak rászorulva semmiféle segélyre, vagy az egyház nagy vagyonából egyszerű átutalással rögtön megtörténhetett a templomi és iskolai szükséglet kielégítése. A protestáns, közelebbről a református egyházakra és iskolákra azonban megsemmisítő csapást jelentett a királyi rendelet. A debreceni egyháznak és Kollégiumnak a személyi és dologi kiadásai is legnagyobbrészt a város házipénztárából fedeztettek, körülbelül évi negyedfélezer forintnyi összegben, melyből csupán a négy tanár javadalmának készpénzi része 1280 forint volt. Rendkívüli feltűnést keltett országszerte ez a debreceni Kollégiumot létalapjában megtámadó rendelet, de nem lehetett nyiltan szembehelyezkedni vele.

A Kollégium így elesvén egyetlen biztos és állandó jövedelmétől, annál inkább rászorult a hitsorsosok alkalmi kegyes adományaira. Ezek összegyüjtésének két főmódját szokta alkalmazni, melyekről fentebb már volt szó: a helybeli őszi terménygyüjtést (kápsálást) és a legáció intézményét. De a királynőtől csakhamar újabb rendelet érkezett, s ez szigorúan eltiltotta mindenféle gyüjtéstől — a római katolikusokat és a protestánsokat egyaránt. Ime ismét egy elvi alapon nyugvó, „igazságos" rendelet, mely az adófizetőknek a „koldusokkal" szemben való védelmét nevezte meg indító okul. A debreceni tanári kar nyilatkozatban fejtette ki, hogy nem koldulásról van szó, mert a diákok különféle szolgálatokkal viszonozzák az adakozó testületek és egyének segítségét, — nem használt semmit, a legátusok közül többet börtönbe csuktak, a náluk talált egy-két forintnyi összegyüjtött pénzecskét a római katolikus egyház javára elkobozták, sőt a legátusokat kibocsátó tanárok ellen kereseti pert indítottak. A bécsi akarat makacssága még azzal is megpróbálkozott, hogy pénzbüntetés terhe alatt eltiltotta a főzőasszonyokat a debreceni

bennlakó diákok számára való főzéstől. Ez a tilalom azonban eredménytelennek bizonyult.

A magyar protestáns, s közelebbről a református egyházi és iskolai intézményeknek egyik legjellegzetesebb vonásuk volt mindíg az anyagi értelemben vett igénytelenség, néha túlságos mértékben is. Viszont kezdettől fogva ragaszkodtak a — hogy úgy mondjuk — szellemi fényűzésnek egy neméhez: ahhoz, hogy többévi munkával és takarékoskodással összekuporgatott pénzén minél több diák mehessen az itthoni tanulmányok elvégzése után külföldi protestáns egyetemekre. Akárhány kis falu lelkipásztora, a nagyobb iskoláknak pedig úgyszólván minden tanára külföldet járt, széles látókörű ember volt. Hatalmas szellemi fölényt jelentett ez a külfölddel való állandó és szinte mohónak nevezhető kapcsolat a római katolikus iskolázás átlagos módjához képest. Fel is ébresztette a bécsi kormány gyanakvó ellenszenvét, politikai aggodalmát a diákoknak a külföld szabadabb közszellemű nemzeteivel való rendszeres érintkezése. Céljául tűzvén ki tehát ennek megnehezítését, sőt ha lehet, megakadályozását, egyre fondorlatosabb célzatú rendeleteket adatott ki a királynővel. 1725-ig az államhatalom nem gördített akadályt a protestánsok külföldi útja elé. 1725-től kezdve csak útlevéllel volt szabad kiutazni, s az útlevél-ügyben a Helytartótanács a bécsi kancellária ellenőrzése alatt intézkedett. 1748-ig Mária Terézia sem változtatott ezen az ügyviteli renden, de ekkor megkezdődnek a protestáns iskolák elleni sanda vágások. A kormány javaslatára elrendeli a királynő, hogy csak olyanok kaphatnak útlevelet, akik nemesi származásúak és kellő vagyonuk van. (A református iskolák diákjai majdnem kivétel nélkül szegények, s többnyire nem nemesi ivadékok.) A kormány néhány év mulva csak olyan államokba engedi meg az útlevél kiadását, amelyek „a bécsi udvarral baráti vagy szövetséges viszonyban vannak". 1761-től kezdve csak teológusok kaphatnak külföldre szóló útlevelet, mert a protestánsoknak megengedtetik, hogy

jogot tanulni beiratkozhassanak a nagyszombati egyetemre, orvosi ismeretek szerzése végett pedig a bécsire (de korántsem egyenlő jogúak a római katolikus diákokkal). A Kancellária megmagyarázza a királynőnek, hogy a magyarországi protestáns felsőbb iskolákon a diákok egészen jól megtanulhatják a teológiájukat, vagyis hogy nekik sincs szükségük külföldi továbbképzésre; a királynő el is rendeli a hazai protestáns felsőbb iskolák szervezetének, tanulmányi fokának és tananyagának kinyomozását, s e nyomozás befejeztéig senki sem kaphat útlevelet.

A zaklatásnak e fokozatait Debrecen is végigszenvedi; a királyi rendeletekkel szemben nincs más eszköze, mint a tilalmak lehetőség szerinti kijátszása; bizony nem egy diák szökött ki külföldre útlevél nélkül, gyakran pénz nélkül, álruhában, nélkülözések között. Mikor azonban a protestáns felsőbb iskolák hatósági megvizsgálására került volna a sor, a két református tanintézet, a debreceni és a pataki, nyiltan elleneszegült ennek a jogtalan erőszakosságnak. A debreceni Kollégium tanárikara hangoztatta, hogy neki nincs titkolni valója, saját hatóságai útján kész is felvilágosítást adni, de abba nem egyezhet bele, hogy a váradi róm. kat. püspök küldjön ki vizsgáló bizottságot: kanonokot és kegyesrendi házfőnököt. Debrecen város tanácsa meg azért tiltakozott, mert az ő háta mögött akar a városban nyomozni a megyei bizottság (t. i. a váradi róm. kat. püspök főispán is volt). A nyomozó eljárás nem is történt meg.

A debreceni Kollégium elvárta külföldi tanulmányúton levő diákjaitól, hogy az iskolai jótétemények némi meghálálásaképen az illető országban megjelent nevezetesebb tudományos új műveket szerezzék meg, s hazajövetelükkor hozzák magukkal a Kollégium könyvtára számára. A diákok igyekeztek is híven teljesíteni ezt az erkölcsi kötelességüket. De érthető, hogy amilyen nagyjelentőségű, áldásos következményű volt ez a szokás a kollégiumi tanítás színvonalára és szellemi látókörének kiszélesítésére, ép

annyira felkeltette a bécsi kormány ellenőri idegességét. A cenzúra gépezete mindent elkövetett, hogy a külföldi eszmék ragálya be ne szivárogjon. A magyar határon még szigorúbb volt a könyvek ellenőrzése, mint a Habsburg-birodalom többi részében. 1769-ben a magyarországi protestánsok azzal a kérelemmel fordultak a királynőhöz, hogy inkább a bécsi cenzúra vizsgálja át könyveiket, mintsem a pozsonyi jezsuiták, mert ezek minden értékes könyvet elkoboznak. Talán még ennél az eljárásmódnál is bosszantóbb volt a cenzúrának (pontosabban szólva: a revíziónak) halogató viselkedése, mely a külföldi könyveket néha évtizedes vesztegzár alá vetette a nélkül, hogy döntene róluk. A hazai nyomtatványok ellenőrzése terén is folytonos zaklatásnak voltak kitéve a protestánsok, köztük a nyomdatulajdonos Debrecen városa is. 1770-ben II. József császár, még mint magyar trónörökös, Debrecenben járt, s ekkor Szilágyi Sámuel szuperintendens elpanaszolta előtte, hogy fiának Mártonnak külföldről hozott könyveit a revíziós hatósági közegek elkobozták; a császár még aznap saját gyorspostáján juttatta el illetékes helyre a panaszt, s a lefoglalt könyvek hamarosan meg is érkeztek; sajnos, ezt a szép történetet épen egyszerisége teszi oly hatásossá.

A sok megpróbáltatás nemcsak megszenvedtette, hanem meg is edzette a debreceni Kollégiumot. A hatalmas ellenségtől kapott sebeire a hazai és külföldi hittestvérek segítő szeretetében keresett és talált orvosságot. A városi hivatalos támogatás eltiltása új szervezkedésre kényszerítette Debrecenben is a református egyházat és iskolát. A városi tanács helyett a *konzisztórium* nevű lelkészi-világi vegyes testület lett a fenntartó és kormányzó hatóság, a városi pénztár tekintélyes segélyét az egyháztagok külön áldozatkészségének kellett pótolnia, de természetesen a városi tanács tagjai egyénileg továbbra is oszlopai maradtak az egyháznak és az iskolának; az egyházközség élére a lelkész világi elnök-társaként, *gondnok* (kurátor) néven, a város főbírája állott; a város első tisztviselőjének ez a

kettős hivatása hagyománnyá vált, s gyér megszakításokat nem számítva, azóta is érvényben van. A gondnok a Kollégiumnak is helybeli felettes hatósága. A „helybeli" szó azért kap itt hangsúlyt, mert ugyanekkortájt (1765) már a tiszántúli egyházkerület kimondja, hogy őt felülvizsgálati jog illeti meg a Kollégiumra vonatkozólag, hiszen ennek fenntartásához nemcsak Debrecen lakossága járul hozzá, hanem a környező egész országrész. 1763-ban válik szét a városi és az egyházi-iskolai ügykezelés; azelőtt ez utóbbi ügyek is a városi jegyzőkönyvek keretében intéződtek el.

Mikor 1751-ben a városnak meg kellett szüntetnie a Kollégium segélyezését, megindult az önkéntes közadakozás az iskola javára. Az adakozók sorát SZEREMLEY SÁMUEL főbíró nyitotta meg. De a másféle adókkal is erősen igénybevett magyar reformátusokon kívül a külföldi hittestvérekhez is kénytelen volt bekopogtatni a Kollégium. Az elöljárók és tanárok nevében három latinnyelvű folyamodvány készült, s az egyik Harring Tamás canterburyi érsekhez küldetett, a második az utrechti egyetem teológiai karához s általában a hollandiai reformátusokhoz, a harmadik Wurz Konrád zürichi lelkészhez s az ő útján a svájci református egyházakhoz. Ez a külföldi segélyezés nem maradt eredménytelen; a címzettek felkarolták a debreceni iskola ügyét. Angliában alapítvány jött létre, s ennek mintegy 300 forint kamata évről-évre megérkezett; a hollandusok 110 guldent adtak és 34 éven át évi 220 forintot, a svájciak 25 éven át körülbelül 400 forint évi segélyt küldöttek.

Így igyekezett az egyforma hitű emberek áldozatkészsége mindent megtenni a végre, hogy a debreceni Kollégium, Magyarország leghíresebb református anyaiskolája átvészelhesse ezt a protestánsokra nézve átkos korszakot, Mária Terézia katolikus-barokk dicsőségű uralkodásának idejét.

II.

A II. ISKOLAI TÖRVÉNY (1704). — A TANÍTÁS ÁLTALÁNOS KERETE. — A TEOLÓGIAI ÉS FILOZÓFIAI OKTATÁS SZELLEME; DESCARTES HATÁSA. — A TANÁRI ÉS LELKIPÁSZTORI HIVATÁS. — A KOLLÉGIUM GAZDASÁGI SZERVEZETE, A DIÁKOK KONVIKTUSI ÉLETE. — A NEMTÓGÁS DIÁKOK. — A TŰZOLTÓTÁRSASÁG ÉS A KÁNTUS. — A KOLLÉGIUM KÖNYVTÁRA. — DEBRECENI TANKÖNYVEK. — A KOLLÉGIUM SZELLEMÉNEK, BELSŐ ÉRTÉKÉNEK ÁLTALÁNOS JELLEMZÉSE.

Kollégiumunk belső élete e most tárgyalás alatt levő időszakban (1660—1770) nagyjából ugyanolyan, mint az előbbiben volt, csak annyi a különbség, hogy részint maga az iskolai élet tovább fejlődött, némely ágai jobban kibontakoztak és újak sarjadtak, részint a már korábban is meglevőkre vonatkozólag több ismeretanyag maradt fenn ebből az időszakból.

Kár, hogy az e korból fennmaradt adatok is épen az iskola tulajdonképeni tanítómunkájára vonatkozólag legszűkszavúbbak. Sok mindent tudunk arról, hogy a kisebb-nagyobb tanulóknak mit kellett s főkép mit nem volt szabad tenniök a tanórákon kívül, de hogy maga az oktató és nevelő tanári tevékenység s a növendékek ismeret-befogadó lelki működése hogyan történt, errenézve a fennmaradt adatok részint hiányosak, részint egymással nem mindíg összeegyeztethetők, úgyhogy gyakran csak hozzávetésekre és következtetésekre lehet támaszkodnunk.

Időszakunk közepe táján (1704) keletkezik az új törvény, mely — mint említettük — a korábbihoz képest némi szigorítást mutat, bár pl. az ifjúság önkormányzati jogkörének valósággal megtörtént szűkülését nem találjuk meg e törvény betűiben. E törvény a tanárok számára azt az új figyelmeztetést tartalmazza, hogy csak olyan tankönyvekből szabad tanítaniok, amelyeket a kegyurak és a

helybeli lelkészek engedélyeznek. Egyébként e törvény keletkezésének időpontjától fogva a városi tanács állandóan *professzor*oknak nevezi a Kollégium tanárait, s 1714 és 1732 között háromszor javít a fizetésükön (220, 240, 333 forint, ezenfelül a természetbeniek). A beiratkozni akaró diák felvételét az új törvény szigorúbb feltételekhez köti; a jelentkezőnek felvételi vizsgát kell tennie a rektor előtt, az iskola törvényei iránti engedelmességet pedig nem kézadással kell megígérnie, hanem esküvel megfogadnia. A korábbi tilalmakhoz újabbak járulnak: nőszemélyt a kapusdiák (janitor) nem bocsáthat be az iskolába; a dohányzás tilos, még inkább a kártyaszenvedélynek egy újabb, csúfos elfajzása, a kártyafestéssel való nyerészkedő foglalkozás. A janitor újabb kötelessége: istentiszteletre menetel idején korbáccsal áll a templom ajtajánál, megfenyíti a rendetlenkedőket, bekergeti az ácsorgókat. A legsúlyosabb büntetés esetére, ha t. i. valakit megkorbácsolás után kicsapnak a Kollégiumból, az 1704-i törvény elrendeli, hogy az ítélet kihirdetése után meg kell húzni az iskola nagyobb csengőjét, s így összegyüjteni az ifjúságot, hogy mindenki szeme láttára hajtsa végre az ítéletet a Kollégium helyi gondnoka. Az iskola nagyobbik csengőjét még I. Rákóczy György fejedelem ajándékozta.

A tanítás rendjének általános kerete olyan, mint 1660 előtt: tanárok tanítják a felsőbb (bölcsészeti és hittudományi) tanfolyam hallgatóit, publicus praeceptorok az ú. n. osztályokat, melyek a mai középiskolai tagozat I—VI. évfolyamainak felelnek meg, ehhez hozzászámítva még legalul az elemista gyermekeknek aránylag csekélyszámú csoportját. Az elemi osztály növendékeire vonatkozó adatok vagy nem helyesek, vagy pedig nagyon siralmas fokon állott Debrecenben az elemi tanítás ügye sokáig. Azok t. i., akik nem akartak fiaikkal magasabb tanulmányokat végeztetni, tehát a város lakosságának túlnyomó többsége, úgy látszik, egyáltalán nem járatta őket iskolába (a Kollégiumon kívül nem volt elemi iskola sem). A legszegényebb szülők

robotnak tekintették a gyermekek iskoláztatását, s szívesen kibújtak e teher alól, bár az igazán szegények nem fizettek tandíjat. De különösen a latin nyelv kollégiumi nagy szerepe tartott vissza sok szülőt gyermekei ottani taníttatásától. A városi tanács kénytelen megállapítani az ifjúság „rettenetes tudatlanságát" és erkölcsi züllöttségét, de elismeri a latin iskolába járás nehézségeit is. Ezért 1739-ben elhatározza, hogy utcánként felállíttat egy-egy magyarnyelvű iskolát, melyben csak olvasást, éneklést, írást kell tanulni. E határozat időpontja Maróthi kezdeményezésére vall; sajnos, ez a tanácsi határozat egyelőre eredménytelen maradt. Ismételjük, ebben a kérdésben nem látunk tisztán; a fennmaradt gyér adatok egymásnak ellenmondók, s a tisztázatlanul hagyott ellenmondás néha a monografikus feldolgozások hitelét is kellemetlenül megingatja; pl. Barcsa János a debreceni Kollégiumról és pártikuláiról írt munkájának 78. lapján ezt mondja: „a kollégiumba járó (elemi) iskolás gyermekek száma 1734-ben 30 volt s e korban 20—30 közt ingadozott, 1778-ban 51-re emelkedett"; a 109. lapon pedig ez olvasható: 1771-ben „a köztanítók tanítottak az alsó klasszisokban 1478 gyermeket, az elemi tanulók leszámításával 1137 tanuló volt a hét klasszisban", tehát 1771-ben az elemista növendékek száma 341 volt, s ez a létszám — amaz adat szerint — hét év mulva 51-re *emelkedett !!*

Az osztályok tananyaga nagyjából nem igen különbözhetett az akkori egyéb latin iskolákétól. A hitvallási tételeken és bibliai történeteken kívül legtöbb időt fordítottak a latin nyelvtanra, a kiválasztott latin írók műveit is főkép nyelvtani példatárrá süllyesztve; de hely jutott a számtani alapműveleteknek és egy kis földrajznak is. Az osztályok tanórái között mindig volt egyórai szünet, s ilyenkor a magántanítók foglalkoztak növendékeikkel. Az osztályok száma 1705-ig hat volt, ekkor „logica classis" néven hetedik osztály létesült, de a legalsó (elemi) leszámításával így is hat osztályból állott a grammatikai és humanista fokozatra

tagolódó ú. n. latin iskola, ezután következett a mai középiskola VII—VIII. osztályainak megfelelő kétéves filozófiai, majd pedig a hároméves teológiai tanfolyam. 1759-ben a latin iskola és a felső tanfolyam közé ékeltek egy osztályt: a metafizikusokét, mert szükség volt egyévi átmenetre a tanulmányi előkészítés szempontjából is, de méginkább azért, hogy a „diák"-ká előlépett „tanulók"-nak fejébe ne szálljon az új helyzet szabadságának mámora. A metafizikusok még praeceptornak voltak tanítványai, s nem ölthettek tógát.

Nagyon érdekes volna biztos és tiszta pillantást vetni az osztályok fölött következő két felső tanfolyam szellemébe, de — sajnos — csak nagyon bizonytalan betekintést engednek oda a ránk maradt gyér adatok. A debreceni Kollégium felső tagozatú oktatásával kapcsolatban nem annyira részletszempontok keltik fel a kíváncsiságunkat, mint inkább az a kérdés, vajjon a filozófia és a teológia tanítása hogyan függött össze egymással, hogyan segítette vagy feszélyezte egymást. Annál természetesebb ez a kérdés, mert a filozófiai tanszék tárgykörébe egészen 1798-ig a természettudományok is beletartoztak, sőt az I. sz. teológiai tanszék tanárainak is hivatalosan jóideig „hit- és mértan"-tanár volt a nevük; az is tudvalevő, hogy a debreceni Kollégium professzorai között a XVIII. század folyamán egyre több van olyan, aki külföldi egyetemen orvosi oklevelet is szerzett, sőt itthon orvosi gyakorlatot is folytatott. Most tárgyalás alatt levő időszakunk, különösen a XVII. század második fele meg épen korszerűvé teszi fentebbi kérdésünket.

A XVIII. század 30-as éveitől a magyarországi református diákifjak, a debreceniek is, a hollandiai egyetemekre tódultak. Ekkorra (1629—49) esett az a húsz esztendő, melyet Descartes Hollandiában töltött, korszakalkotó munkáit írva. A descartesi filozófia szabad szelleme és a hollandiai egyetemek teológus-tanárainak (elsősorban Voetiusnak) szigorú ortodoxiája között megindult a harc,

s titokban a mi ifjaink lelke is csatatérré vált. A teológiai disputációkon ortodox mestereik szájaíze szerint voltak kénytelenek viselkedni, de lelkük mélyén Descartes tanítása ragadta meg őket a kételkedés jogáról, az emberi értelem autonómiájáról, az akarat szabadságáról, a matematikának minden egyéb tudományénál magasabbfokú érvényességéről. De ifjaink egy részére vonatkozólag talán helyesebb ezt a megállapításunkat emígy fogalmazni: ellenállhatatlan csábítással vonzotta őket Descartes ragyogó okfejtése, de a lét legvégső okaihoz közeledve átérezték az emberi értelem tehetetlenségét, s visszafordultak a Szentírás tekintélyétől körülbástyázott református hithez. Ez a kétlakiság, mint nyugateurópai jelenség, érdekesen rányomja bélyegét a debreceni Kollégiumra is. Martonfalvi György még nem volt sem coccejánus, sem cartesiánus, csak skolasztika-ellenes és ú. n. puritán hajlandóságú; hollandiai disputációs dolgozatában ő is fennen hangoztatja az ortodoxia igazságát, viszont itthon a reformok úttörőjévé lett. Vele egyidejűleg a filozófia-geometria tanára, Szilágyi Tönkő Márton már villanyfejlesztő gépet és más kísérleti eszközöket sürgetett, s pl. az anyagcsere vegytani folyamatának a tárgyalásától sem riadt vissza, de műveiben nagyon vigyázott arra, hogy az egyházi ortodoxia szemében gyűlöletes Descartesnak legfeljebb az előszófélében ejtse ki egyszer a nevét, egyébként óvatosan elhallgassa. A szigorú hithűség nevében így is eljárás indult ellene, s ezen nem is nagyon csodálkozhatunk, ha meggondoljuk, hogy még az ő halála után is, pl. az 1705-i debreceni zsinaton ilyen kérdésről folyt a vita: „Ádám és Éva törvényes házassága." Dícséretükre válik a fegyelmi bíróság tagjainak, hogy Szilágyi T. Mártont felmentették; sőt meghurcoltatásáért szép elégtételt is kapott: 1692-ben az illetékes (szilágy-borzási) földesurak őt és maradékait a jobbágyság terhe alól örök időkre felszabadították, élete végén (1699) pedig szuperintendenssé választatott. Hogy azonban Descartest kellőképen

ismerte, s élőszóbeli előadásaiban magyarázta, sőt lelkében el is fogadta tanait, erről hiteles tanuságot tesz egyik kiváló tanítványa, Descartes filozófiájának legmeggyőződésesebb és legbátrabb magyar rajongója, egy debreceni városi tanácstag fia és Méliusz Péter leszármazottja, később debreceni lelkipásztor: Apáti Miklós, kinek főműve *Vita triumphans* címmel Amsterdamban jelent meg 1688-ban; ebben utasítja a Descartest nem ismerőket, hogy forduljanak az ő „in philosophicis subtilissimus" egykori tanárához, Martinus Sylvanushoz (Szilágyi T. Márton latin írói neve).

Descartes filozófiájának napfénye nemcsak világosságot terjesztett, hanem bizony kezdte kiszárítani a vallásos élőhit forrását is, és egyik oka lett a racionálizmus egyre általánosabbá váló aszályának. De e szellemtörténeti fejlődés kezdete rokonszenves látvány. A Descartest külföldi munkájában rajongva magasztaló, de itthon elnémult Apáti Miklósról most nem szólva, a debreceni Kollégium három kiváló tanára: Szilágyi Tönkő Márton, Maróthi György, Hatvani István (az ő tanári működésének is e mostani időszakba esik a nagyobbik fele) a cartesiánus „kétlakiság"-nak kedves megtestesülései, nem abban a rossz értelemben, mintha sem teológusnak, sem természettudósnak nem volnának igaziak, hanem ellenkező értelemben: vallásos hitük még jobban elmélyül a matematikai és fizikai törvények csodáinak kutatása közben. Külföldről hazajövetelekor a kollégiumi könyvtár számára Hatvani egyebek közt Bayle „*Dictionnaire historique et critique*-jét is megvette és magával hozta, de azért ő még nem racionálista vagy éppen „naturálista", csak annyi az igazság, hogy nemcsak lelki, hanem testi orvosa is óhajt lenni az embereknek. Maga mondja, hogy a vegytan tanítását ő kezdte meg Magyarországon, 1750-ben. Székfoglaló előadását a mennyiségtan hasznáról tartotta 1749-ben, hangoztatván, hogy a természettudomány nem akadálya, hanem támasza a vallásos hitnek. Apáti Miklós lelkesen

idézi a descartesi mondást: Isten a legfőbb matematikus, „qui pondere, mensura, numero, Omnia fecit", Hatvani István is áhítatos keresztyén lélekkel ismétli a székfoglaló ünnepély hallgatósága előtt Debrecenben egy ókori görög bölcsnek a megállapítását: végre is mi egyebet cselekszik Isten, mint azt, hogy „perpetuo γεωμετρεῖ", örökösen a mértan tételeit igazolja!... Hatvani csak későbbi tanári gyakorlatában kényszerült a racionálizmussal való kedvetlen megalkuvásra; ezt alább fogjuk pár szóval érinteni.

A tanári székből papságra való *elő*lépés ebben az időszakban, sőt később is általános szokás marad, s tudjuk pl., hogy Csató Gergely karcagi lelkész 1729-ben nem fogadta el a felajánlott debreceni tanárságot, de a XVIII. század eleje óta olyan esetek is fordulnak elő, hogy debreceni tanárok hárítják el maguktól a papságra való meghívást: Sárközi Györgyöt 1704-ben Kecskemétre hívták lelkipásztornak s nem ment; 1754-ben az elhunyt Sződi István debreceni lelkész helyét egymásután három kollégiumi tanárnak ajánlották fel: Szathmári Paksi Istvánnak, Varjas Jánosnak, Hatvani Istvánnak, és egyikőjük sem fogadta el; Sinai Miklós a papságot hagyja ott (1760) a kollégiumi tanárságért; többen pedig a kétféle hivatást sajátságos hullámzással cserélgetik, néha háromszor-négyszer egymásután. A legkiválóbb tehetségű vagy becsvágyú kollégiumi tanárok később sem mondhattak le arról, hogy legalább rövid ideig papnak ne menjenek valahova, mert a püspöki székbe rendszerint olyanokat választottak, akik gyakorlatilag is fejtettek ki lelkészi működést; Szathmári Paksi István 43 évi kollégiumi tanárkodás után 1785-ben szuperintendenssé választatván, tanári hivatalát is megtartotta öt év mulva bekövetkezett haláláig; ő az utolsó olyan püspök, aki nem volt egyszersmind parochiális lelkész.

Az 1660 és 1770 közötti időszakban a debreceni Kollégium tanári karának megvolt a tekintélye a város

társadalmi életében is; ha valami híres vagy előkelő vendég érkezett Debrecenbe, a latinul, sőt többnyire modern idegen nyelveken is beszélő tudós tanárok társaságára mindíg szükség volt, mint pl. Paget lord (1702) vagy XII. Károly svéd király (1714) debreceni tartózkodása alkalmával.

1704 óta a teológiát és a filozófiát egymástól elválasztva tanítják; a teológiai tanár címe: „reverendus ac clarissimus", a filozófia tanáráé: „spectabilis ac generosus".

Debrecen város főbírái közül külön említést érdemel a teológiailag is kiváló műveltségű s tanárokat-diákokat értékük szerint megbecsülő, nemeslelkű DOMOKOS MÁRTON, a helybeli egyháznak és a Kollégiumnak is felügyelőgondnoka.

A Kollégium mindenik osztályának megvolt a maga külön tanterme („musaeum"), de nem mindíg fért el bennük az osztály egész létszáma. A diákok-nak, vagyis a filozófiai és teológiai tanfolyam hallgatóinak pedig, akik néha 400—500-an is voltak, mindössze két előadóterem („auditorium") állt rendelkezésükre, s a nagyobbik csak 1668 óta, azelőtt sohase taníthatott egyszerre két tanár. A tanszékek szaporodásával a két előadóterem is kevés lett, de újak építése helyett inkább úgy oldották meg a problémát, hogy mindegyik tanár minden kétheti tanítás után kétheti szünetet tartott, azaz átengedte a helyiséget kartársának. Bizony szegényes helyzet volt ez, de a jezsuita-rend feloszlatása idejéből való (visszamutatólag is érvényes) adatok szerint a nagyszombati egyetem is ilyenforma viszonyok közt éldegélt.

Maróthi az iskolai ügyvitelt megjavította annyiban, hogy a tanárok a tanításon kívüli teendőket felosztották egymás között: az egyik az osztálytanítók felügyelője (classium inspector) lett, a másik a Kántusé, a harmadik a könyvtár őre, a negyedik a gazdasági ügyek intézője.

A pártikulák minden tekintetben utánozni, sőt má-

solni igyekeztek a debreceni mintát, anyagi erejük foka szerint. A helyzet ebben a vonatkozásban is javult, mert 1663 előtt a vidéki iskolákba a debreceni Kollégium tógás diákjai közül mindíg az ment el rektornak, aki épen soron következett, akár volt alkalmas erre a tisztségre, akár nem; a jelzett évtől fogva azonban a tanári kar a sorrendre való tekintet nélkül, az arravalóság szerint választotta ki a pártikulák rektorait. Ez a bölcs intézkedés jelentékenyen megjavította a pártikulákban folyó munkásság értékét. Szemére vetik a rektória intézményének, hogy minden két-három évben más-más ember került az iskola élére, a tanítóság csak átmeneti állomás volt a magasabbra törekvő ifjak pályáján. De az átmeneti jelleg hátrányát sok alkalommal bőven ellensúlyozta a tanító magasabbra törekvő egyénisége és erőtől duzzadó fiatalsága. A jövedelmezőbb pártikulákban olyan ifjak rektorkodtak, akik az anyaiskola legkiválóbb diákjai voltak, akik a legközelebbi években talán már külföldi egyetemeknek is megbecsült polgárai lettek, hazajövetelük után pedig országos tekintélyre emelkedtek; a püspökök is a falusi rektorkodás lépcsőjén indultak el a Kollégiumból. Tudták, hogy három éven át rajtuk függ az Alma Mater tekintete, s igyekeztek kitenni magukért. Az életfogytiglani iskolamesterségre csak olyanok fanyalodtak, akik magasabb törekvéseik útján elakadtak, letörtek, akiket nem eresztett el többé vonzóköréből a kisvárosi környezet, a bor mámora, a házasság lánca, a gazdálkodás vagy nyerészkedés vágya; az ilyenek „állandósága" nem hasznot, hanem terhet jelentett az iskolára, a művelődés ügyére. Bizonyító példaként hadd álljon itt egy a sok közül a mostan tárgyalt időszak területéről. A hódmezővásárhelyiek 1747-ben az ottani pártikulában a háromévenként változó rektorságot átszervezték professzori állandó tanszékké; de tízévi tapasztalat után megszüntették, mert „a rektor nem professzorkodott, hanem majorkodott és kupeckedett s vagyon is valami 3000 frt-ja";

visszatértek az iskolamesterek alkalmazásához egy-egyévi időre, csak azt jelentették ki 1757-ben, hogy amelyik iskolamester jól viseli magát, öt évig is megmaradhat... Így értjük meg a régieknek azt a ma már visszásan ható szokását, hogy ragaszkodtak pap- és tanító-„marasztási" (vagy elküldési) jogukhoz. Nagy Sándor statisztikai összeállítása szerint a debreceni Kollégium pártikulahálózatába a XVIII. század folyamán több mint kétszáz vidéki iskola tartozott; voltak köztük csonka főiskolák, mai értelemben vett gimnáziumok, algimnáziumok, latinnal bővített népiskolák.

A debreceni Kollégium szervezetén anyagi, gazdasági vonatkozásban módosulás látszik. A létében fenyegetett főiskola anyagi erőforrásait nem lehetett továbbra is az ifjúság kezelésére hagyni. A városi segély megszünte óta a tanárok fizetése is a Coetus pénztárából történik, tanári felügyelet alá kerül tehát a pénztár, s a Coetus egész háztartása; a széniori tisztség lassanként árnyékhatalommá gyengül.

A református társadalom, főként a debreceni, megérzi, hogy az eltiltott hivatalos támogatás helyére az ő önkéntes jótékonyságának kell lépnie. Zoltai Lajos megállapította a debreceni levéltárban fennmaradt végrendeletek nagy tömegéből, hogy a XVI. század közepe tájától kezdve 1790-ig, tehát harmadfél évszázadon át jótékony célra (egyház-, iskola-, szegényügy) hagyományozott összegeknek több mint fele a Mária Terézia uralkodásának négy évtizedére esik, s ennek az utóbbi összegnek nyolckilenced része a városi segélyt eltiltó királyi parancs (1752) utáni évekből való.

A bentlakó diákok élelmezése a konviktusban történt. Külön főzőházat (coquia) kapott a Kollégium, s kiadásainak egyik jelentős fedezeti alapja az a templomi perselypénz volt, melyet évenként 24-szer erre a célra fordítottak. Egyes emberek, istenfélő házaspárok is sok szép alapítványt tettek a tápintézet (alumneum) javára. De

PILLANATFELVÉTEL A KOLLÉGIUM TÁPINTÉZETÉBŐL.

a főpártfogó itt is a város volt, míg tehette; 1740-ben ötven alumnista diák ellátásáról gondoskodott. A konviktusi ellátásmód részletező ismertetésére nincs terünk. Mutatóba idézzük Balogh Ferenc adattárából, hogyan intézkedik az iskolai törvényszék 1723-ban az élelmezési segély arányáról; ez az idézet rávilágít a fiatalabb és öregebb diákok cím-árnyalataiban tükröződő rangkülönbségekre is; „a humanissimus collegáknak 5 cibistájok és 3 nummistájok, a többi ornatissimus 24 deáknak, kik a collegák után sorozvák, 4 cibistájok és 2 nummistájok, az ezek után következő praestantissimus 42 deáknak 3 cibistájok és 1 nummistájok, a többi paedagogus uraknak 2 cibistájok és 1 nummistájok legyen, az alumnusoknak pedig sem cibistájok, sem nummistájok, csak 1 gratistájok és lótoruk lehet". (T. i. az alumnusért valamelyik alapítvány megfizeti az ellátási díjat, tehát neki nincs joga ahhoz, hogy külön is legyen étel- vagy pénzfizető tanítványa, legfeljebb ingyenes magántanítványa.)

A tápintézetben ellátást nyerő tanulók serege különféle kisebb csoportokra oszlott, s ezek a csoportok egy-egy közös szobában laktak. Imádság előzte meg és fejezte be az étkezést, a XVII. század folyamán étkezés alkalmával bibliát is olvastak. Az étkezés a legtágasabb helyiségben, valószínűleg a nagyobb auditóriumban ment végbe, s az ételt a konyhából az ú. n. szolgatanulók hordták be és szolgálták fel. A szolgatanulók neve eleinte „mendicans", 1713-tól „serviens", „servitor", 1761 után pedig „famulus". Ezek egyes nagyobb diákok mellett teljesítettek inas-féle szolgálatot, viszonzásképen ingyen lakást és ételmaradékot kaptak. 1693 és 1739 között szerepel a tanulóknak egy új csoportja: a neutralistáké; ezek mintegy átmeneti helyet foglaltak el a szolga-tanulók és a többiek között, mert csak iskolai közszolgálatokra (küldönc, kapus, kenyérosztó) voltak kötelezve, nem pedig inasi, magánjellegű alárendeltségre; számuk húsz-harminc szokott lenni a humanista tagozat két felső (poéta, rétor)

osztályából; hogy miért volt szükség e külön csoport szervezésére, s 46 év mulva miért szüntették meg, nem tudjuk. Az iskolai kedvezményeknek legalsó fokát az exspectansok és a sellisták „élvezték". Amazok arra *vártak*, hogy megürül számukra valamiféle alapítvány, emezeknek nem jutván már ágy, *széken* aludtak, remélve, hogy majdcsak jut nekik is rendes fekvőhely. Büntetésképen is lefokoztak néha valakit bizonyos időtartamra sellistává.

Néha megtörtént, hogy a beiratkozásra jelentkező diákok egy részét nem lehetett felvenni hely hiánya miatt, hanem várniok kellett egy vagy két évig; így járt 1738-ban Hatvani István, a későbbi híres tanár is. A nemtógás (ú. n. „publicus") diákoknak 1753-tól külön névsora maradt fenn; sok köztük a felvidéki német és tót származású, evangélikus hitű, ezek magyarul tanulni jöttek Debrecenbe. E nemtógás diákokról szóló kimutatásnak három rovata van: név, szülőhely és a „character", azaz a születés szerint járó rang vagy rangtalanság; legtöbbjük *nobilis*, vannak aztán még ilyen megjelölések: *praenobilis*, *civis*, *liber*, *libertinus*, *ignobilis*. Római katolikus vallású növendéket nem volt szabad protestáns iskolába felvenni; a vegyesvallású szülőket nem engedte erről megfeledkezni a hatalom; Eötvös József tiszántúli táblabíró a debreceni Kollégiumba íratta be vegyesházasságból született fiait, figyelmeztetik is legfelsőbb helyről, hogy ne veszélyeztesse a maga és gyermekei lelki üdvösségét, hanem küldje őket Egerbe vagy Kassára.

A Kollégium vagyonának felügyelete és kezelése — mint említettük — a Coetusról fokozatosan, szinte észrevétlenül átment a tanári kar kezébe. De a kollégiumi jövedelmek egy részének, különösen az évenként, ünnepenként, vagy egyéb alkalmak szerint megismétlődő önkéntes adományoknak összegyüjtését és beszolgáltatását továbbra is a Coetus tagjai végezték. A tápintézet háztartásának szükségleteit a szupplikálók és kápsálók gyüjtéséből fedezte vagy pótolta a Kollégium.

Ebben az időszakban két jelentős új diákintézmény alakult meg. Az egyik a Tűzoltótársaság. Keletkezése idejét nem tudjuk pontosan, 1680 tájára eshetik, arra az időre, mikor Martonfalvi György húszévi nevelő hatása megpuhította a Coetus tagjainak szívét, s ezek önzetlen felbuzdulása szerencsés módot talált ki a város polgársága iránti szeretetüknek és hálájuknak megbizonyítására. Egy szakember megállapítása szerint a debreceni tűzoltó diáktársaságnak nemcsak helyi jelentősége van; egész Magyarországon ez az első tűzoltói szervezet, sőt az amsterdami önkéntes tűzoltóság után a világ legrégibb e nemű alakulata. Legendák szövődtek e diáktársaság működése köré, de a valóságos adatok is mutatják, hogy néhány útbaeső palánknak és szomszédos háztetőnek néha talán fölösleges ledorongolása árán sok-sok nagy veszedelemtől mentették meg Debrecent. Az 1704-i iskolai törvény már régi dícséretes szokásnak mondja a diákok tűzoltói szerepét; 1761-ben a városi tanács hatvan vedret osztatott ki a tűzoltó diáktársaság tagjai között, hogy szükség esetén rögtön kezük ügyében legyenek, egy-egy nagyobb tűzveszedelem után pedig megjutalmazta a legbuzgóbb oltókat. Kollégiumi vonatkozásban nemcsak emberbaráti, hivatalos tevékenysége teszi nevezetessé a Tűzoltótársaságot, hanem a benne lakozó egészséges és kedves testületi, bajtársi szellem is, melybe mintegy a hanyatló Coetus egykori testvéri közösség-tudata mentődött át, sőt nemcsak átmentődött, hanem történelmien magyarrá vált. Furcsa, hogy csak latin szóval lehet találóan kifejezni azt az eszményt, amely e tősgyökeres magyar ifjú lelkek tüzét lobogásban tartotta: a jó értelemben vett „virtus" ez, mely, ha személyes ellenséget nem talál, hát egy elemi csapást választ ki, hogy elbánjon vele, s e küzdelemben kettős öröm tölti el, az egyik az, hogy Isten dicsőségét és felebarátainak érdekeit szolgálja, a másik pedig az, hogy a maga erejét megmutathatja, kockára vetve egészségét, sőt életét is. A kollégiumi kisdiákok legmerészebb

álmai két évszázadon át nem a költői vagy tudósi lángelme borostyánkoszorúját repdesték körül, hanem képzeletüket a Tűzoltótársaság „nagybotos"-ának dicsősége ejtette mámorba...

A Kollégium másik nevezetes új intézménye a Kántus, az énekkar. Keletkezésének ideje és oka meghatóan különleges. Az 1739-i szörnyű mirígyhalál (pestis) szomorú idejében, mikor még az istentiszteletet sem a templomokban, hanem az utcán tartották, a Kollégium új tanára, Maróthi György válogatott diákokból quartettet szervezett, s a saját házában megtanította őket a zsoltárok négyszólamú éneklésére. A veszedelem elmultával állandósult ez az intézmény; 1743-ban Maróthi kiadta *A zsoltároknak négyes nótáik* című művét, a hangjegyekkel ellátott első énekkari vezérkönyvet. A diákok örömest tanulták a „vocalis musica"-t (szóbeli zenét), a Kántus tagjai büszkén nevezték magukat „vocalis musicus"-oknak, s példájuk rohamos hódítást tett az ifjúság körében, úgyhogy Maróthi említett hangjegyes vezérkönyvének megjelenése évében a diákok már a templomokban is négyszólamra énekeltek. A hagyományokhoz, kivált vallási téren, rendkívül erősen ragaszkodó s az újítások iránt bizalmatlan debreceni polgárság azonban eleinte nem igen tudta méltányolni a templomi összhangzatos ének szokását, hiszen az orgona-zenét sem tűrte meg még jóval később sem. A városi tanács 1743-ban figyelmeztette is a Kollégium rektorát, hogy a diákok az ő kótából való éneklésükkel ne botránkoztassák a templomi gyülekezetet... Szerencsére a Kántus nem veszítette el a kedvét és bátorságát, tovább haladt a művészi éneklésben való önképzés terén, s később egyik leghíresebb intézményévé, messze földön egyik vonzó tényezőjévé vált a debreceni Kollégiumnak.

Ebből az időszakból már a Kollégium könyvtáráról is többféle adat beszél, ha szűkszavúan is. Bizonyára majdnem egyidős magával a Kollégiummal. A wittenbergi

DIÁKTŰZOLTÓSÁG A XIX. SZÁZAD ELEJÉN.

(Haranghi Jenő pastellje a Debreceni Déri-Múzeumban. Dr. Nagy Sándor : „A Debreceni Református Kollégium" c. művéből Szerző engedélyével.)

magyar bursa tagjai kezdtek külföldi munkákat hazahozni, 1561-ben pedig már a debreceni nyomda is megkezdi munkásságát, és ezt a XIX. század elejéig el sem lehet képzelni a Kollégium könyvírói, kiadói és fogyasztói közreműködése nélkül. A külföldi akadémiákra menő diákoknak kötelességük tudományos műveket hozni külföldről a Kollégium könyvtárába. Eleinte, mint a Kollégium minden vagyonát, a könyvtárt is a magáénak tekintette a Coetus, a könyvtárnoki tisztséget a szénior látta el, s működéséért az ifjúság egyetemének volt felelős. 1568-tól „thecarius" néven évenként választott könyvtárőrök szerepelnek. 1744-ben, Maróthi életének utolsó évében, szervezik a könyvtárigazgatói (bibliothecae praefectus) hivatalt, s ezt mindíg a tanári kar egyik tagja tölti be; a thecariusok az ő segédei. A könyvtár használatára vonatkozólag a legrégibb szabályzat 1702-ből maradt fenn, újabb szabályzat 1744-ből. A város a könyvtárnak is pártfogója, könyveket hozat az iskola számára, különösen 1722 óta, t. i. akkor a város a helybeli nyomdát házi kezelésbe veszi, a nyomdavezető városi tisztviselővé lesz. Mások is ajándékoznak, vagy végrendeletileg hagynak könyveket a Kollégiumnak, pl. a tanárok közül többen, de a Kollégium vétel útján is gyarapítani igyekszik a könyvtár állományát. 1760-ban foglalja el tanszékét a Kollégiumban Sinai Miklós, s ugyanakkor neki jut a könyvtárigazgatói tisztség, valamint a kollégiumi okiratok rendezésének feladata is, úgyhogy erre az esztendőre szokás tenni a kollégiumi levéltár eredetét.

A tanítás eredményességének talán legállandóbb akadálya a tankönyvek hiánya, melyet a diktálás untató és tökéletlen módszerével próbálnak a professzorok pótolni. Ebben az időszakban a helybeli nyomda útján aránylag kielégítő buzgalmat látunk a tankönyv-kiadás terén. Martonfalvi 1679-ben adta ki *Tanétó és cáfoló theológiáját*, *Szent Históriáját* pedig 1681-ben Szilágyi Tönkő Márton rendezte sajtó alá, s ugyanő 1684-ben a saját *Biga Pastoralis*

c. egyházi szónoklattani művét jelentette meg. Lisznyai Kovács Pál előadásaiból három kötet látott napvilágot (1683—87—90). A debreceni nyomda adta ki a *Magyarok Chronicája* c. történeti művet (1692) a hún-magyar középkorról; ebben van a debreceni nyomda készítette térképek közül a legelső. A magyar ábécés könyvek közül a második legrégibb (1681) szintén a debreceni nyomda terméke. Arra is van már eset, hogy egy tógátus diák is kinyomat egy latinból fordított, vallásos tárgyú munkát, talán nem annyira a hitbuzgalom, mint inkább az élelmesség szavára hallgatva. Külön említést érdemel Komáromi Csipkés György *Anglicum Spicilegiuma* (1664), az első gyakorlati angol nyelvtan. A Kollégium volt diákjai közül nem egyből lett a helybeli könyvnyomda alkalmazottja.

A Kollégium fegyelmi testülete, az ú. n. iskolai törvényszék (sedes scholastica, tribunal scholasticum) hivatalos üléseiről az 1709—1726. közötti és az 1737 utáni évekből már jegyzőkönyvek maradtak fenn, de magának ennek a testületnek a szervezetét, tagjait, alapszabályait majd csak későbbi törvényből ismerhetjük meg. A büntetésmódok nagyjában ugyanazok, mint az első időszakban; a pénzbírságra vonatkozó paragrafusok valóságos nagyüzemként dolgoznak: pl. 1744 okt. 10-én, tehát egyetlen ülésben a fegyelmi szék 703 dénár pénzbüntetést ró ki a vétkesekre, köztük 25-en fizetnek dohányzás miatt fejenként 12 dénárt.

...A további részletezést mellőzzük, s helyette behunyt szemmel engedjük végigrajzani lelkünkben s egységes képpé összetevődni a debreceni kollégiumi ifjúságra vonatkozó benyomásainkat. A régi, a „tanterv nélküli" főiskolának a legjellegzetesebb időszaka ez az 1660. és 1770. közötti. Országos hírnév és diák-létszám tekintetében teljes a kifejlődöttsége, de a régebbi idők sok kezdetlegessége most is ott van rajta. Átlag 6—700 diák, 1200 (elemistákkal együtt 1300—1500) osztálybeli tanuló, tehát összesen több mint kétezer gyermek és ifjú jár az iskolába, többszázan

benne is laknak. 14—15 év kell a kollégiumi alsóbb-felsőbb tanfolyamok elvégzéséhez, azután következnek a praeceptori évek, úgyhogy a tógátus diákok közt vannak harmincévesek is, sőt akad negyvenéves is; sok öregdiák végig praeceptorkodta úgyszólván az összes osztályokat, amint ezt a Series Studiosorum számos bejegyzése bizonyítja. Szegényes kamarákban együtt él a kis szolgatanuló az öregdiákkal. Van ennek a túlságosan egyszerű életmódnak jó és rossz oldala. Nemcsak a tárgytól, a néző szemétől is függ a kép minősége. Igaza van annak is, aki a debreceni bennlakó és bennétkező kisebb tanulók életére a „plus ictus quam victus" (több ütleg mint étel) szójátékot érzi legtalálóbb jellemzésnek; Szőnyi Benjámin, a híres hódmezővásárhelyi lelkipásztor így ír exspectans-diák koráról: „Többet ettem fövetlent, mint főttet, sok százszor vertem el éhem a kenyérhéjjal. Amikor főttet ettem, az nem volt egyéb lencsénél" (Innen a mendikáns-tanulók csúfneve: „lencsések"), de igaza van Jókainak is, mikor a nyomorúságos és kicsinyes mozzanatok mellett az életrevalóság, elpusztíthatatlan jókedv és mindent pótolni tudó testi-lelki fiatalság kincseit is észreveszi. Aki Jókainak azért nem akar hinni, mert Jókai nem volt a debreceni Kollégium növendéke, higgyen pl. Kuthy Lajosnak, aki 12 éven át lakott a Kollégiumban; ő kiált fel egyik novellájában, a debreceni Kollégium diákjaira visszagondolva, így: „Miért nincs egy milliomos keblében annyi életkedv, mint e kopott köntösök alatt, s miért nem dacol úgy bajával a fegyveres tábor, mint a mindentelen diák?"... Az anyagi szegénység nem szégyenükre, hanem dicsőségükre válik a protestáns, legjellegzetesebben a református iskoláknak. A katolikusoknak megvoltak a maguk „nemesi" konviktusai; a nagyszombati egyetem alsó hat osztályának tanulói között 1766-ban 10 gróf és 16 báró volt, a syntaxis-osztályon felüli tanulmányokra a nem-nemesi származású gyermekeket már csak kivételesen engedi fel. A debreceni Kollégium ránk maradt legrégibb törvényének a tanulókra

vonatkozó legelső pontja azon kezdődik, hogy a beiratkozni akaró nemes és nem-nemes származású diák közt nincs különbség. Bizony a debreceni Kollégium diákjainak jelentékeny része a legszegényebb társadalmi rétegből került ki; a talpraesettség és természetes értelem mellett mennyi félszegséget, faragatlanságot, durvaságot vittek azok magukkal a főiskolába, s nagydiák korukban néhányójuk mennyi szenvedést okozhatott a keze ügyébe eső kisebb tanulóknak! De a debreceni Kollégium története legalább ugyanennyire bővelkedik vigasztaló és fölemelő jelenségekben is. A „Series studiosorum" nevei után nemcsak megbélyegző, hanem hálás és kegyeletes bejegyzések is olvashatók, az egykori diáktársak ítéleteképen. Sok elzüllött a diákok közül, sok elpusztult, sok csavargóvá („planeta") lett, az iskolából kicsapatott, de milyen névsort lehet összeállítani (S. Szabó József összeállította) a debreceni Kollégiumnak azokból a növendékeiből, akik becsületére váltak nevelőiskolájuknak, sőt nemzetüknek!

Természetes emberi jellemvonás, hogy a sok parasztivadék közt kétszeresen jóleső érzés a nemesi származás tudata; pl. Hatvani István mindig szívesen írta a neve mellé: „nobilis Hungarus"; mindent elkövetett, végre is sikerrel, hogy fiaira és testvéreire vonatkozólag is elismertesse a család nemességét. Tudvalevő, hogy pl. a piarista szerzetes-tanár, Dugonics András meg elnyerni szerette volna, főleg testvére számára a nemesi rangot, el is küldte őt Bécsbe a folyamodvánnyal, de céljukat nem érték el.

A Kollégium szellemi légkörét bizonyos rideg komolyság ülte meg: az állami hatalomtól sanyargatott református felekezetnek „kisebbségi" hangulata. A legtöbbnyire alacsony sorból származó tanároknak és diákoknak kevés érzékük volt a művelt társadalmi élet alakiságai iránt, a kálvini keresztyénség puritán szigorúságú eszmevilága abban az időben a kedélyre is rányomta a maga bélyegét. Ahol nagyon szigorúak a törvények, ott a képmutatásra

is sokan rákényszerülnek, de ez az igazság nemcsak a reformátusokra érvényes, sőt a népi köztudat a magyar kálvinista lelkiség jellemző vonásai közé inkább a képmutatásnélküliséget iktatja be. A teológiának uralkodó szerepe valami papos kenettel vonta be az iskolában a tanulók ízlését és szókészletét, s ez a kenet sokaknál idővel meg is avasodott, de a teológia nemcsak a protestáns főiskolákban volt uralkodó tantárgy. Kölcsönösen juttattak egymásnak a saját kenetteljes megjegyzéseikből protestánsok és katolikusok, s az utókor higgadtan meg tudja állapítani, hogy az ilyen megjegyzések már nem is a teológia, hanem csak a stilisztika illetőségi rovatába tartoznak. A Series studiosorum egyik-másik neve mellett oda van jegyezve, hogy az illető diák katolikusból lett reformátussá; ezt így fejezi ki a bejegyző: „emersus e papisticis tenebris" (kiemelkedett a pápista sötétségből), egészen azzal az egykori vallási türelmetlenségből szójárássá vált kifejezésmóddal, amellyel viszont ugyanekkoriban a szatmári jezsuita székház kéziratos történetének szerzője magyarázza meg, hogy a református kollégiumok tógás diákjain kiket kell értenünk: „ex his praedicantes, rectores scholarum ad perdendas animas seliguntur" (ezek közül választódnak ki a lelkipásztorok és iskolamesterek a lelkek elkárhoztatására).

A felekezeti „vastag nyakú" dacosság, a vaskalapos makacsság, az érdes és félszeg modorosság mögött a figyelmesebb szem rejtett értékeket is észrevenne, ha nem sajnálná a fáradságot. Meglátná akkor, hogy az előbb említett fogyatkozások vagy csak félig azok, mert másik oldalról nézve mindjárt értékes tulajdonságokká válnak, vagy pedig valóságos fogyatkozások ugyan, de egyúttal az őszinte önismeret prizmáján át a humor szivárványos sugarai lövellnek ki belőlük, mind a két esetben olyan önkéntelenül kínálkozó alkalmakat szolgáltatva az *adoma* kerek és csattanós végű műfajára, mintha valami esztétikai eleveelrendelés törvénye teljesülne be rajtok. Csak egy-egy példa álljon itt mutatóban mind a két fajtából; egykorú

adat mind a kettő, de egyúttal *több* is holmi egyszerű és egyszeri adatnál, mert olyanok, mint a művészi alkotások: időfölötti igazságúak és minden fejtegetésnél jellemzőbbek... 1770-ben a Debrecenben időző II. József császár meglátogatván a Kollégiumot s benne a könyvtárt, két munka iránt érdeklődött: Chrysostomus művei és Kálvin *Institutio religionis christianaeja* iránt. Rögtön meg is mutatták neki mind a kettőt. A császár meglepődve kérdezte, hogy a református egyházra nézve alapvető Kálvin-művet hogyan tarthatják a teológiai könyvszekrény legalsó polcán; kérdésére azt a feleletet kapta Szilágyi Sámuel szuperintendenstől, a Kollégium egykori diákjától és tanárától: azért, mert ez a munka az a szegeletkő, melyen a debreceni Kollégium legfőbb tanulnivalója, a református vallás egész rendszere nyugszik... Igen, a könyvtári hatásos kirakatrendezés iránti érzéketlenség, a dísztelen iskolai helyiségek, a széken háló diák nyomorúsága, a társadalmi illemszabályok terén való járatlanság, a hitvallásában üldözött meggyőződés gőgös és elfogult túlzásai, a kollégiumi tanítás elméleteknek fittyet hányó patriarchálizmusa stb.: mindezek fogyatkozások, de bizonyos esetekben és feltételek közt könnyen válhatnak erényekké. — Ami pedig a valóságos fogyatkozásokat, pl. a régi kálvinista templomi prédikációk hosszadalmasságát és unalmas szárazságát illeti, erre vonatkozólag csakugyan az egyetlen enyhítő körülmény az lehet, ha magunk sietünk elismerni a hibánkat, s a megrovásnak mosollyal vesszük elejét. Szeremlei Sámuel, Debrecen város későbbi főbírája, aki a városi segélytől eltiltott egyház és Kollégium ügyét oly buzgón felkarolta, s az önkéntes adakozók sorát megkezdte, 1744-ben a Kollégium diákjai számára komoly képpel jutalomdíjat tűzött ki erre a pályatételre: Mi okozza azt az álmosságot, amely a hívőket a templomban elfogja? Az egyik pályamű nagyon megtetszett a tanároknak is, Szeremleinek is, úgyhogy ő még meg is tetézte a kitűzött díjat. A latin nyelvű, s a szigorúan tudományos fejtegetés-

módhoz csak azért is ragaszkodó, pályadíjnyertes dolgozat szerzője Hatvani István, a Kollégium későbbi nagyhírű tudós tanára és nemeslelkű papi egyénisége. A debreceni egyház egyik-másik lelkipásztora azonban valószínűleg nem osztozott Szeremleinek és a tanároknak elismerő véleményében.

HARMADIK IDŐSZAK

1770—1848

A SZABADSÁGHARCIG

I.

AZ ÁLLAM LEGFŐBB TANFELÜGYELETI IGÉNYE. — A DEBRECENI KOLLÉGIUM TANTERVE MEGELŐZI AZ ÁLLAMÉT. — A „METHODUS" JELENTŐSÉGE, FŐBB ÚJÍTÁSAI. — DOMOKOS LAJOS GONDNOKI SZEREPE; ELLENFELE: SINAI MIKLÓS. — A RATIO EDUCATIONIS NEM KELL A DEBRECENI KOLLÉGIUMNAK.

A királyi hatalom, mely a kimerült nemzet felett a szatmári békekötés óta tetszése szerint érvényesült, egyre határozottabban hangoztatta, hogy a legfőbb felügyeleti jog az iskolaügy terén is őt illeti meg. Félévszázadon át ez az „állami" felügyelet gyakorlati szempontból nem jelentett komolyabb változást, mert útiránya egybeesett a róm. kat. egyházéval. Évtizedeken keresztül voltakép csak a protestáns iskolákkal szemben volt szüksége a kormánynak erre a jogcímre, hogy vallásfelekezeti törekvéseket leplezzen vele. A protestánsoknak, közelebbről a reformátusoknak sanyarú helyzetében tehát tárgyi vonatkozásban egyelőre nem történt változás, de lelkükben bizonyára újabb keserűséget éreztek; nem lehetett rájuk nézve mindegy, hogy az ellenreformációs iskolapolitikai törekvés csak a róm. kat. egyház programmja-e, vagy kifejezetten az államé is. Gróf Barkóczy Ferenc nemcsak mint esztergomi érsek, hanem mint az összes magyarországi iskolák királyi felügyelője is azon dolgozott, hogy a protestáns tanügy minél jobban elsorvadjon; báró Patacsics Ádám nemcsak mint váradi püspök, hanem mint bihari főispán is katolikus papi embereket küldött a debreceni Kollégium felülvizsgálására, mely a protestánsok meggyőződése szerint különben is törvényellenes lépés volt. Finánczy az ő egyébként legteljesebb elismerésre méltó tárgyilagosságú

munkájában úgy látja, hogy a Mária Terézia korabeli magyar református főiskolák diákjainak lelkét csak a vallásos hit tüze hevítette, a nemzeti eszméé nem, csak reformátusoknak érezték és vallották magukat dacos elvszilárdsággal, de magyarságukra büszkéknek lenni nem jutott eszükbe... Igaz, hogy a szatmári béke utáni félévszázadot általában a nemzeti öntudat szunnyadása jellemzi, s korukat a református diákok sem előzték meg, de az is igaz, hogy már a kuruc háborúkra való gondolás is a vallási és politikai szabadságért való küzdelem emlékét vegyítette össze a debreceni kollégiumi ifjúság lelkében, a későbbi súlyos rendeletek állami pecsétje pedig kíméletlenül belesütötte azt a tudatot, hogy vallásos hitéhez való ragaszkodásáért éppen a legtősgyökeresebb magyarságnak kell szenvednie Magyarországon. Épen ekkortájt (1774) kellett a debreceni diákoknak levetniök jellegzetes viseletüket, a zöldszínű köpenyt, mert ez a szín az önálló Erdély fejedelmeit juttatta Ausztria eszébe, akik nemcsak protestánsok voltak, hanem a magyar nemzeti politika európai jelentőségű tényezői is. A debreceni Kollégium egyházi főhatósága annál inkább ragaszkodott a diákok ruhaviseletének magyaros jellegéhez. A tiszántúli egyházkerületi deputáció már 1766-ban, mikor megtudta, hogy a külföldre menetel tilalma miatt Bécsben időző debreceni diákok német ruhában járnak: azonnal felszólította a református egyház bécsi ágensét, hogy figyelmeztesse az ifjakat a német öltözet letevésére, mert különben nem kapnak itthon alkalmazást.

A magyarországi iskolákra irányuló állami felügyelet azonban lassanként függetleníteni kezdte magát a római katolikus egyház gyámsága alól, s egyre céltudatosabban dolgozni olyan tanítási tervezet kialakításán, amely felekezeti és nemzetiségi különbség nélkül felöleli Magyarország összes iskoláit, egységbe fogja az iskolai tagozatok, tanulmányi fokozatok mindegyikét. E tanrendszer eszmei és világnézeti gyökérzete nem vallási, hanem politikai talajból és Habsburg-birodalmi érdekből nő ki. Az állam

KOLLÉGIUMI RÉGI DIÁKVISELETEK.

1624—1774. 1775. 1803-tól.

(Dr. Nagy Sándor : „A Debreceni Református Kollégium“ c. művéből. Szerző engedélyével.)

iskolafelügyelői tevékenységének ezt a világi jellegűvé fejlődését és önállósulását a római katolikus oktatásügy legérdekeltebb, legfontosabb tényezője, a jezsuita-rend nem is nézte jó szemmel, s tartományfőnökük még a század 50-es éveinek első felében is ki akarja vonni a jezsuita iskolákat az állami felügyelet hivatalos közegeinek ellenőrzése alól. Migazzi bíboros még 1770-ben is ki akarja eszközölni a királynőnél az egyházi iskoláknak az állami felügyelettől való mentesítését, de Mária Terézia ezt feleli: „Die Schule ist und bleibt ein Politikum."

Természetes, hogy a református magyarság a tiltakozó elutasítás álláspontját foglalja el az állami beavatkozás jogkérdésével szemben, hiszen országgyűlési törvények biztosítják a protestánsok vallásszabadságát, s ebben az iskolaügyi autonómia is bennfoglaltatik. De az is kétségtelen, hogy az autonómia jogelve maguknak a reformátusoknak a szemében is elvesztette addigi túlságos egyszerűségét, s komoly meggondolások kútfejévé kezdett válni. Míg a református főiskolai oktatás és nevelés úgyszólván csak lelkészképzésre szorítkozott, s míg a vetélytárs csak a római katolicizmus volt, addig nyílegyenesnek látszott a teendők útja: üldözés, fenyegetés, csábítás ellenében minél szilárdabban megmaradni a református-ősök szellemi hagyatéka mellett, s őrködni ennek hamisítatlanságán; a hit és érzület a fontos, nem holmi újabbnál-újabb tudományok és holmi módszerbeli hívságok... De lassan bár, változtak az idők; a lelkipásztorságon kívül hova-tovább más, világi életpályákhoz is szükségessé vált a magasabb tanulmányok elvégzése; mikor pedig a katolikus ellenfélen kívül egy újabb vetélytárs, az állam is jelentkezett a magyar közoktatás és nevelésügy tevékeny szolgálatára: a református egyházi és iskolai vezető egyéneknek és testületeknek rá kellett ébredniök annak a belátására, hogy az ellenfél vagy a vetélytárs tanügyileg hasznos újításaival számolni kell még akkor is, ha talán nem jóhiszeműleg, hanem bajokozó szándékkal sürgeti is azokat. A külföldre menetel

is egyre több akadályba ütközött, — annál életbevágóbb érdekük tehát a reformátusoknak, hogy hazai oktatásügyük színvonalát legjobb tehetségük szerint emelni igyekezzenek.

A debreceni Kollégiumnak is szakítania kellett a *tantervnélküliség* addigi patriarchális hagyományával. E nagy igazságra Maróthi György eszmélt rá legelőször. Hogy a tantervnélküliség hagyománya mennyire nem törődött „kicsinyes" szabályok megtartásával, azt a debreceni Kollégium néhány legelsőrendű tanárának példájával világíthatjuk meg. Volt köztük olyan, akit kivételes tehetsége minden tantervi időhatárnak fittyet hányó gyorsasággal röpített végig tanulmányai során: Piskárkosi Szilágyi Sámuel 12 éves korában már a tógátus diákok közé iratkozott be, 15 éves korában pedig már külföldi egyetemekre ment. Ő tehát nagyon sietett. Annál kevésbbé mondható el ez Sinai Miklósról; ő meg oly aprólékos részletességgel adta elő a történelmet, hogy ezt a túlságba tévedt, erényből hibává fajult alaposságot még külföldi folyóiratban is szóvá tették, megállapítván Sinairól, hogy 18 évi folytatólagos tárgyalás után is még valahol a középkorban jár. Budai Ézsaiásról feljegyzi Szűcs István, hogy tudományos könyvek írásával lévén elfoglalva, nem egyszer „hallgatóit egész féléven át csak correpetáltatta, s maga a félév végén csak két héten át tartott előadást, s examene mégis mindig kitűnően sikerült". Íme a debreceni Kollégium három kuriózus kiválósága (mind a három püspökké választatott). De gondoljuk el, milyen hátrányára válhatott vagy válhatott volna a Kollégiumnak, ha valaki rendkívüli tehetség nélkül kerül gyermekifjan a főiskola tanári székébe, vagy merül el végeláthatatlan terjengősségbe, vagy hárítja át a maga tanári munkáját egy-egy nagydiák vállára. A történelmi adoma szerint a jezsuita-rend főnöke csak rápillantott a zsebórájára, s azonnal megmondta, hogy abban a negyedórában az összes jezsuita iskolák ennyiedik osztályában Cicero melyik beszédének hányadik fejezetéből kérdezi a tanár a növendékeket. A tantervi túlságos megkötöttség

az egyik véglet, melybe épen a legjobb szándék szokta időnként belesodorni az iskolát. Viszont a magyar református iskola, közelebbről a debreceni Kollégium jó két évszázadon át a másik véglet képviselője, mégpedig szintén nem annyira maradi kényelemszeretetből, mint inkább az individualista meggyőződés belső parancsára. Ez a meggyőződés oly erős volt benne, hogy a másik véglettől nem kellett őt félteni, ezért szánhatta el magát Maróthi György nyugodtan reform-javaslatainak a város főbírájával és másokkal való megismertetésére. A városi tanács elvben el is fogadta azokat, de gyakorlati megvalósításuk késett 1770-ig: ekkor jelent meg nyomtatásban a debreceni Kollégium *Methodus* című, módszeres utasításokkal is ellátott tantervi munkálata, mely semmiesetre sem jöhetett volna *így* létre Maróthi egykori kezdeményezése nélkül. A Methodusnak, mint már nem egyéni javaslatnak, hanem a hatóságok és szaktényezők hivatalos állásfoglalásának megjelenése korszaknyitó fontosságú esemény a debreceni Kollégium életében. A tantervnélküli iskola helyébe olyan iskola lép, amely a maga hivatását nem csupán a vallásos hit ápolásában és az erkölcsi viselkedés ellenőrzésében látja, hanem az ismeretközlést és a jellemképzést saját külön kívánalmai szerint, lélektani és korszerű adottságok alapján megoldandó feladatnak vallja és vállalja. A néhány év mulva (1777) elkövetkező nagyszabású állami tanterv, a *Ratio Educationis* úgyis rákényszerítette volna — nem hatalmi erőszakkal, hanem erkölcsi súlyával — a debreceni Kollégiumot is a tanítás munkájának elvi tudatosítására és modernebbé tételére; nagy szerencse, hogy a Kollégium megelőzte az állami példaadó lépést, s így megmenekült attól a gyanútól, mintha a Ratio jogérvénye elől csak azért húzódnék el az autonómia védelmi sáncai mögé, mert nem akar a haladás útjára rálépni. Több mint két évszázad alatt csak „törvényeket" diktált a Kollégium elöljárósága, különös figyelemmel az esetleges vétségekért járó büntetésekre — 1770-től kezdve a *módszer* pozitív építő oldala is

előtérbe jut a törvények korszerű módosulása mellett. A tantervhez való igazodás bizony szokatlan újdonság volt a debreceni Kollégium számára, a tanterv kérdése tartósabban nem is tudott nyugvópontra jutni, az egymás ellen küzdő elvi irányok 1770 és 1850 között több ízben felváltják egymást a rövid ideig tartó győzelemben.

Ahogy az előbbi időszak határát kettős barázda együttesen húzta meg: az 1657-i iskolai törvény és a váradi iskola 1660-i beolvadása, eme határvonalat is kettős, bár egyfajta mezsgye teszi szélesebbé és felötlőbbé: az 1770-i Methodus és az 1777-i Ratio, amaz a Kollégium önkéntes lépése, emez az állam önkényes, de némely tekintetben megszívlelésre méltó követelése. Ezt a két furcsán testvéries ellenséges tanügyi életmozzanatot fejlődésük folyamán is valami sorsszerű párhuzamosság kapcsolja össze: ahogy a Mária Terézia uralkodásának első és nagyobb felében még oly meghitt szövetségestársakat, a római katolikus egyházat és a birodalmi kormányt a felvilágosodás korszerű nyugateurópai eszmeáramlata hamarosan elhidegíti egymástól, s II. József kérlelhetetlen elvszerűséggel hajtja végre az állam és egyház egymástól való vagyoni és jogköri szétválasztását, — olyanformán hasonlanak meg egymással a tantervekben megnyilatkozó világnézeti kérdések körül a reformátusok egyházi és világi vezetői, akik több mint két évszázadon át példás egyetértésben működtek együtt; e meghasonlás reprezentatív tényezői: a debreceni Kollégium egyik legkiválóbb tanára, Sinai Miklós és egyik legkiválóbb helyi gondnoka, Domokos Lajos volt főbíró; az eredmény itt is a világi elem győzelme lett, de nem II. József-i végletességgel és mulandósággal, hanem az egyenlőségen alapuló megegyezéssel és végérvényesen, bár az egyházi párt vezérének tragikus bukásával.

De ez kissé későbbi fejlemény; az egyenetlenkedés 1778-ban kezdődik el, s most még 1770-ben járunk, a Methodus megjelenésének évében. A korábbi iskolai szabályzatok zordon és minden pillanatban büntetésre kész

hangneme után valóságos felüdülés ezt a tantervi rendszerezést olvasni. Már a hangjából és általános elveiből ráismerhetünk sugalmazójára, arra a Maróthi Györgyre, aki mikor a kollégiumi latin-tanítás fogyatékosságára vonatkozólag egy diák dolgozatát mutatta be példaként, előbb levágta a dolgozatról írójának a nevét, hogy ne váljék ez megbélyegzetté. A Methodusban nem a tantárgyak és a tananyag osztályonként való összeállításának módja a különösen figyelemreméltó, hanem a részint előzetesen kifejtett, részint az egyes tantárgyakhoz fűzött módszeres utasítások, pl. ilyenek: Az elemi osztályban a gyermekeket nyájas bánásmóddal kell megnyerni az iskolának. Könyvnélküliek szóról-szóra tanulása helyett igyekezzék már az elemista gyermek is az olvasmány értelmét a saját szavaival elmondani. A földrajzot térképről tanulják már a II. osztályosok. Egy kérdést se tanuljanak meg, míg jól meg nem értették. A felsőbb osztályosok már a latin stílus szépségére is törekedjenek; mindenkinek legyen diáriuma, s abba írja bele a szép kifejezéseket. A levélírást magyar nyelven is gyakorolják. A VI—VII. osztályban a görög nyelv szavaira mindíg kitegyék az ékezetet és a hehezetet. A diákok első évfolyamába már a tanároknak nem szabad diktálniok, hanem magyarázva, esetleg vitatkozás útján értetni meg mondanivalójukat; általában ne az emlékezetet terheljék hanem az ítélőképességet fejlesszék. Az írásbeli dolgozatok közül most ezét, majd amazét javítsák ki, a tanulókat ne sorrend szerint, hanem összevissza szólítsák fel. Az ütlegelés sem nem emberies, sem nem célravezető fegyelmezési eszköz.

Hogy ennek a nyomtatásban megjelent első debreceni tantervnek sok helyes elve és utasítása közül a kollégiumi gyakorlatban milyen mértékig és hány vált valóra, nem lehet megállapítani. Az bizonyos, hogy pl. a diktálás módszerét már az első írott törvény (1657) is kárhoztatta, de bizony az még a XIX. század első felében is nagyon gyakran szerepelt. A református kollégiumoknak a tanítás

terén is megvoltak a maguk megrögzött hagyományos szokásai, melyek nem érdemlik meg a „módszer" nevet. A Methodus vallásos szelídségű intelmei helyett kissé merészebb elgondolású és keményebb fogalmazású reformokra érezte elérkezettnek az időt a debreceni társadalom egy kimagasló tagja, Domokos Lajos, aki a külföldön magába szívta az ú. n. felvilágosodottság eszméit, s racionálista meggyőződése nyakas eréllyel párosulva, kiméletlen harcot indított a Kollégium intézményes modernesítése érdekében. A szabadgondolkodó Domokost egyszerre két front felé is tüzelte a harci alkalom: az iskola szellemének maradisága ellen, és az egyházi elem túlsúlya ellen. Mióta (1752) a városi tanács nem segélyezhette a Kollégiumot, természetszerűleg az egyház patrónusi szerepe lépett előtérbe, s Domokos Lajos, a Béccsel szemben kuruc dacosságú és e miatt főbírói tisztségéből elmozdított ellenzéki magyar, kész volt a világi elem főfelügyeleti jogát a Kollégiumra vonatkozólag olyan határozottan kivívni a lelkészjellegű tanári karral szemben, akárcsak az Állam nevében megszólaló Ratio Educationis. Domokos, mint a Kollégium elöljáróságának, az ú. n. helyi konzisztóriumnak világi elnöke, mindjárt a Ratio megjelenése utáni esztendőben (1778) maga dolgozott ki új tanulmányi rendtartást. A tanári kar ellenezte ezt a tantervet, s az 1781-i tiszántúli egyházkerületi gyűlés külön bizottságot választott (benne Domokost is) a vitás kérdés elintézésére. A bizottság *Ordo Studiorum* c. tervezetét aztán az egyházkerület 1782-ben elfogadta, kinyomatta és kötelezővé tette a tanári kar ellenvéleményével szemben. S ha ráfigyelünk az Ordo Studiorum némely kívánalmaira: minden tantárgyban rövidségre kell törekedni, nem szabad nagy kitéréseket tenni, a történelemnek csak a fontosabb eseményeivel kell foglalkozni, az ókorról csak vázlatos ismertetést kell adni, a tananyag egy év alatt elvégezhető legyen, — lehetetlen arra nem gondolnunk, hogy e tervezet éle elsősorban Sinai Miklós professzor ellen irányult.

Ugyanekkortájt a Ratio Educationis miatt országos viszonylatban is feszültté lett a helyzet az államkormány és a magyarországi két protestáns felekezet között, s ebben az országos protestáns autonómia-védő mozgalomban a tiszántúli református egyházkerületé s benne Debrecené lett a vezetőszerep. A tanácskozásokon a debreceni Kollégium képviseletében kétszer is résztvett Bécsben Domokos Lajos gondnok és Hatvani István tanár. Az önkormányzat sérelme ügyében a királyhoz felterjesztendő folyamodványt a négy református egyházkerület nevében szintén Domokos és Hatvani írták. De II. József meghalt, a tárgyalások megszakadtak.

A Methodus megjelenésétől II. József halálig terjedő két évtizeden van valami tragikus vonás. Hosszú meddőség után egyszerre két tanterv születik, az egyik szűkebbkörű, a másik országos, sőt birodalmi jelentőségű, de a maga nemében mindegyik kiváló; amarról megállapítja Sinka Sándor: „Ha azon józan didaktikai elveket 1770 óta a tanítók mindíg híven követték volna, s azoknak meg is tudtak volna felelni, más képet mutatna a 48 előtti középiskola", emerről Finászy Ernő: „A Ratio tanterve oly hatalmas fordulatot jelent hazánk művelődésében, aminőre sem azután, sem ezelőtt nincsen több példa", — de a magyar reformátusság egyiknek sem szakíthatta le nyugodtan a gyümölcseit. Pedig a Methodus fogantatása igen szerencsés volt: Maróthi György tanár és Domokos Márton főbíró, az iskola és a város két legkimagaslóbb tehetsége bölcs egyetértésben lettek a kollégiumi reform magvetői. De ez a szép összang az ellentétére változott egy emberöltő mulva, mikor Sinai Miklós és Domokos Lajos személyében farkasszemet nézett egymással és ádáz tusakodásba fogott az iskolai és a városi, a lelkészi és a világi (hierarchiai és küriarchiai) kormányzat elve, és pártja. Szellemi értékben ez az utóbbi emberpár vetekedett az előbbivel. Sinai világlátott, óriási tudású és szellemi munkabírású, nagyhatású tanár volt, de indulataiban szertelen, a tanítás terén mód-

szertelen. A régi iskolai rend testesült meg benne, mely szerint a tanár egyszersmind lelkipásztor is, a lelkipásztor pedig egyedüli hatalom és tekintély az egyház veteményes kertjében, az iskolában. A történelem s a nála először szerephez jutó protestáns egyháztörténelem tanításával fontos nevelő, sugalmazó, buzdító hatást tett a diákok százaira olyanformán, mint a pesti egyetemen Horvát István, de abban is hasonlít hozzá, hogy ő sem tudott az ítélőképesség tárgyilagos fegyelmezettségéig eljutni. Az igazság sem tudott kelleni neki, ha azt gyűlölt ellenfele hirdette. Domokos Lajos a magyarnyelvű tanítás bátor előharcosa volt, s ezt a törekvést az elfogult Sinai képes volt „műveletlenséghez vezető út"-nak (via ad barbariem) minősíteni. Nem jobbágyvérből származott, mint a papok-tanárok többsége, az apja curialis nemes volt, s Mária Terézia védelmére saját költségén két ízben is táborba szállt, — Sinai tehát e tekintetben sem érezte magát kisebbnek a dunántúli nemesi ivadéknál, Domokosnál. Paptársai el is ismerék őt maguk közt elsőnek és püspökké választották; annál magasabbról bukott aztán le... Domokos Lajos, a Márton fia, tehetségben apjához volt hasonló, de jellemük nagyon eltért egymástól. Domokos Mártont halálos ágyánál felkeresték a Kollégium tanárai, hogy az iskola iránt tanusított sok-sok jóságát megköszönjék és bocsánatát kérjék, ha valaha megbántották; Domokos Márton szintén bocsánatot kért tőlük, és lelkükre kötötte a Kollégium ügyét. Fia nem ilyen egyéniség; hiányzott belőle a szeretet szelíd melege; acél lelkéből a harag annál tüzesebb szikrákat tudott szórni. Külföldet járt, alapos képzettségű, széles látókörű és vasakaratú ember volt, s a Kollégium szervezetének és szellemének gyökeres megújítása, korszerűvé, modernné fejlesztése lett legtartósabb, legigazibb szívügye. Nemcsak akarta a jót, hanem az idő is igazolta céljának helyességét, de hiányzott belőle a tapintat, s ellenfeleit nemcsak legyőzni, hanem megalázni is mindig kész volt. 1771-ben lett a debreceni egyház és

Kollégium gondnoka, 1790-ben pedig főgondnoka; 1777-ben az egyháztanáccsal háromtagú bizottságot nevezteteti ki (benne magát is) az iskolák látogatására, majd az egyházkerület főgondnokát, Rhédei Ferencet is szövetségesül nyerte meg. Az 1791-i egyházkerületi gyűlés aztán Sinai Miklóst felfüggesztette tanári hivatalától. 1796-tól kezdve Domokos a közvizsgálaton való felügyelet jogát az egyház helyi elöljárói számára eszközölte ki, s megkezdte a tanárok hivatali működésének sértően szigorú és ellenkezést nem tűrő felülbírálását. Gyakran megjelent a tanítási órákon, a diákok közül azokat, akiket kiválóan tehetségeseknek ismert meg, pártfogásába vette, külföldre utazásukat lehetővé tette, itthon is tanulmányutakat tétetett velük, s végül a Kollégiumban tanári széket igyekezett juttatni nekik; neki köszönhetik akadálytalan kifejlődésüket pl. Budai Ézsaiás, Sárvári Pál, Széplaki Pál (az első jogtanár). A tehetséges diáknak, ha gondolkozását a magáéval rokonnak érezte (pl. Márton Istvánnak, a későbbi híres pápai tanárnak) védelmére kelt még az iskolai törvények ellenére és a tanárok tekintélyének rovására is. Kíméletlen, tanár-ellenes viselkedésével elidegenítette magától egykori munkatársát, a szelídlelkű Hatvani Istvánt is.

Az 1770-i Methodus legnagyobbrészt helyes elvei tehát nem tudták elvégezni azt a nyugodt, fokozatos megtermékenyítő munkát, melyre hivatottak és alkalmasak lettek volna. Az 1777-i állami Ratio Educationis szintén ilyenforma sorsra jutott, külső és belső okok folytán. A legfontosabb külső ok az volt, hogy a bécsi kormány csináltatta a Ratiót, és a protestáns önkormányzat semmibevevésével nemcsak kínálta a nemkatolikusoknak is, hanem mindenképpen iparkodott rájuk erőszakolni. A debreceni Kollégium kénytelenségből eltűrte a főigazgatói látogatásokat és felterjesztette félévenként a kívánt beszámolókat, de a Ratio iskolareformjait igazi mivoltukban a debreceni Kollégium, még ha akarta volna, sem tudta volna hamarjában megvalósítani, leküzdhetetlen belső okok miatt.

A Ratio, mint már e szó is mutatja, az emberi észben büszkén megbízó derűs világnézetet tükrözi; szerinte a pedagógiai értékmérő a gyakorlati hasznosság szempontja, a nevelés eszménye pedig a hű és engedelmes alattvaló típusa. A kálvinista iskolától, Debrecenben is, másutt is, túlságosan idegen volt az ilyen életfelfogás; a XVIII. század második felének legkiválóbb magyar református papjai-tanárai is, még a korszerű racionálista eszmevilág teljes ismerete esetén is, részint tudatosan, de sokkal inkább ösztönszerűen még mindíg abban a zordon hitbeli és erkölcsi világnézetben lélekzenek és gondolkoznak, amely e felekezet tagjaiba a reformáció kezdete óta fokozatos öröklődéssel beidegződött. Földi királyaik nem igen kényeztették el őket annyira, hogy ők is a hű és engedelmes alattvaló jellemét tűzzék ki maguk elé nevelési célul; sőt e felekezet legtörténelmibb nevezetességű vezéreinek „rebellis" a nevük azok szemében, akik számára a Ratio hű és engedelmes alattvalókat szándékozik nevelni. A gyakorlati életviszonyok okos kihasználása helyett a magyar református iskola továbbra is szívesebben foglalkozik a biblia régi világával, s a gyakorlati boldogulás fegyverei helyett a zsidó-görög-latin nyelv mankóit kényszeríti a diákok hóna alá. A Ratio minden transcendentális „gátlás"-tól felszabadult gondolkozású szerkesztői elégnek hitték, ha a teológiai tanítás terén szabad kezet hagynak a protestánsoknak; ezek azonban megírták Mária Teréziának, hogy nincs olyan tantárgy, amely a teológiával szoros összefüggésben ne volna; minden ismeretet a vallásos hit világnézeti szűrőjén át fogad be a lélek. De a tárgyi igazság és a történelmi jog szempontjából is elfogadhatatlan volt a debreceni főiskolára nézve a Ratio. Mikor gróf Károlyi Antal kir. főigazgató egyik jelentésében akadémiának nevezte a debreceni Kollégiumot, a helytartótanács külön figyelmeztette e tévedésére, mert a Ratio csak négy tankerületi akadémiáról tud. A Ratio a latin nyelv mellett nagy szerepet szánt

a németnek, de ez megint rossz csalogatószer volt a reformátusokra nézve.

A németnyelvűség erőszakolása II. József uralkodása alatt éri el tetőfokát, tragikus meghasonlást idézve elő a magyar református sok „alattvalói" érzületében. II. József egyrészt a vallási türelmesség hőse, akire hálás csodálattal tekintenek föl, de másrészt ő az, aki pár év alatt németül akarja taníttatni az alföldi magyar felsőbb iskolákban a parasztgyermekeket, s aki nem tudja megérteni, hogy az országos jelentőségű debreceni Kollégiumnak kell is, szabad is a maga létfenntartását elsősorban a hazai hittestvérek önkéntes áldozatkészségére alapozni; II. József ebben nem lát egyebet koldulásnál.

II. József uralkodásának elején a magyarországi hittestvérek önkéntes áldozatkészségéhez méltó áldozatkészséget tanusított a debreceni Kollégium is egy idegen állam területén lakó hittestvérei iránt. A csehországi reformátusoknak a fehérhegyi csata idejétől (1620) II. József türelmi rendeletének megjelenéséig (1781) nem volt megengedve az önálló egyházi szervezkedés; különösen a képzett lelkipásztorok hiánya volt érezhető a felszabadulás beköszöntekor. Tót testvéreik evangélikus vallásúak voltak, tehát nem tudtak segítséget nyujtani. Ekkor a sárospataki és a debreceni Kollégium teológusai közül mintegy negyvenen vállalkoztak önként arra, hogy itthagyják hazájukat, megtanulják az idegen nép nyelvét, egyházközségeket szerveznek számára, megküzdve a kezdet nehézségeivel, a százhatvanéves elnyomatás sokféle tehetetlenségi hagyatékával, s kitéve magukat hálátlanságnak, gyanusításnak. A tiszántúli egyházkerület gyűlése 1782-ben bocsátotta ki a legelőször jelentkezett két ifjú pásztort; az egyiknek tót volt a neve, valószínűleg a nemzetisége is, de a másikat Sallainak hívták. E fiatal lelkipásztorok közül néhányan visszatértek, mások holtukig Csehországban maradtak, s ivadékaik ma is ott élnek... A debreceni és a sárospataki Kollégium teológusainak ez a missziós vállalkozása át-

izzik az akkori racionálista korszellem észszerű, kényelmes, hűvös szürkeségén.

Hogy II. József uralkodása idején is mily bizonytalan volt a sorsa az akkor már harmadfélszázados debreceni Kollégiumnak, l egjobban bizonyítja a Magyar Hírmondó (1786. 238. lap) párszornyi kis közleménye, melynek épen a rövidsége és hangjának napihírszerű közömbössége hat ránk ma is megdöbbentőleg: „Körülöttünk azt beszélgetik, hogy a Debretzeni Reformátum Kollégyom ellen el-mentenek vólna a Felséges rendelések, melyszerint azon Kollégyom el fogna töröltetni. Igaz é, nem é? kezességet nem fogadok ezen hír mellett; ezután bővebben meg-halljuk."

A Sinai—Domokos-féle párviadal végét már nem érte meg a debreceni Kollégium európai hírű, tudós tanára, HATVANI ISTVÁN. Bár nem volt harcos egyéniség, állást foglalt a hierarchia és küriarchia közt folyó hatalmi perben, s nyilván őtőle származik jórészben az az érvelés, mellyel a Kollégium tanári kara a Domokos Lajos tantervét elfogadhatatlannak jelentette ki. A küriarchia győzelmét az ő papi-tanári lelke nagy sérelemnek érezte, s végleg elkedvetlenedett miatta. Ez érthető is; őt a marburgi s a leydeni egyetem egyaránt szívesen látta volna tanárául, de őt a csábító alkalmak sem tántorították el a debreceni Kollégiumtól, hol főiskolai tanulmányait végezte. Lelkipásztor is lehetett volna Debrecenben, de ő megmaradt tanárnak és orvosnak, s mindkét tisztségével nagy becsületet szerzett nemcsak magának, hanem Debrecen városnak is, melynek nevét egy emberöltőnyi időn át főként Hatvanival kapcsolatban hordozta meg a hír szárnya Európaszerte. Az európai hírnév megszerzését megkönnyítette az a körülmény, hogy Hatvani latinul írta sokféle tárgyú tanulmányait, s közülök többet külföldön (Basel, Bécs) nyomatott is ki. Ha nem is megalkuvó, de kiegyenlítésre hajló szellem volt, s Bécsben 1785-ben megjelent értekezése ahhoz

MARÓTHI GYÖRGY 1738—1744.

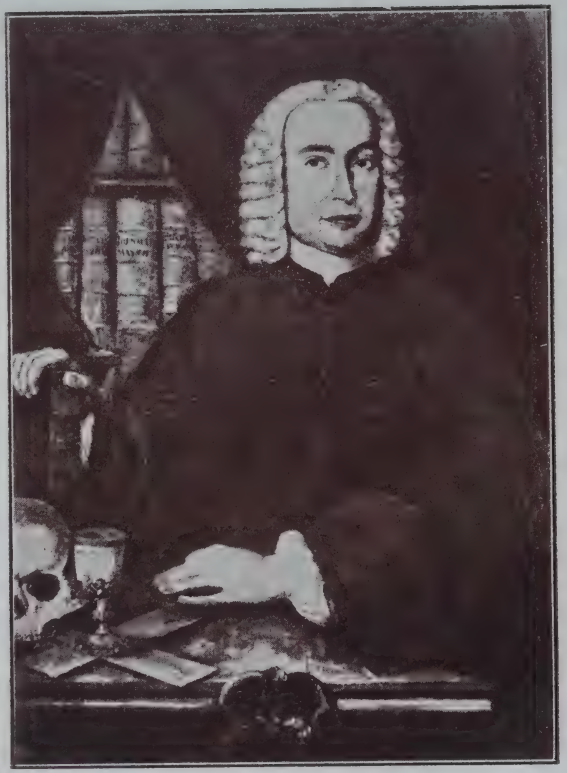

HATVANI ISTVÁN 1749—1786.

(Dr. Nagy Sándor : „A Debreceni Református Kollégium" c. művéből. Szerző engedélyével.)

a kérdéshez szól hozzá, vajjon „ugyanazt" a filozófiát a vallás sérelme nélkül lehet-e tárgyalni a római katolikus, evangélikus és református főiskolákon. (Érdekes, hogy hasonló nevű fia a bécsi pápai nunciussal folytatott levelezést a három keresztyén vallás egyesítése ügyében, s nemsokára áttért a római katolikus egyházba.) A „mértan és bölcselet" tanára volt Hatvani, kísérletekkel egybekötött fizika-tanítása egy darab Európát jelentett a debreceni Kollégium ósdi tantermében. De ha nem az utókor megszépítő messzeségéből, hanem közelről, saját vallomásai alapján nézzük Hatvani tanári magatartását, kissé lehangol a látvány bennünket. Hatvani nem volt a harcnak, a szikla-szilárd önbizalomnak embere a tanítványaival szemben sem, a tanterem hangos és izgága népe terrorizálni tudta előadásaiban és egyházi beszédeiben. Maga mondja egyik tankönyvének előszavában: „Ha pedig a tanárok nem azt mondanák és írnák, amit a diákok helyeselnek, s a halászok módjára nem azt a csalétket tennék a horogra, amelyről tudják, hogy rámennek a halacskák: magukban maradnának az iskolában... Szokás kezd lenni a diákoknál, hogy azokról, akik ezt könyveik és értekezéseik írásában (hogy az egyházi beszédekről ne is szóljak) nem gyakorolják, s nem is akarják, mint holmi olcsójánosokról csak úgy foghegyről beszélnek, s végül kifütyülik őket: ez az, ami méltán töltötte el fájdalommal szívemet." Ekkoriban kezdett divatossá válni nálunk Wolff filozófiája, melyet Hatvani nem szeretett, a Kollégium hatalmas gondnoka, Domokos Lajos azonban annál inkább, s kettőjük közül a gyengébbnek kellett megalkudnia. A diákság voltaireiánus szellemtől áthatott része nem tudta megbocsátani Hatvaninak, hogy természettudományos képzettsége ellenére is a papi párt mellé állott Domokosékkal szemben, s bosszúból eszelték ki a Hatvani ördöngösségéről szóló rágalmakat, hogy megkeserítsék élete végét, s foltot ejtsenek még emlékén is. Pedig Hatvani nem foglalkozott sem mágiával, sem asztrológiával, sem alkímiával; külföldi

úti naplója bizonyítja, mily kritikai tudatossággal szemlélt egyes babonás jelenségeket. Rágalmazói elérték céljuk egyik részét: Hatvani elkedvetlenedve lemondott tanszékéről (1786), s néhány hónap mulva meghalt. Emlékének beszennyezése azonban nem sikerült; az utókor tisztelő megbecsüléssel ad elégtételt az istenfélő, kegyeséletű teológusnak, a tudós tanárnak és orvosnak; sőt az ördöngösségéről koholt mendemonda visszafele sült el: ma már a Hatvani kivételes tudásának s kortársai babonás elmaradottságának bizonyítékául tekinti a köztudat.

Hatvanival egyidőben halt meg tiszttársa, Varjas János, a keleti nyelvek és a zsidó régiség tanára. Nagyképzettségű tudós és szigorú professzor volt. Tudományos műveket nem adott ki, emlékét furcsa versei tartják fenn, melyekben mindig csak *egy-egy*-fajta magánhangzó, főként az *e* fordul elő. (Ilyen pl. a *Megtért embernek énekje* című 1775-ből; Kazinczy mint kuriózumot újra kinyomatta 1808-ban).

II.

A DEBRECENI KOLLÉGIUM A TISZÁNTULI EGYHÁZKERÜLET FELÜGYELETE ALÁ KERÜL. — AZ 1792-I ISKOLAI TÖRVÉNY. — CSOKONAI FEGYELMI PERÉNEK TÁRGYALÁSA AZ ISKOLAI TÖRVÉNYSZÉKEN. — DOMOKOS LAJOS ÉRDEMEI.

Az az évtizedes áldatlan viszály, melyben Sinai Miklós és Domokos Lajos mérkőzött egymással, odáig érlelte a helyzetet, hogy a felsőoktatásügy újjászervezését látta szükségesnek a magyar református egyház vezetősége. II. József halálakor helyreállt a magyar alkotmány érvénye, tehát a protestáns vallásszabadságot biztosító országos törvényeké is. Összeülhetett 1791-ben a református egyház legfelső kormányzati szerve: a zsinat, Budán. A budai zsinat kimondotta, hogy a két magyar református főiskolát, a debrecenit és a sárospatakit (Erdély akkor külön nagyfejedelemség volt), mint az egyetemes magyar református egyház veteményes kertjeit egyházkerületi főfelügyelet és igazgatás alá helyezi, s csak a közvetlen felügyelet hatáskörét hagyja meg a helybeli gondnokság kezében. A debreceni Kollégium tehát a tiszántúli egyházkerület főhatósága alá került. A budai zsinat megtehette volna, hogy mindjárt közös törvényről s közös tantervről is gondoskodjék a két kollégium számára, de nem tette, a zsinati ülés tárgysorozatába fel sem vette ezt a kérdést. A református egyház oly határozottan és kitartóan küzdött a Ratio Educationis ellen, amelyet az állami hatalom a tanügy kötelező országos egysége nevében akart ráerőszakolni, hogy még a saját körében sem óhajtotta utánozni ezt az egységesítő, egyformásító célzatot, meg-

gondolván, hogy a református iskolának mindíg az egyéni képességek akadálytalan kifejlődését megengedő szabadság volt az éltető levegője. A debreceni és a sárospataki kollégium is kezdettől fogva olyan két testvér volt, akiket egyéni vonások különböztettek meg egymástól, s egyéni fejlődésük lehetősége továbbra is megmaradt.

A tiszántúli egyházkerület azonban sürgős feladatának érezte a debreceni Kollégium gyökeres átszervezését. Elkészíttette és 1792-ben kinyomatta az új, immár negyedik iskolai törvénykönyvet. Ez három szakaszra oszlik: I. A tanárokról. II. A tógátus diákokról. III. A tanulók magaviseletéről.

A tanárokat a korábbi „rectores" és „supremi docentes" helyett ez a törvény nevezi először professzoroknak, de egyébként e törvény első szakaszának csaknem mindegyik cikkén rajta van a tanári kar csatavesztésének nyoma. A tanárok megválasztásának módját úgy szabja meg az új törvény, hogy a teológiai tanszékre mind a négy egyházkerület egy-egy embert jelöl, a többi tanszékre a tiszántúli egyházkerület jelöl négy embert; a jelöltek közül a debreceni egyház gondnoki kara egyet meghív és beiktat, de előzetesen véleményt kér a helybeli lelkészektől és tanároktól. A meghívandó tanárnak jártasnak kell lennie legalább a német és a francia nyelvben. A tanárok engedelmességgel tartoznak az egyházkerület és a helybeli egyház vezetőségének s a patrónusoknak. A Kollégiumot és birtokait nem tekinthetik és nem mondhatják a magukénak. A felettes hatóságok rendelkezéseit teljesíteni, hivatalos látogatásuknak magukat alávetni kötelesek. Az új törvény a rektorprofesszori tiszt időtartamát egy évben szabja meg, s az évenként változó rektor a tanári kar elnöke, de a gondnoknak alárendeltje. A viszálykodás, rágalmazás, árulkodás bűnébe eső tanár még előzetes intés nélkül is elmozdítható a hivatalából. Tanterv, tanrend, tankönyv tekintetében a felettes hatóságok akaratához igazodjanak, mert különben fizetésük megvonatik, ismétlődő engedet-

lenség esetén állásukat vesztik. Tanulót sem fel nem vehetnek, sem ki nem zárhatnak a helyi gondnok tudta és beleegyezése nélkül. A magántanítók kirendelésében s a magántanítványok szétosztásában is a helyi gondnok adja az utasításokat. Az iskolai törvény és szabályzat módosításához csak az egyházkerületi és helyi hatóságoknak van joguk, a rektornak és a tanároknak nincs.

A tógátus diákokra vonatkozó II. szakasz új büntetésnemet állapított meg: a börtönt (carcer), enyhébb módja ennek a házi fogság (clausura intra collegium), viszont a korbács- vagy botbüntetés megszűnt, a pénzbüntetés is csaknem egészen. A több mint két évszázadon át szokásban volt, sőt nagyon hangsúlyozott disputáció intézménye helyett az új törvény írásbeli dolgozat készítését kívánja, ezeket aztán a tanárok a disputációra rendelt órákon javítják ki.

A III. szakasz a tanulók magaviseletét és a tanórákon kívüli teendőit szabja meg. Ez a törvény szól először az énekkar (Kántus) temetésen való összhangzatos szerepéről. Kocsmába, kávéházba, bálba járni, kártyázni tilos. Dohányozni módjával szabad, de túlságba vinni nem. A zenélés meghatározott időben meg van engedve. A rajzolást még ajánlja is a törvény azoknak, akiknek tehetségük van rá, de természetesen csak szabad idejükben gyakorolhatják és nem nyerészkedő céllal. A magyar nyelv használata az iskolában tilos. A diákok hiú és nagyzoló „civis scholae" nevét eltörli az új törvény, s egyszerűen „studiosus"-oknak, tanulóknak nevezi őket. Különös szigorúsággal tiltja és bünteti ez a törvény az esküdözést, szitkozódást, vagyis a tíz parancsolat egyikének megszegését; pl., aki „Atta Teremtette"-t mond, elsőízben kenyér és víz mellett kétheti börtönt szenvedjen, másod ízben eltávolíttassék. 1796-ban ezt a törvényt az egyházkerület egyben-másban módosítja, pl. figyelmezteti a tanárokat, hogy legyen ugyan gondjuk mindenik növendékükre, de különösen azokra, akik tehetségükkel valamilyen irány-

ban kitűnnek, mert ezekből lehet remélni az állami és egyházi élet jövendő jeleseit; továbbá kiegészíti az 1792-i törvénykönyvet a nemtógás (akár nemes, akár nemnemes) diákokra érvényes külön törvényszakasszal, mely az említett ifjakra vonatkozólag némi engedményeket tesz. Ezt a póttörvényt csak 1933-ban nyomatta ki Nagy Sándor, a Kollégiumról írt munkájának függelékéül.

Az 1792-i törvény végre két cikkben is szól a Kollégium egyik nevezetes intézményéről, az iskolai törvényszékről. E törvényszék üléseiről 1709 óta hivatalos jegyzőkönyvek is maradtak fenn, s ezek az ifjúság iskolai életének, fegyelmi viszonyainak leghűbb tükrei. Az 1792-i törvény azt is megkívánja, hogy az iskolai törvényszék üléseinek írásba foglalt ügyeiről tartalomjegyzék is készüljön. Egyébként is itt leghelyénvalóbb ennek az intézménynek az ismertetése, mert mostani időszakunkra, 1794—5-re esik a debreceni kollégiumi törvényszék leghirhedtebb peres ügye: a Csokonaié. Botrányos ügyei már az előbbi században is voltak az ifjúság fegyelmi testületének, de azok hatalmi túlkapás, jogbitorlás esetei voltak, a Csokonai-per tárgyalása és elintézése azonban a Coetus önfegyelmező szervét törvényes működésében mutatja meg.

Az iskolai törvényszék elnöke a rektor, fontosabb ügyekben a helyi gondnok, előadója és jegyzője a szénior, tagjai a kontraskriba és a magasabb évfolyamú tógátusok közül választott tizenegy diák, az ú. n. esküdtek. Az iskolai törvény ellen vétő ifjakat a törvényszék megidézi, kihallgatja őket és a tanukat; az ítélethozatal szavazás útján történik, de az elnöklő rektor a szavazásban nem vesz részt. Az ítélet 1835-ig latin nyelven került jegyzőkönyvbe. Súlyos vétségeknél ez iskolai törvényszék ítéletét meg lehet fellebbezni egy másikhoz, egy felsőbb törvényszékhez; ennek tagjai a tanárok; itt az alsófokú törvényszékből csak a széniornak van helye, mint előadónak és jegyzőnek, de itt nincs neki szavazati joga.

Csokonai, mint 7. éves tógátus, már 1793-ban négy-

szer idéztetett az iskolai törvényszék elé lecke- és templommulasztás miatt; először megintették, másodszor nyilvánosan megdorgálták, harmadszor és negyedszer 4—4 napi házifogságra ítélték, de e büntetések kiállása után akadálytalanul a poéták osztályának köztanítójává lett, tehát a tanári kar elnéző volt iránta. A híres Csokonai-per tárgyalása 1794 december havának 6., 17—19. napjain történt. A december 17-i „rendkívüli" ülésen az iskolai törvényszék rendes tagjain kívül résztvett két helybeli lelkész és három városi tanácstag is, mint a debreceni konzisztóriumnak erre az alkalomra kiküldött képviselői. Tizennégy vád merült fel Csokonai tógátusi és praeceptori viselkedése ellen: templomi mulasztás, az iskolából engedély nélküli kijárás, az osztályteremben és a Nagyerdőn tanítványaival való borozgatás, dalolás, dohányzás, az iskolaszék figyelmeztetésének semmibevétele, az egyik tanárnak szóval és tettel való kigúnyolása, — ezek a súlyosabb vádak. Az iskolai törvényszék a vádlotton kívül tanúkul kihallgatott öt poéták osztályabeli ifjat, továbbá négy esküdtdiákot és az eforust (a nemesifjak külön internátusának az ú. n. Institutum Kenesseyanumnak a felügyelő-diákját), viszont a bírák közül az ítélethozatal előtt elküldték Lengyel József kontraskribát, mint érdekelt felet, mert néhány vádpont őtőle származott. A december 19-én elhangzott ítéletet maga Csokonai is enyhének ismerte el: elvesztette köztanítói állását, és bocsánatot kellett kérnie a megsértett tanártól. — 1795 június 20-ra megint sokféle kihágás miatt idézte meg Csokonait az iskolai törvényszék, melynek ülésén a rektor és a többi tag mellett még két tanár is résztvett. Minthogy a megidézett Csokonai meg sem jelent, az iskolaszék egyhangú határozattal a Kollégiumból való kizárásra ítélte.

Csokonai költői lángelméjének legteljesebb méltánylása s későbbi szomorú sorsa iránti legmélyebb részvétünk sem ingathatja meg azt a meggyőződésünket, hogy vele szemben a debreceni Kollégium nem volt igazságtalan;

hosszú ideig függőben tartotta a törvény sujtó karját, s csak akkor csapott le vele, mikor már nem tehetett mást. Nemcsak a nagy költők kivételes egyénisége olyan érték, amely előtt meg kell hajolnunk, hanem az évszázados nagy intézmények törvényszabályozta joga és kötelessége is az.

A kollégiumi iskolaszék ítélete a törvénytől kiszabott büntetések legsúlyosabb fajtája volt, hogy azonban „példa nélkül való és Coll. históriájába nem történt" büntetésmód lett volna, ezt csak feldult lelkiállapota mondatta Csokonaival *Emlékezésnek okáért* című, megrázó erejű búcsúiratában, mely ezzel a fékevesztett indulatkitöréssel végződik: „Éljen a Törvény, . . .éljen a Collegium ! Vesszen ezeknek ellensége. El is vész, Uraim! közületek: de felszűli Eger, vagy Kalotsa, Ámen". Ezt a coriolanusi fenyegetését azonban nem váltotta be, sőt a Kollégiummal nem is szakadt meg az összeköttetése olyan véglegesen, ahogyan a szigorú ítélet elrendelte.

Egyébként éppen az ilyen esetek azok, melyeknek megítélésében a tárgyilagos igazság mérleg-nyelvét a bíró szubjektív jellembeli adottságai legjobban nyugtalanítják. Géresi Kálmán, Balogh Ferenc és mások nem állhatják meg, hogy a Márton István vagy a Csokonai nagy tehetségére rámutatva, el ne marasztalják a debreceni Kollégiumot a kivételekkel nem törődő, ilyesmik iránt érzéketlen igazságszolgáltatás vétkében. Az ő tiszteletreméltó egyéni véleményük nem is fájhat a megbírált Kollégiumnak, hiszen ennek voltak ők is jellegzetes neveltjei, tanárai, s holtig leghűbb barátai. Az egykorú kritikusok közül a Decsy Sámuelektől, Bessenyei Györgyöktől, Kazinczy Ferencektől származó kemény megrovásokat is üdvös következményűekké tette az az eltéphetetlen lelki közösség, mely az ő alkalmi bosszankodásaik mögött — és gyakran csak a tudatuk küszöbe alatt — mindíg együtt dobogtatta szívüket az ostorozottakéval. De a jellembeli szubjektív adottság olyan mértékű is lehet, hogy bizonyos kérdések-

ben nem fogadható el illetékes bíróul. Pár évvel a Csokonai-per lezajlása után írta meg németül észrevételeit „egy magyar a maga hazájáról", s 1799-ben adta ki *(Freymüthige Bemerkungen eines Ungarn über sein Vaterland)*. Glatz Jakab poprádi születésű evangélikus lelkész és tanár e könyv szerzője, s benne bőven szól Debrecen iskolai és egyházi viszonyairól. Bár *A magyar művelődés eszményei* c. nagy munkájában Kornis Gyula több mint hét nagy 8-r. lapnyi terjedelemben közli Glatz megállapításait a debreceni Kollégium szelleméről, tanításmódjáról, tanárairól, diákjairól, mi nem tudunk torzképnél egyebet látni a Glatz rajzában. Ez a németajkú evangélikus teológus, akinek főrésze van abban, hogy Ferenc király 1821-ben protestáns teológiai fakultást állíttatott Bécsben, oda akarván csábítani a külföldi egyetemekre vágyó református lelkészjelölteket is (1801-től néhány éven át csak evangélikus német egyetemekre adott kimeneteli engedélyt), — jóhiszeműsége ellenére is képtelen volt arra, hogy igazán belelásson abba a számára egészen idegen lelkiségbe, melynek az akkori debreceni református egyház és iskola volt a megtestesítője. A faji, vallási, nyelvi, történelmi hajszálcsöveken át leszűrődő és világnézetet meghatározó különbözőségről van itt szó, mely nemsokára humoros célzattal is szembe kezdte állítani egymással a „kálomistát" és a „lutránust".

Feltűnő, hogy a debreceni Kollégium hatalmas főgondnoka, Domokos Lajos, aki pl. a Márton István iskolai perében a tanárokkal szemben a diák védelmére kelt, a Csokonai ügyébe nem avatkozott bele. Általában nagy ellenfelének, Sinai Miklósnak bukása óta Domokos kollégiumi szerepének építőbb és rokonszenvesebb oldala jut előtérbe. Már 1795-ben javasolta a tanítás magyarnyelvűvé tételét, s 1797-től kezdve, mintegy próbaképen, az egyházkerület el is rendelte, hogy a debreceni Kollégiumban minden tantárgy magyarul taníttassék. A haladás híve lévén Domokos, az élő nyelvek tanítását is sürgette; a német

nyelv tanításába a Kollégium, a kormány felszólítására, kénytelenségből már 1769-ben (két évvel Domokos Lajos gondnokká választatása előtt) belekezdett, de nem rendes tanárral, hanem gyakran változó fiatal nyelvmesterekkel; Domokos kieszközölte, hogy 1789-ban a francia nyelv tanítása is megkezdődjék. Ugyanebben az évben sikerült az a törekvése, hogy a mértani és a filozófiai tanszék különváljék egymástól; az önálló bölcsészeti tanszék első tanára Lengyel József lett, aki kontraskriba korában lényeges szerepet játszott a Csokonai fegyelmi ügyében. A magyarnyelvű tanítás örömünnepe volt az 1799-i kollégiumi évvégi közvizsga. 1800-ban szintén a Domokos buzgósága hozta létre az első jogi (a 6-ik kollégiumi) tanszéket, de ez új tanszék létesülése egyszersmind rést is ütött a tanítás magyarnyelvűségén, mert a jogi ismeretek közléséhez a magyar nyelv még nem tudta eléggé kitermelni a műszavakat; a jogtanár, Széplaki Pál tehát latinul tartotta előadásait. 1801-ben Domokos újabb tantervet dolgozott ki, korszerűbbé, reálisabb irányúvá akarván fejleszteni a tanítás anyagát és módját. Ugyanebben az évben javasolta — sajnos, sikertelenül — a tanulók túlságosan nagy létszáma miatt az osztályok párhuzamosítását. Szép törekvése volt Domokosnak az is, hogy rendszeres kapcsolat jöjjön létre a két legnagyobb magyar református kollégium, a debreceni és a sárospataki között. Bizonyára az érdemek elismerése is volt ez részéről a pataki főiskola iránt, mely ekkoriban ismét jó példával járt elől egy és más tekintetben; alighanem a pataki példa is bátorította Domokost a magyar tanítási nyelv sürgetésére, s a jogi tanszék megszervezésében minden valószínűség szerint Kövy Sándor országos híre és hatása volt a szeme előtt lebegő csábító mintakép, bár az is igaz, hogy a jogi oktatás önállósítása természetszerűleg, sőt kényszerűleg következett abból az álláspontból, amelyet az 1792-i iskolai törvény előszava fejez ki: „az iskolák úgy a polgári, mint az egyházi társadalom veteményes kertjei", tehát az

iskolának nemcsak a lelkészképzés a feladata, hanem a világi pályákra való képesítés is; a jogi és teológiai oktatás némileg már 1791 óta csakugyan el volt különítve egymástól. Domokos a pataki közvizsgálatokon több ízben megjelent; a pataki tanárok közül is többen és gyakran ellátogattak Debrecenbe vizsgák idején, a két iskola diákjai között meg évtizedekre állandósult a kölcsönös érintkezés; az ilyenkori diákvendégeket (convocatores) megvendégelte a Coetus, sőt e téren sokszor nem is tartottak kellő mértéket, hanem túlzó vigadozásukkal törvényes megrovásra szolgáltattak okot. A pataki kollégium diáksága tovább és jobban megőrízte komoly önkormányzati jogkörét, mint a debreceni Coetus. Lassanként a két testvérintézetnek ez a szépen kezdődő kölcsönös érintkezése ritkább lett, majd pedig megszűnt. Ennek oka valószínűleg a két egyenlő rangú intézmény közt kifejlődő természetes vetélkedés, melyet pl. a gyors egymásutánban készülő új tantervek is mutatnak, s a régi református iskoláknak az individualitásra való erős hajlama, hogy inkább különbözni szerettek egymástól, mint hasonlítani egymáshoz.

Domokos Lajos 1803-ban bekövetkezett halála nagy csapás volt a Kollégiumra, mely valóban sokat köszönhetett neki. Emlékére csak a tanári karral való mostoha bánásmód vet árnyékot, s ez a mostoha bánásmód a Domokos halála utáni évekre is örökségképen látszott átszállani. A tanári fizetés több mint félévszázadon át változatlan maradt; az 1792-i egyházkerületi gyűlés évi 600 forintra javította, öt év mulva aztán a tanári kar a nehéz életviszonyokra és a megszaporodott hivatali kötelességekre hivatkozva fizetésemelést kért. Az a sérelem is fájt a tanároknak, hogy Sinai bukása óta ki voltak zárva az egyházkerületi gyűlésből. Domokos halála után, 1805 tavaszán mind a két ügyben orvoslásért folyamodtak, de az egyházkerület részéről olyan hűvös és halogató választ kaptak, hogy 1805 aug. 11-én az egész tanári kar beadta lemondását. Az őszi gyűlésre

aztán mindenik tanár meghívót kapott, s némi iskolai mellékjövedelemben részesült, de az alapfizetést sem ekkor, sem az 1810-ben megismételt kérésre nem emelte az egyházkerület. Viszont ebben az esztendőben címezi először a tanárokat az egyházkerület az addigi „tiszteletes" helyett „nagytiszteletű"-nek.

III.

AZ 1802-I DEBRECENI TŰZVÉSZ; A KOLLÉGIUM NAGY KÁRA; ÚJRAÉPÜLÉSE. — AZ EGYOLDALÚ HUMANISTA ÉS A REÁLISTÁBB IRÁNYÚ TANTERVEK KÜZDELME EGYMÁS ELLEN; A MAGYAR TANÍTÁSI NYELV ÉRVÉNYESÜLÉSÉNEK LASSÚSÁGA. — BUDAI ÉZSAIÁS, SÁRVÁRI PÁL. — A RACIONÁLIZMUS KORA. — DEBRECENI TUDÓSOK TERMÉSZETTUDOMÁNYI MUNKÁSSÁGA.

Az új század elején szörnyű csapás szakadt Debrecenre: 1802 júniusában ütött ki a legnagyobb tűzvész, mely valaha érte ezt a várost. Nyár is volt, szeles is volt az idő, a diákság jórésze a pünkösdi ünnepekről még nem tért vissza, le is égett a Nagytemplom tornyostul, a lelkész-lakok, az öt tanári lakás, a kántori lak, a Kollégiumból a Nagytemplom felé néző főszárny, az udvaron a diáklakásul szolgáló kamarák. A Kollégium négy szárnya közül a többi hármat megmentette a diákok buzgó tűzoltása, s négy nap mulva már meg is kezdődött a tanítás, hogy az iskolai év bevégződhessék, s az ifjúság szétoszolhasson nyári adománygyüjtésre... Elképzelhető, mily gondot, mennyi nehézséget jelentett ez a tűzeset a Kollégiumra nézve, melyben a tanulók elhelyezése azelőtt sem volt kifogástalan. A szolgatanulók az osztálytermekben háltak, s ez nem történhetett a tisztaság és a jó levegő kára nélkül; 1792-ben kimondja ugyan egy rendelet, hogy minden szolgatanuló az úrfijával lakjék együtt ez utóbbinak a kamarájában, de bizony még 1825-ben, sőt 1838-ban is felhangzik a panasz a tantermekben háló szolgatanulók miatt. A tűzvész előtti időkben körülbelül negyedfélszáz diák lakott a Kollégium épületében, ezek egy részét a tűzeset után ki kellett telepíteni a város lakossága közé. Egyszersmind megindult a gyüjtés Debrecenben és az

egész országban a Kollégium elpusztult főszárnyának újjáépítésére. Szép jeleit is adta áldozatkészségének a hazai reformátusság; mindjárt 1803-ban összegyűlt 3183 frt, 1804-ben 4315 frt, 1807-ig az adományok összege 81,000 forintra emelkedett. Az építkezés munkája sokáig tartott, főképen azért, mert a kő- és fa-anyag egy részét messziről kellett szállítani. 1816-ra készült el a ma is meglevő kétemeletes szép déli szárny, homlokzatán e felírással: „Épült a magyarországi helvétziai vallástételt tartó ekklézsiák és jótevők adakozásából." A nagy szerencsétlenség is újabb alkalom lett annak az igazságnak bebizonyosodására, hogy a debreceni Kollégiumot a magyarországi egész református egyház a maga közös kincsének érzi és vallja; sőt az angol Societas de Propagando apud exteros evangelio c. társaság is küldött 4029 rh. forintot... Az új épületszárny valóban szép alkotás, Debrecen legnemesebb építészeti műemléke, az akkori városból meg épen páratlan látványként emelkedhetett ki. A Kollégium egy külföldet járt volt diákja az új kollégiumi épületrészről a következő egykorú jellemzést adta: „Méltóságosan néz ki a debreceni főiskola új épülete, mely ha a berlini és bécsi egyetemekkel nem mérkőzhetik is, az újdonúj lipcseivel bizonyosan versenyt fut; a hálai és göttingai — hasonlólag új — egyetemi épületeket pedig maga után hagyja, nem is hasonlítva az érintettek szolgájául sem tekinthető jénait. Azonban annál nagyobb contrastot képez a háta megett zsugorodó ó-tanoda..."

A Kollégium *szellemi* épületének és berendezésének a tatarozása is folyik 1770 óta, sűrűn ismétlődő, de nem következetes kísérletekkel; az egyik terv többnyire ellentéte vagy semlegesítője a másiknak. Épen félévszázadra (1770—1820) terjed e lázas tantervi kísérletezések korszaka. A gyorsan egymás után következő tantervek kétféle ellentét tengelyén forognak. Az egyik a latin és a magyar tanítási nyelv ellentéte, a másik a humán és a reál irányzaté. Érdekes, hogy mind a négyféle elvnek milyen meggyőződéses harcosai akadnak a debreceni Kollégium elöljárói

A KOLLÉGIUM MAI HOMLOKZATI RÉSZE.

(Dr. Nagy Sándor : „A Debreceni Református Kollégium“ c. művéből. Szerző engedélyével.)

és tanárai között; a magyar kálvinizmus jellemehez néha egyidejűleg hozzátartozik a makacs maradiság és a szenvedélyes újítás vágya. A magyar református felsőbb iskolázás legszembetűnőbb, legcsodálatosabb jellemvonása a latinnyelvűség háromszáz esztendős uralma. Nyilvánvaló, hogy a latin nyelv, mint a szellemi érintkezés nemzetközi eszköze óriási jelentőséggel bírt épen a kicsiny létszámú, testvértelen magyar nemzetre nézve; de még nyilvánvalóbb, hogy ha a latin nyelvet a legtősgyökeresebb magyar vidéken, egy 2000—2500, többnyire alacsonysorsú tanulótól hemzsegő iskolában pénzbüntetéssel és korbácsütéssel igyekszik a törvény *mindenkibe* beleverni: ez a kínok árán megtanult és a legmindennapibb életviszonyokra is alkalmazott latin nyelv csak konyhalatinság lehet. A régi Magyarország gyakorlati életpályáin jól elboldogult az ember ezzel is, sőt ezzel legjobban, de micsoda elposványosodását jelentette ez az eredmény a *humanum* azon örökemberi becsű, tiszta forrásának, mely a görög mintákon nevelődött latin klasszikus írók műveiben buzog! Pedig éppen az 1770-i Methodus igazi sugalmazója, Maróthi a klasszikus latin nyelvet vallotta a Kollégiumhoz méltó főtantárgynak, s ennek szolgálatára adta ki egymás után több latin szerző műveit, hevesen kikelve Comenius közönséges beszélgetéssé alacsonyodott, konyhalatinságú „világnyelve" ellen. A legjobb értelemben vett modern lépés volt ez Maróthitól, egyidejű azzal a neohumanista mozgalommal, melyet Gesner és Heyne a göttingai egyetemen indított meg; de ez utóbbiak tudták, hogy az ilyen magasrendű törekvés csak a hivatottak kicsiny, válogatott társaságára szorítkozhatik, melynek kiképzésére a „seminarium philologicum" nevű tudós-műhelyet szervezték meg. Debrecenben ez a gondolat csak jóval később, a magyar tanítási nyelv meghonosodásakor merült fel, s akkor is csak gondolat maradt... Így aztán a debreceni Kollégium latinsága bizony korcs valami volt, mely a magyar észjárással és fogalmazással nem tud más viszonyba lépni, mint egymás

elnyomorítására. Hatvani István, a kitűnő tudós-tanár, aki alapítványt is latinnyelvű értekezések jutalmazására létesített, le tudott írni ilyen mondatot magyarnyelvű (!) önéletrajztöredékében: „Post habitam disputationem inauguralem die dicta medicinae doctorrá tétettem..."

E merevvé rögződött hagyományon nehezen tudott rést ütni, még nehezebben utat törni a magyar tanítási nyelv eszméje még akkor is, mikor az iskolán kívül már rohamosan szaporodott hívei tábora. Domokos Lajos 1797-i bátor kezdeményezése később visszafejlődött, egészen a szabadságharc idejéig eltartott a latin és a magyar tanítási nyelv egymással való küzdelme. E hosszadalmas akadályversenynek a következő érdekesebb mozzanatait jegyezzük ide. Az egyházkerület 1800-ban elfogadta a tanároknak azt a felterjesztését, hogy különböző években más-más tantárgyat adván elő latinul, ezekből latin nyelven vizsgáztathassák a diákokat; csak azt kötötte ki az egyházkerület, hogy az exegesist magyar nyelven adják elő, mert ez hasznosabb. 1818-ban az egyházkerület elrendelte, hogy minden kollégiumi jegyzőkönyvet latin nyelven kell írni. 1819-ben még messzebbható intézkedést tesz: a Kollégium felsőbb tanfolyamain minden tudomány tanítása és magyarázása „deák nyelven menjen". 1823-ban Álmosdon a tanügyi bizottság beleegyezett abba, hogy a tanárkari gyűlések jegyzőkönyvei magyarnyelvűek legyenek. Meg kellett érnie a debreceni Kollégiumnak azt a szégyent, hogy a Helytartótanács több ízben figyelmeztette a magyar nyelv szerepének elégtelen voltára; 1826-ban az 1792. évi VII. törvénycikkre hivatkozva, a király nevében megparancsolja, hogy a magyar nyelvet és litteraturát minden iskolában rendes tárgyként tanítsák, s ez alól egyetlenegy tanuló sem vonhatja ki magát; ez a királyi parancs csakugyan nem volt oknélküli a debreceni Kollégiummal szemben sem, mert csak az elemi osztályok egyikében kapott helyet a magyar nyelv, mint tantárgy. 1828-ban a Helytartótanács megismételte a magyar nyelv-

nek a rendes tantárgyak közé felvételére vonatkozó legfelsőbb kívánságot, 1830-ban pedig a Kollégium félévi hivatalos jelentéseivel kapcsolatban egyenesen kérdőre vonta az igazgatóságot, hogy a felsőbb osztályokban miért nem szerepel a tantárgyak közt a magyar nyelv. 1832-ben elrendelte az egyházkerület, hogy a Récsei János alapította új tanszék első birtokosa, Kalós Mózes már a hivatalos tanterv elkészülése előtt is kezdje meg a magyar irodalom tanítását heti 3 órán a harmadéves diákok számára, tehát a főiskolai tagozaton. A „magyar nyelv és tudományosság" az 1833. évi meghívón szerepel először, mint közvizsgai tantárgy. 1833 őszén kimondja az egyházkerület, hogy a hazai törvények kivételével minden egyéb tudomány magyarul taníttassék. Az iskolai bizonyítványokat 1841-től kezdve állította ki magyar nyelven a Kollégium, csak a külföldre menő diákok bizonyítványa maradt latin. A kollégiumi anyakönyvbe való beiratkozás az 1842—3. tanévtől történik magyarul; 1847-ben a görög nemegyesült vallású diákok (Csernovics Arzén, Csernovics Gyika, Csaodári Sándor, Demetrovics Mihály, Sztankovics Konstantin, Zsivkovics Gergely stb.) is „magyar"-nak írják be magukat sajátkezűleg az anyakönyv „nemzet"-rovatába. 1844-ben az iskolai jegyzőkönyvek a széniort „iskolanagy"-nak, a kontraskribát pedig „rendőr"-nek nevezik. 1846 végén tettek először az esküdtdiákok magyarszövegű hivatali esküt. De Péczely József 1847 augusztusában is latinnyelvű emlékbeszédet mondott egy elhunyt tanártársáról a kollégiumi ifjúság tisztújítása alkalmakor, s még 1848 áprilisában is a Helytartótanácsnak kellett elrendelnie, hogy immár a jogi karon is csak magyar legyen a tanítás nyelve. (Igaz, hogy a budapesti állami egyetem orvosi karán némely tanszéken 1860-ig latinul folyt a tanítás.) ...A magyar református iskoláknak a latin nyelv mellett tanusított makacs kitartása annál kevésbbé érthető, mert a nemzetietlen érzésű arisztokratákkal és udvari hivatalnokokkal kerültek e tekintetben együvé, pedig eljuthatott

volna a fülükbe a hazafiatlanságával bárói rangra emelkedett Izdenczy József túlzó és rosszhiszemű, de épen ezért jellemző intelme: a magyar nyelv uralma kálvinista uralmat fog jelenteni.

Amily mostoha sors jutott osztályrészül évszázadokon át a latin mellett a magyar nyelvnek, ugyanez volt a helyzetük a humán tárgyak egyoldalú uralma alatt a reális jellegű ismereteknek. E tekintetben a Maróthi elgondolása (*Opiniones* 1741) is túlságosan humanisztikus jellegű, noha az utókor tudatában az ő nevéhez elsősorban számtani tankönyve kapcsolódik hozzá. Tantervéből hiányzanak a számtan, fizika, mértan, történelem, földrajz, s csupán szerda- és szombatdélutáni kellemes szórakozásul, mintegy játék-pótlónak vannak ajánlva. Ez az egyoldalúság sokáig megmaradt, noha pl. Domokos Lajos a mértani tanszék önállósításával s a természetrajzi múzeum létesítésével e téren is a korszerű haladás ügyét szolgálta. Az 1795 és 1820 között készült tantervek négy nevezetesebbjében érdekes példája látható a reál tárgyak siker és kudarc közt hullámzó sorsának: az 1795-i tanterv az egyoldalú humán jelleg rovására érvényesülni hagyja a nemzeti és realisztikus szempontokat (éppen ebben az évben jelent meg Bécsben a Debreceni Grammatika); 1800-ban a rézmetsző diákok Iskolai Magyar Atlaszt adnak ki Debrecenben, 1801-ben a rajztanítás is megkezdődik a Kollégiumban), az 1806-i (úgynevezett álmosdi Ratio) a korábbi állapotra való visszatérés, az 1812-i megint haladás nemzeti irányban (tanítani kívánja a magyar és erdélyországi reformáció, valamint Magyarország történetét) és reál irányban is (algebra, térképrajzolás), az 1820-i ismét a humanisztikus tananyagot juttatja diadalra, s ez a tanterv érvényben marad egészen 1848-ig.

Abban a másfél évtizedben, melyre ez a négy nevezetesebb (összesen hat) tanterv keletkezése esik, a debreceni Kollégium kimagasló tanára Budai Ézsaiás. Pályafutását a tehetség és a szerencse kettős napja sugározza be.

Tanára, Sinai Miklós, épen akkor vesztette el hivatalát, mikor Budai hazatért többévi külföldi útjáról (1794): azonnal beleültetik a megüresedett tanszékbe, hogy aztán 1808-ban felcserélje azt az egyik teológiai tanszékkel. Ő volt az elnöke annak az 1795 június 20-i iskolai törvényszéki ülésnek, mely Csokonait kizárta a Kollégiumból, s Csokonai mégis mindíg hálásan emlékezett rá később is. 1805-ben már olyan nagy volt a híre, hogy József nádor, mikor Debrecenben járt s a Kollégiumot is meglátogatta, őt kívánta látni; de ő Kolozsvárt volt a báró Bánffy György temetésén; a nádor-főherceg azt mondá ekkor Budairól: „Ő mindenütt ismeretes." 1813-ban nagy érdemei miatt külön megtisztelő címmel ruházták fel: a többi tanárt megillető cím, a „reverendus ac doctissimus" (tisztelendő és tudós) helyett az „admodum reverendus, summum reverendus" (nagy-, sőt főtiszteletű) címmel. 1817-ben a göttingiai egyetem, melynek egykor diákja volt, tiszteletbeli teológiai doktorává avatta. 1822-ben tiszántúli szuperintendenssé lett, 1831-ben pedig a M. Tud. Akadémia tiszteleti tagjává. Ő az 1806-i Ratio Institutionis megalkotója, de tanári kivételes egyénisége túlfeszítette ennek a maga készítette tantervnek a kereteit is. Ez a tanterv magasabb és nemesebb értelemben humán irányú, mint a korábbiak, de mégis csak egyoldalúan humán jellegű, ellenben őróla el kell ismerni, hogy nem volt egyoldalú, hiszen ő volt pártfogója és szellemi vezére a debreceni rézmetsző diákok kis társaságának, akiket másfél évtizeden át tartó önkéntes, lelkes működésük a reálpedagógia nagyértékű úttörőivé avat. Budai a göttingai egyetemen a nagy Heyne hallgatója volt, tehát ő, Maróthihoz hasonlóan, a görög és latin nyelvben már nemcsak a bibliaismeret eszközét látja, hanem az ókori klasszikus műveltség és művészet megtestesítőjét is; viszont azzal is tisztában volt, hogy a debreceni diákokat nem lehet félezerszámra beavatni a klasszika-filológia legmagasabb értelemben vett problémáiba, hiszen nagyobb részük

annyira sem tud latinul, hogy a súlyosabb tartalmú vagy fínomabb vonatkozású előadásokat megértse ezen a nyelven, ezért a latin tanítás egyoldalú uralmával szakítva, magyar nyelven írta meg nagyjelentőségű ókori történelmi, ókori irodalomtörténelmi, magyar történelmi tankönyveit, sőt ő az első, aki nálunk latin nyelvtant is magyar nyelven írt a latinul még nem tudó, kezdő tanulók számára. De nemcsak pedagógusnak volt kitűnő, hanem tudósnak is jelentékeny; a legmodernebb szellemtörténeti problematikát is érdekli pl. *A régi tudós világ históriája* c. művének előszava, melyben megbírálja azokat a módokat, ahogyan a „deák írók" az irodalom fejlődését korszakokra szokták osztani; szerinte az arany-, ezüst- stb. korszakok megkülönböztetése éppen olyan hibás és alkalmatlan, mint az a felosztási elv, mely a nagy emberközösségek életkorainak analógiája szerint akar fejlődési és hanyatlási ízületeket megállapítani; mind a két mód erőszakos és épen az írók egyéni jellemének és értékének megvilágítására képtelen, ezért Budai a műfajok szerinti csoportosításmódot választja.

Budai Ézsaiással egyidejűleg tanított a Kollégiumban Sárvári Pál is (1795—1839). Azt a tanszéket kapta, amelyen Hatvani István is működött, de három év mulva (1798) megtörténvén a bölcsészeti tanszék elkülönülése, Sárvárinak a mértan és természettan tárgyköre maradt. Legfontosabb műve azonban kétkötetes erkölcsbölcseleti munkája: *Moralis philosophia* (1802), *Filozofusi ethika* (1804). Kár, hogy nincs tudományosan tisztázva a debreceni Kollégiumnak Kant bölcseletéhez való viszonya. Némelyek (pl. Kazinczy) szerint az 1798-ban önállósult bölcseleti tanszék első tanára, Lengyel József pár évi működés után azért volt kénytelen elhagyni Debrecent, mert Kant eszméihez hajlott. Nehezen fér össze ez az állítás azzal a ténnyel, hogy Sárvári, aki néhány éven át, mint Lengyel közvetlen elődje, a bölcseletnek is tanára volt, akadálytalanul hirdethette Kant iránti rokonszenvét, s fentebb említett két filozófiai munkája közvetlenül

Lengyel József eltávozása után jelent meg. Életírója azt mondja Sárváriról: „úgy látszik, hogy ő az első igazi Kant-hívő Magyarországon". A hit és tudás, az erkölcs és a „józan okosság" elvi szempontjainak egymással való kibékítését tekinti főfeladatául; szerinte az erkölcsfilozófia a valláshoz vezető biztos lépcső. Munkájának mind a két kötete magyarul van írva, s ez is növeli jelentőségét; Sárvárinak és Ercsei Dánielnek (a Lengyel József utódának) nagy érdemei vannak a magyar bölcseleti műnyelv kifejlesztése terén. Sárvári, mint a mértan és fizika tanára, megírta *A rajzolás mesterségének kezdetét* is, és tíz rézre metszett mellékletet készíttetett hozzá a debreceni rézmetsző diáktársaság két tagjával. Sokoldalú tudása, gyakorlatias életrevalósága nagy tekintélyt szerzett neki nemcsak Debrecen, hanem az egész ország értelmisége előtt. Vendégként megfordultak nála legnevesebb arisztokratáink is; gróf Széchényi István (a maga „*sárvár*-felsővidéki" nemesi előnevére való tréfás célzással) „druszám"-nak szólítgatta Sárvárit. Idősebb korában keserűséget okozott Sárvárinak egyrészt a közte és tanártársa, Péczely József közt fel-fellobbanó kölcsönös ellenszenv, másrészt a Péczelyhez inkább vonzódó kollégiumi diákság viselkedése; „kibőgte a deák őt is", az „agg Simeon"-t, mondja róla tanítványa, Arany János. Az elkedvetlenedett Sárvári 1839-ben leköszönt tanári állásáról, lemondó levelében is, búcsúbeszédében is megbélyegezve a tanulóifjúság egy részének hálátlanságát és hanyagságát, melyhez „hozzá nem szokhatom és hozzászokni nem akarok".

E most tárgyalás alatt levő időszak majdnem egészében véve a *racionálizmus* korszaka nálunk is, sőt nálunk kissé tovább is tart, mint Nyugateurópában. A XVIII. század végén a debreceni Kollégiumban a nagytekintélyű gondnoknak, Domokos Lajosnak hivatalos pártfogása megkönnyítette ez Európaszerte divatos eszmeáramlat megfészkelődését. Már 1794-ből ilyen hangulatkeltésre

törekvő híradás jelent meg a Kollégium racionálista szellemére vonatkozólag az első magyarországi protestáns egyházi és iskolai folyóiratban („Novi ecclesiastico-scholastici Annales" Selmec): „Debrecenben 1794 dec. 12-én a filozófiának 250 tanulója tette nyilvánvalóvá mindenki előtt, hogy milyen előhaladást tett az embertannal és a művelődéstörténettel kapcsolatosan előadott lélektanban, a természetjogban, számtanban és mértanban. A jelenvolt bírák és vizsgálók főleg abban gyönyörködtek, hogy a Kollégium értelmes polgárai a nagyhírű Kant és mások által megtisztított szabadelvűbb filozófiát tudták és teljesen megértették." A Kollégium ortodox szemüvegű neveltjei persze máskép látják és méltatják a helyzetet; pl. Budai Ferenc, az Ézsaiás testvére 1801-ben ilyen fanyar bírálatban érezteti a korabeli magyar református kantiánusok iránti ellenszenvét: „A mi külső országokból hazajövő magyarjainkban, vagy amint őket hívni szokás: akadémikusainkban észre lehet venni, hogy elhozták a Kant sovány metafizikájának egy néhány terminusait. Azt nem lehet mondani, hogy az egész új metafizikát hazahozták volna, mert igen sok közül akad egy, aki az új filozófiának firhangján belül betekintett volna, noha egészen kinn töltött idejüket a metafizika tanulására és egyedül csak arra fordították, minden egyéb tudományoknak általában való hátrahagyásával"; a debreceni Kollégiumról különösen rossz véleménye van a Kant-ellenes Budai Ferencnek; megállapítja, hogy csak Sárospatak és Udvarhely mer kritikát alkalmazni Kanttal szemben, Marosvásárhelyt is kantiánus professzor működik; Debrecenben 100 rhénes forintokkal drágábbért unterminirozzák a religiot és a moralitást, mint Marosvásárhelyen, Pápán hasonlóképen.

A racionálizmus érték-mérlegét ma már higgadtan megállapíthatjuk. A „ratio"-nak nélkülözhetetlen szerepe van a református keresztyén ember világnézetében, még inkább a református iskola nevelési rendszerében; valahányszor kelleténél kisebbre csökken a szerepe, rögtön

veszedelem származik belőle. De a „jó"-ból is megárt a sok. Ezt az igazságot a debreceni Kollégium életének ez a különösen is racionálista időszaka jellemzően bizonyítja. A „józan okosság"-nak ez a diktatúrája háromféle síkban jelentkezik legszemetszúróbb módon. Az egyik nyilvánulási mód a kálvini keresztyén hitvallásos jelleg elszíntelenedése; nem észszerű a határozott, vagy éppen szigorú dogmatikus állásfoglalás; a jó erkölcs a fő, az ilyen vagy olyan dogma „mindegy". A XVIII. századvégi felvilágosodottság e fajtájának jellemző példája Szikszai György, a debreceni Kollégium neveltje, debreceni lelkipásztor és esperes; ő a racionálizmus ellenfelének vallotta ugyan magát, de a század utolsó évében megjelent munkája *(A természeti és keresztyén vallás)* óvakodik a keresztyén vallás kebelében történt felekezeti elkülönödések tárgyalásától, s csak a három keresztyén (református, evang., róm. kat.) felekezet *közös* hitelveivel foglalkozik. Temetésén azt a jellemzést adta a halotti beszédet mondó lelkész, hogy alig lehet belőle (t. i. a Szikszay György említett művéből) megtudni: a magyarországi bevett vallások közül melyikhez tartozik az írója.

A racionálizmus túlzásának második, bennünket közelebbről érdeklő fajtája: az értelem naivan tudákos gyámkodása mindenféle transcendentális szempont felett. A jelszó: le a csodákkal! Göböl Gáspár, a debreceni Kollégium neveltje, a kecskeméti egyház lelkipásztora külön könyvet írt a Bibliában szereplő „csodás" természeti tüneményekről, s az értelem nevében jelenti ki az olyan bibliai részletek el nem hihető voltát, amilyen pl. az, hogy Gibeon felett 12 órán át megállt a nap; milyen szörnyű meleg lett volna akkor ott! kiált fel őszinte fejcsóválással. — De a mi mostani feladatunk körébe nem a biblia-magyarázó racionálizmus tartozik, hanem az, hogy a középiskola akkori főtantárgyának, a latin nyelvnek és irodalomnak tanítását miként sodorta ferde irányba a „józan okosság" zsarnoki érvényesülése. Ha a saját vallásunk tanait, az isteni ki-

jelentés bibliai szövegét kérlelhetetlenül aláveti az emberi józan ész bírálatának, hogyne tenné meg ezt a pogány görög-római hitregékkel, a mitológia világával? A kritika boncoló kése itt nem sértett ugyan már vallási élő hitet, de súlyos sebeket ejtett az ókor két klasszikus irodalmának iskolai tanításra érdemesítő legfőbb értékén: művészi, esztétikai szépségén. A görög népképzelet bűbájos alkotásaiba vak és süket érzéketlenséggel tenyerelt bele a racionálizmus, letörölvén róluk a költészet hímporát. Helyszűke miatt csak három ember felfogás- és eljárásmódjára vonatkozólag említek pár példát. Háló Kovács József, a későbbi nagykőrösi lelkipásztor, a debreceni Kollégiumban publicus praeceptor volt, s a poéták osztályában Csokonai is a tanítványai közé tartozott. Vergiliusszal való diáki és praeceptori hosszas foglalkozása megérlelte Kovácsban azt a tervet, hogy magyarra fordítja az egész *Aeneist*. Meg is valósította ezt a tervet, a fordítás elkészült 15 szótagos, párosrímű magyar verssorokban. Maga a fordítás is meglehetősen lapos józanságú, de a fordító igazi racionálista egyénisége az óriási tömegű lapalji magyarázó jegyzetekben mutatkozik be. Magyarázatai gyakran nemcsak fölöslegesek, hanem illúziórontók is. A verses főszövegben szó van pl. Romulusról és Remusról, akiket egy nőstényfarkas dajkált; nosza Háló Kovács a jegyzetben siet kellő értékére leszállítani ezt a szép legendát, elmondván, hogy a dajkán inkább Faustulus pásztor feleségét kell érteni, aki rossz nőszemély lévén, deákul *Iupá*-nak (azaz farkas-szukának) neveztetett. A trójai fa-ló meséjéből is annyit hisz el Kovács, hogy lovas ütközetben foglalták el a görögök Trójá*t*, vagy hogy ló volt festve a várkapura. A Hesperidák aranyalmáiról megjegyzi, hogy bizonyára csak szép citromok és narancsok lehettek azok... és így tovább. Háló Kovács József nem valami elszigetelt jelenség, már őt is ilyen szellemben nevelték, sőt az ő tanárait is. Az ő születése előtt két évvel hagyta el a Kollégium tanári székét a lelkipásztorság kedvéért Piskárkosi Szilágyi Sámuel, a későbbi szuperintendens,

Voltaire *Henriade*-jának fordítója. Nyomtatásban a fordítás csak Szilágyinak a halála után jelent meg, de a kéziratos szövegből egyes részleteket felolvasott volt Kazinczy jelenlétében. Kazinczy lelkes örömmel üdvözölte a felvilágosultságnak azt a szép példáját, hogy egy püspök fordítja le Voltaire egyik főművét, de még ez a kedvező elfogultság s a racionálista hajlam terén való lelki rokonságuk sem akadályozhatta meg Kazinczyt abban, hogy a Szilágyi tudákos „józan"-kodásán meg ne botránkozzék. Így beszéli el ezt Kazinczy: Szilágyi Sámuel előttem „most a zivatart olvasta fel az I. könyvből ... s tetszett magának abban, hogy ő igazabban fordított, mint ahogy Voltaire írt. L'air siffle, le ciel gronde, — nem jó, mert előbb zeng az ég, aztán fú a szél. A Heyne tanítványa elpirult e szóra..." — A zsarnokká vált racionálizmus tehát mindent agyonmagyarázott, hogy az embernek ne maradjon semmi „csodálkozni" valója. Természetesen nemcsak Debrecenben volt ez így; hadd álljon itt még egy jellegzetes idézet egy sárospataki tanárnak, Rozgonyi Józsefnek hírlapi nyilatkozatából (Magyar Hírmondó 1792. 143. lap), mellyel felhívja a közfigyelmet egy készülőfélben levő, Kant-ellenes munkájára: „A csudálkozás a tudatlanok tulajdonsága, mert aki a dolgot érti, az azt csudálni nem szokta... És hogy ... sokakat a *csudálkozástól* megszabadítsak, egy kis oskolai munkácskát készítek..."

A harmadik megnyilvánulási mód a racionálista ízlésuralom terén voltaképen az előbbinek az ellentétes párja. A költészet termékeit magyarázgatásával prózaiakká teszi, viszont a maga prózai, szaktudományszerű témáit költői ruhába erőlteti. Ez az ízlésirány íratta meg Bessenyei Györgygyel a kötetekre terjedő, hosszú, unalmas tanköltemények lapos versáradatát. Ez az ízlés-irány ihlette a debreceni Kollégium jellegzetes volt-diákját, Pálóci Horváth Ádámot arra a korcs műfajú, furcsa vállalkozásra, hogy verses csillagászatot írjon *(Legrövidebb nyári éjtszaka* 1791), esti „nyolcadfél órától hajnali negyedfél óráig",

kilenc részben. A Holdat pl. ilyen „költői" módon ismerteti:

„Csak tizenháromszor nagyobb a Földnek kereksége,
Mint a Hóldé, négyszáznyolcvan mérföld a szélessége,
A Földtől a Hóld van negyvennyolcezer mérföldnyire,
De a Napból nézvén, alig látszik két tenyérnyire..." stb.

A racionálizmus egyik jellegzetes műfaja, a „physico-theologia" mellé íme Horváth Ádám meghonosította a „physico-poetica" felemás, korcs műfaját, összetévesztvén a maga korát Hesiodos többezer évvel azelőtti idejével.

De igazságtalanok volnánk, ha észre nem vennénk, hogy a racionálizmus és a protestántizmus egymással való barátkozása, amely különben is elkerülhetetlen korszerű fejlemény volt, nem csupa sivár látványt nyujt, hanem vannak ennek a kölcsönös egymásrahatásnak megbecsülni való eredményei is. A racionálista lélek kiszikkadt talajára épen a protestáns lélek hullatta a *pietizmus* csöndes, langyos esőjét, viszont a politikai elnyomás alatt szenvedő, megbénított protestántizmust a „ratio" is segítette annak a belátására, hogy az egyház és az iskola hivatása nemcsak a felekezeti hitigazságokért való szenvedélyes harcolás, hanem a mindennapi életnek keresztyén erkölcsi tartalommal, elsősorban felebaráti szeretettel való megtöltése is. A racionálista világszemléletmód nemcsak negatív, gátló értelemben volt alakító tényezője a magyar református egyház és iskola egykorú életének, hanem pozitív, építő, vagy amikor nem építő, olyankor is legalább megóvó, a lelki erőtartalékok gyüjtését lehetővé tevő vonatkozásban is. A teológiának eleinte bizonyára rosszul esett, hogy a ratio nevében a filozófia felmondta a további „szolgálói" engedelmességet, de aztán meggyőződött arról, hogy egyenlőrangúvá lett társa egyre nélkülözhetetlenebbé válik

reá nézve, noha közöttük az időnkénti surlódások a jövőben sem lesznek elkerülhetők. A debreceni Kollégium szellemi világának víztükrét is néha többé-kevésbbé haragosan felborzolgatta a Descartes-, Wolff-, Kant-féle bölcsészet fuvallata, de sokkal nagyobb baj lett volna, ha a víztükör mozdulatlan marad. — Az egyházi és iskolai életnek azonban nemcsak a tetején figyelhető meg a racionálizmus korszerű áramlatának a hatása, hanem a mélyebb rétegekben is. A felekezeti különbségekkel, dogmai választófalakkal való nemtörődés a racionálizmust és a pietizmust szövetségestársakká tette. A magyar református lélek sohasem dobta bele magát a pietista mozgalom mélységeibe, sőt talán kelleténél tartózkodóbb volt mindíg vele szemben, de azért a lényeget megbecsülte benne, s olykor-olykor felhasználta szívmelegítőnek. Szerencsére akadtak olyan lelkészeink-tanáraink, akik tisztában voltak azzal, hogy az egyszerűbb, átlagos emberek nagy tömegéhez a maga nyelvén kell szólni, az ő örökemberi alaptermészetükhöz és különleges viszonyaikhoz alkalmazkodni, a hitvallási dogmák feszegetése helyett inkább a szív ösztönszerű vallásos szükségleteivel törődni. A református lelkiségű nagy tömegek, széles társadalmi rétegek vallási vágyakozásának kielégítése terén is a debreceni Kollégium neveltjei találták el a legcélravezetőbb módot, s jutottak országos érdekű, sikerű, fontosságú szerephez. A már említett Szikszai György nemcsak tudományos apologetikai munkájában törekedett a keresztyén testvér-egyházak közötti hitelvi különbségek és ellentétek elsímítására, jobban mondva: elhallgatására, hanem gyakorlati jellegű vallásos könyvében is a felekezetiségen túltekintő célzat vezeti. *Keresztyén tanítások és imádságok* a címe ennek az először 1786-ban Pozsonyban megjelent könyvnek, s szinte csodálatos, hogy ez a munka a magyar református családok otthoni, házi áhítatának mily állandó, csaknem a mi jelenkorunkig úgyszólván mindennapi tápláló forrása maradt; egymást érték újabb és újabb kiadásai, s ezek közül több átnyúlik még

a XX. századba is. Az irodalmi érték mérlegén szerény súlyúnak, közepes rangúnak bizonyul ez az alkotás, de hosszú időn át tartó óriási elterjedtsége egyháztörténeti jelentőségűvé és szellemtörténeti érdekűvé teszi. E prózai szövegű közkedvelt vallásos olvasmány mellett sokáig ott szerepelt a református alsóbb középosztály tagjainak otthonában egy hasonló rendeltetésű másik munka, éneklésre is alkalmas verses elmélkedések és fohászok gyüjteménye; címe: *Szentek hegedűje*, szerzője: Szőnyi Benjámin, a debreceni Kollégium neveltje, hódmezővásárhelyi lelkész; az ő énekei is sok kiadást értek. A XVIII. századi magyar református *kegyességi* irodalomnak ez a két munka a legkiterjedtebb hatású, legéletrevalóbb terméke.

A racionálista kor-divat legkétesebb létjogosultságú vállalkozásával, a száraz tudományt „költői" ruhába bujtató korcs műfajjal kapcsolatban, melyre Pálóci Horváth Ádám verses csillagászattanát említettük példának, szintén rá kell mutatnunk egy párját ritkító „írói" sikerre: Losontzi István *Hármas kis tükör* című könyvecskéjére (1773), melynek számtalanszor újranyomtatott rigmusait egy évszázadon át úgyszólván minden magyar református iskolás gyermek könyvnélkül megtanulta, s felnőtt korában sem felejtette el. Hármas felosztásban a bibliai történeteket, Magyarország és Erdély földrajzi, történelmi, jogi, társadalmi viszonyait foglalja össze emlékezetbe nyomuló, párosrímű alexandrinverssorokban. Nem irodalomtörténeti, hanem iskolatörténeti beszámolót írunk, s ebből a szempontból nemcsak megemlítést, hanem kiemelést is érdemel Losontzinak, a debreceni Kollégium neveltjének, a nagykőrösi híres pártikula igazgatójának ez a jellegzetes tankönyve. Nem álmodott ő költői sikerről, de sok költőnél erősebben bele tudott nyúlni a gyermeklelkek tízezreinek világába, irányítólag hatva ezek emlékező, képzettársító és kifejező készségére a maga „gyenge elmékhez alkalmaztatott módon", „summáson és világosan" megfogalmazott verses diktátumával. Különösen a debreceni Kollégium hatalmas ki-

terjedésű pártikula-körzetében volt ez a könyvecske a református magyar nép művelődéstörténeti ábécéje.

Érdekes jelenség, hogy mikor Budai Ézsaiás 1804 és 1820 között mint legfőbb iskolai szaktekintély a humanisztikus tanrendszert juttatja egyoldalú uralomra, ugyanakkor az ú. n. Debreceni Kör tagjai a természettudományok, főként a természetrajz terén fejtenek ki élénk és termékeny munkásságot. Nem véletlen, hogy pl. Domokos Lajosnak és Márton Istvánnak, kivált eleinte, nagyon tetszett a Ratio Educationis c. állami tanterv, melynek szintén a természetrajz a legkedvesebb tantárgya, mert a hasznossági, gyakorlatiassági alapszempont ezt minősíti legszükségesebbnek. A Debreceni Kör megalapítójául Földi János költő, nyelvész és orvos tekinthető, de ő már 1801-ben meghalt. A század elején két sógora, Diószegi Sámuel debreceni lelkész és Fazekas Mihály nyug. főhadnagy együttes botanikai munkássága országos jelentőségre emelkedett; mellettük említhető Szentgyörgyi József debreceni főorvos állattani műve. Diószegi és Szentgyörgyi külföldi egyetemeken is jártak, s érdekes, hogy Göttingában, a neohumanizmus főfészkében is mind a ketten természettani és orvosi tanulmányokat végeztek. Földi, Diószegi, Fazekas, Szentgyörgyi nem voltak ugyan a Kollégium tanárai, de mindnyájan annak neveltjei, s a tanároknak bizalmas barátai. A Debreceni Körnek a század két első évtizedében Benedek Mihály lelkész, később szuperintendens volt a vezető tagja, aki az előbbi század végén a beérkezett pályamunkák alapján a Debreceni Grammatikát egybeszerkesztette. E kör tagjainak gondolkozásmódja és munkássága több ízben rést ütött a kollégiumi tanrendszer humán jellegének egyoldalúságán, sőt a humán irány győzelmei sem jelentik azt, hogy a gyakorlati tanítás terén a tanterv egyoldalúságát nem ellensúlyozta üdvösen az a természettudományos hajlam, mely nemcsak a Debreceni Kör tagjait, hanem időnként a Kollégiumnak egyik-másik tanárát is jellemezte. Tanárai és az ezek keze alól kikerült

tanítványok óriási serege révén a debreceni Kollégium azok közé a tényezők közé emelkedett, melyek együtt előidézték hosszú aléltság után a magyar nemzet irodalmi, majd pedig egyetemes művelődési megújhodását, nemzeti öntudatának felébredését, lelki európaizálódását.

IV.

KAZINCZY ÉS DEBRECEN. — CSOKONAI, KÖLCSEY. — A PEDAGÓGIA BEVONUL A TANTÁRGYAK KÖZÉ, MAJD TANSZÉKET KAP. — KEREKES FERENC. — PÉCZELY JÓZSEF. — A ZENE ÜGYE A KOLLÉGIUMBAN. — A SZIGORÚ ISKOLAI TÖRVÉNYEKRE SZÜKSÉG VOLT. — ARANY JÁNOS. — EGY DEBRECENI DIÁK LÁTOGATÁSA GOETHÉNÉL. — A MAGYAR IRODALMI TANSZÉK KELETKEZÉSE. — SURLÓDÁSOK A TANÁRI KARBAN.

A magyar irodalmi megújhodás mozgalmának két főszakasza van; amannak szervező vezére Bessenyei György, emezé Kazinczy Ferenc. Nagy dicsősége a sárospataki Kollégiumnak, hogy mind a ketten az ő neveltjei; e tény jelentőségét nem rontják le azok a szigorú bíráló megjegyzések, melyekkel Bessenyei is, Kazinczy is több ízben illette Alma Máterét. KAZINCZY hét éves korában (1766), mint elemista, három hónapon át a debreceni Kollégiumnak is növendéke volt, de az ő számára Debrecen mindvégig a főellenség maradt az ízlés nevében vívott nyelvújító harcai folyamán. Ami ellen küzdött, amit az ízlésbeli megújhodás legellenszenvesebb akadályának érzett: a „debrecenizmus" volt. A debrecenizmus elleni kifakadásait egyrészt a debreceni „hentesek, szappanosok, sulyomkofák" címére küldözte, másrészt azonban a Kollégiumot is felelőssé tette a magyar költészet egyik árnyoldaláért: a „mendikás" és „lugubris" tónusért, melynek kútfejét a kálvinista hitvilág iskolai túltengésében látta. El kell ismernünk, hogy ízlés tekintetében Kazinczy messze kinőtt az egykorú magyar református felekezet átlagos színvonalából. Világnézete léghajójából is buzgón dobálta kifelé a vallás dogmáinak nehezékeit, hogy minél akadálytalanabbul emelkedhessék a szabadgondolkodás magasságába. Kálvint fölényes és kedélyes „elfogulatlan-

sággal" Picardiai Kopasz Jankónak szokta emlegetni, katolikus nőt vett feleségül, s kisleányát maga vezette bérmálásra és maga is kezet csókolt a bérmáló püspöknek. Dogmai szempontból minden vallás közömbös volt számára, ízlését azonban a római katolicizmus elégítette ki legjobban, viszont felvilágosultsága és családi büszkesége semmi áron sem lett volna rábírható a vallásváltoztatásra. Grófi családból nősült, s bár adósságokkal küzdött, mégis saját négylovas hintaján járta be Erdélyt, főként arisztokrata hölgyek és urak társaságában töltvén ott idejét. Horatius volt az életbölcseségi eszményképe, a nehezebb vérű debreceniek legműveltebbjei inkább a stoikus dac álláspontját érezték magukhoz méltónak; Kazinczy verses levélben (1811) is kifejezi szörnyűködését azon, hogy a vele egyébként baráti viszonyban levő Nagy Gábor egy tűzvész alkalmával miként kényszerítette magát fagyos nyugalomra, s nézte stoikus zord fölénnyel, hogyan pusztul el nagyértékű könyv- és képgyüjteménye. A II. József-féle németesítő, állami iskolapolitikának Kazinczy nemcsak lelkes híve, hanem cselekvő részese is volt, nagy megrőkönyödésére az autonómiához ragaszkodó németellenes alföldi magyar református értelmiségnek... Mindez eléggé megérteti velünk, hogy Debrecenről s benne a Kollégiumról nem volt, nem is lehetett jó véleménye. Könnyű kitalálni, ki az a püspökké emelkedett kollégiumi tanár, akire Kazinczy gyönyörűséggel tekint fel, miközben jellemképet fest róla. Piskárkosi Szilágyi Sámuel ez az ízlése szerinti ember, aki nemcsak tudományával és daliás külsejével multa felül társait, hanem lovaglásban, kardforgatásban, táncban, korcsolyázásban is, és aki Voltairet fordította. Esztétikai fogékonyságával, a stílszerűség műelvének bámulatosan sokoldalú gyakorlati érvényesítésével Kazinczy társtalanul magaslott ki író kortársai közül, jogos fölénnyel nézett *le* Debrecenre, s nem is titkolta ellenszenvét a debreceni Kollégiumból kikerült költők: Pálóci Horváth Ádám, Mátyási József stb.

iránt, noha pl. Horváthtal sűrűn levelezett. De az is igaz, hogy Csokonai legigazibb értékeinek méltánylásához nem volt érzéke; ami pedig a magyarosság és az idegenszerű „szépségek" szempontjait illeti, a magyar nyelvnek nagy kárára vált volna, ha Kazinczy végletes újító kedvét nem ellensúlyozta volna Debrecen álláspontjának másik végletе. Hogy a magyar irodalmi nyelv művészi hajlékonyságúvá válhassék, s mégis megőrízze acélos erejét, ahhoz két eszköz kellett: kalapács és üllő. Kazinczy kezében volt a kalapács, Debrecennek pedig vállalnia kellett az üllő hálátlan szerepét.

Az 1820-ig terjedő idők két legnagyobb költői tehetségű debreceni diákja: Csokonai és Kölcsey; az egyiket kicsapta a Kollégiumból az elöljáróság, a másik pedig sötét ellenszenvvel gondolt vissza diákéveire. Vajjon mit kell hát gondolnunk arról a hatásról, amelyet a Kollégium az ő lelki fejlődésükre gyakorolt? Az utókor tárgyilagos véleménye csak az lehet, hogy meddő eljárás volna túlságosan érzékeny szervezetük szenvedéseiért akár őket, akár az iskolát számadásra vonni; inkább azt a kérdést érdemes feltennünk: mi történt fejledező *költői* egyéniségükkel az Alma Máter ölében? Csokonai Budai Ézsaiás mellett Háló Kovács Józsefet nevezi meg legkedvesebb tanárául. Háló Kovács, mint publicus praeceptor úgy igyekezett az Aeneist megkedveltetni tanítványaival, hogy az eposz főbb személyeinek szerepét kiosztotta ügyesebb tanítványai között, s úgy szavaltatta őket; utólagosan (1806-ban) fel is jegyezte Csokonairól, hogy csodálatos beleérzéssel, színészies taglejtéssel adta elő szerepeit. Íme, tanára módszere az ő megjelenítő tehetségének kibontakozására kedvezően hatott. Láttuk azonban, hogy volt Háló Kovácsnak kevésbbé szerencsés tanítói eljárásmódja is; naivságüldöző naiv racionálizmusának hatása eleinte meg is érzik Csokonain; a lapalji bő jegyzeteket nemcsak értekezéseiben szereti alkalmazni, hanem ifjúkori

nagyobbterjedelmű költeményeiben is, praeceptorának szokása szerint agyonmagyarázva pl. azokat a mitológiai neveket, melyekkel fölöslegesen megtömködte verseit. De később az iskolás, tudákos modorosság fokozatosan letisztul róla, s tehetségének egyik legértékesebb vonása épen az lett, hogy gyermeteg üdeségét, a szemléletmód tiszta költőiségét minden tárgykörben meg tudja őrízni, viszont a komoly tudományos ismeretek kincseiből is egyre többet halmoz fel lelkében. Tudásszomja kielégíthetetlen; a tanárok előadásai legjobb esetben is csak fölkeltik szellemi étvágyát, de jól nem lakik velük; egyik legtiszteltreméltóbb példája ő a tantermen kívüli önképzésnek, a magánszorgalmú buzgó tökéletesedésnek. Az iskolán kívül hat rá Földi János, költeményeivel is, de még inkább természettudományi téren; Csokonai azonban szerencsére nem a P. Horváth Ádám tanítványa: nem verses fizikát ír, hanem természettudományi (főként botanikai) ismereteinek gyarapodása az ő vérbeli líraiságú költői képzelete számára jelent felhasználni, alakítani való új meg új nyersanyagot, új meg új művészi alkalmat és lehetőséget. A világ szépségei egyaránt gyönyörködtetik őt „a halvány holdnak fényén", és a mikroszkóp nagyító üvegén át... De az iskola is pótolhatatlan hatásforrás volt számára, ha nem is a tantermek, sokkal inkább az iskolai diákélet, a megnyirbált jogkörű, de azért még mindíg érdekes kis köztársaság, mely a fejledező költői becsvágyra nézve az ingerlő és jutalmazó nyilvánosságot jelentette; a családias tagoltság, az inasok, tanítványok, pajtások, lelki-rokon barátok, a szeretett vagy gyűlölt tanárok, a fenyegető törvények, a legációs élmények, mind közrehatottak Csokonai költői egyéniségének kialakításában, s megmagyarázzák azt a korán megkezdődött kultuszt, melyben a Kollégium ifjúsága Csokonai emlékét részesítette s részesíti, mert mindenestől a magáénak érzi.

Kölcsey maga mondja magáról idősebb korában, hogy nem a nyilvános, hanem a magános nevelésnek a híve.

Nincs is olyan iskola a világon, ahol az ő érzékeny lelke nem kapott volna sebeket. De kapott ő a debreceni Kollégiumtól egyéb maradandó hatásokat is, nem annyira az ismeretszerzés, mint inkább a jellemfejlődés irányában. Egyéniségének világnézeti két pillére: hazafiság és erkölcsi tisztaság. Az előbbiről elismerte, hogy a kollégiumi magvetésből sarjadt ki; „az iskolában római s görög történetekben oktattak bennünket, s itt a patriotizmus magva". Igen, ahogy Kozma Andor „Karthágói harangok" c. költeménye szerint a pápai kollégium tanára az ókori történelem eseményének jelmezébe a magyar nemzet sorskérdését bujtatta bele: a reformkor küszöbén a magyar iskola — református és katolikus egyaránt — a nemzeti öntudat ápolására használta fel az ókor görög és római nagy embereinek életpéldáit. Kölcsey is addig olvasgatta Plutarchos párhuzamos életrajzait, hogy a hazai „párhuzam" vált lelkében uralkodóvá. De a Kollégium alakította ki jellemének másik főoldalát is, bár Kölcsey ezt el nem ismerte volna magáról. Ő is dícsérte a katolicizmus művészi elemekben bővelkedő hitvilágát a kálvinizmus puritán zordságának rovására, de elveiben és életmódjában megmaradt mindvégig puritán zordságú kálvinistának, aki a vallásos élőhitnek a racionálista korszellem miatti, akkortájt sajnosan általános megbénulásán az ókori stoikus bölcsészet mankójával segített úgyahogy. A debreceni Kollégium maga is ilyen mankókat gyártott a racionálizmus évtizedeiben; pl. Szilágyi Sámuel püspök is az evangéliumok helyett egy pogány római stoikus filozófusnak, Senecának a műveiből szedegetett össze és adott ki Bécsben (1770) „keresztyéni virágokat". — Kölcsey elítélte a reformáció rideg tisztító munkáját, de öntudatlanul is megőrzött magában valamit a reformációkorabeli prédikátorok bűntudatos, bűnvalló lelkiségéből; legtörténelmibb hatású költeménye, a *Hymnus*, nem egyéb, mint az ősprotestáns vezeklő lírai műfaj terméke, minden idők legszebb magyar *jeremiád*ja.

A gyors egymásutánban, de mégis csak esetenként, alkalmilag megjelent tantervekkel párhuzamosan a XIX. század kezdetétől tantárgyként is szerepel a tanítás elmélete. Református jeleseink közül többen sürgették a pedagógia nevű új tudománynak a magasabb iskolákba való bebocsátását. Decsy Sámuel már 1790-ben hangoztatta, mintegy a Ratio Educationis főszempontjára, a tantárgyak szükségességére és hasznosságára utalva, hogy a pedagógiánál sem szükségesebb, sem hasznosabb tudomány nincs. Gróf Teleki László 1806-ban iskoláink elmaradottságát főkép annak tulajdonítja, hogy a pedagógia tudománya nálunk ismeretlen. A debreceni Kollégium az új tudomány bevezetésére azt az alkalmat használta fel, hogy 1798-ban az önálló bölcsészeti tanszék szervezésekor a tananyag a professzorok közt új megosztásra került. A pedagógia tanítása az egész ifjúság számára elrendeltetett a téli évharmad idejére; a classium inspectorra hárult ez a feladat. 1801-től 1809-ig Budai Ézsaiás viselte az osztályok felügyeletének tisztét, s 1802-től a bölcsészeti tanfolyamon is kellett didaktikát tanítania. A pedagógia, szorosabb értelemben véve: a didaktika fontosságának tudata mindjobban meggyökeresedett a debreceni Kollégium vezetőségében; 1815-ben a megválasztott, de még külföldön levő új tanárt, Péczely Józsefet megbízta az egyházkerület, hogy hosszabbítsa meg külföldi tartózkodását, és terjessze ki tanulmányai sorát a Pestalozzi elveit alkalmazó heidelbergi intézetre is. Az 1816-i álmosdi egyházkerületi gyűlés már elhatározta Pestalozzi módszere alapján kidolgozandó számtani kézikönyv készíttetését, 1825-ben pedig létrejött a külön pedagógiai tanszék, s ennek mindjárt első betöltője, Zákány József negyedszáz éven át nagy rátermettséggel és szerencsés hatással működött, különösen a Pestalozzi lelkéhez is közelebb álló népnevelés elméleti és gyakorlati körében, személyes hatásával és tankönyveivel egyaránt. Idáig visszanyúlik tehát a megszerveződéshez csak félévszázad mulva eljutó kollégiumi

tanítóképzőintézet eszmei eredete. Érdekes példája a lassú, fokozatos differenciálódásnak, hogy már a pedagógiai tanszék létesülése előtt, 1823-ban a teológiai tanulmányokra jelentkező diákok nagy száma miatt az egyházkerület megszigorította a felvételi vizsgát, s a megnemfelelő teológusjelöltek számára külön tanfolyamot rendelt olyan tantárgyakkal, melyeknek sikeres elvégzése falusi iskolák tanítóivá képesíti őket. Egészen 1873-ig, a kollégiumi tanítóképzőintézet létesüléséig ilyen „tanítóságra kibocsátó vizsgák" útján gondoskodott a Kollégium a pártikulák elemi tagozatában s a csak normális falusi iskolákban a szellemi utánpótlásról. A Pestalozzi gyöngédségen alapuló, szeretetet hirdető, emberbaráti eszközökkel dolgozó pedagógiáját jókésőn, 1845-ben a Kollégium egyik kiváló tanára, Kerekes Ferenc, a főiskola egészére óhajtotta ráalkalmazni „Atyáskodás" c. eszményi elgondolású tervezetében; e szerint a tanulókat egy erkölcsre felügyelő tanács fegyelmezné; a testi, értelmi és kedélyi összhangzó egészség kifejlesztése érdekében szükség volna testgyakorló helyre, szépművészeti intézetre, társalgó teremre, megfelelő olvasnivalókra, mégpedig nemcsak könyvekre, hanem újságokra is... A hamarosan ránk szakadt nemzeti szerencsétlenség egymagában is elég magyarázata e terv meghiusulásának. A papiroson maradt, életrekelni nem tudó szép tantervek között volt egy reálisabb szükségű és lehetőségű; címe: „Felsőbb tudományok új terve a mostani idők kívánatához alkalmazva"; szerzői: Ercsei Dániel és Kerekes Ferenc 1837—38-ban. E terv legfontosabb kívánsága egy filológiai szeminárium felállítása, mely a középiskolai tagozat tanítóinak kellő kiképzéséről gondoskodnék. A tanítási nyelv magyarrá válása óta csakugyan szükség lett volna olyan intézetre, amely az arra hivatott nagydiákok humán vonatkozású tanulmányait elmélyítse, latin tudásukat alapossá, kiterjedtté, kellő színvonalúvá tegye. Sajnos, ekkor még nem volt elég érett a pedagógiai köztudat ez életrevaló terv megvalósításához.

Kerekes Ferenc azonban nemcsak utópiák szerzője volt, hanem tudott nagyon józan gyakorlatiasságú terveket nemcsak kigondolni, hanem megvalósítani is. Az ő érdeme a kollégiumi fűvészkert létesítése, a kollégiumi levéltár külön teremben való rendezése. Balogh Ferenc szerint „ő volt a nagy számtudós, a Kollégium szeme, általa láttak be a multba és ezáltal építhették a jövőt". Kerekes Ferenc sokoldalúságát mutatja, hogy belefogott Vergilius *Georgicon*jának hexameteres fordításába, ő nyomatta ki először Fazekas Mihály *Ludas Matyi*ját, s van két érdekes nyelvészeti dolgozata is. Németnyelvű vegytani munkájával a külföld figyelmét is magára vonta, s meghívást kapott a szetpétervári egyetem tanszékére; de itthon maradt, s mihelyt a debreceni Kollégium mértan-fizikai tanszéke megüresedett, erre ment át előbbi helyéről, a természetrajzi állásból, mert a matematika volt legkedvesebb tudománya, s kiváló munkái vannak a felsőbb mennyiségtan és mértan köréből is.

Több helyes tantervi kísérlet készült a 40-es években is; 1841-ben Debrecenben hosszú tanácskozások folytak oktatási irányokról, középiskoláról, szakrendszerről, 1846-ban pedig Pesten összeült az első egyetemes protestáns tanári közgyűlés, fel is vetett és megtárgyalt sok helyes tanügyi reformgondolatot, de a valóságban 1848-ig az 1820-i tanterv maradt érvényben a debreceni Kollégiumra nézve. Ennek a megújhodni akaró, de nem tudó, átmeneti időnek leghatásosabb, mert legjellegzetesebb debreceni tanáralakja Péczely József, a korán elhunyt, nagy munkásságú komáromi lelkész fia. Péczely az ifjúsággal való érintkezésben már nem volt merev szigorúságú, mint legtöbb elődje, iparkodott megnyerni tanítványainak nemcsak tiszteletét, hanem bizalmát is. Sikerült is ez neki, mert érzéke volt a jó értelemben vett modern haladás iránt, de épúgy gondja volt a hagyományok ápolására is. A nemzeti nyelv pallérozásának, ennek az elsősorban hazafias célnak gyökeréről sarjadt nyelvújító mozgalom elől

A KOLLÉGIUM NAGY PROFESSZORAI KÖZÜL. II.

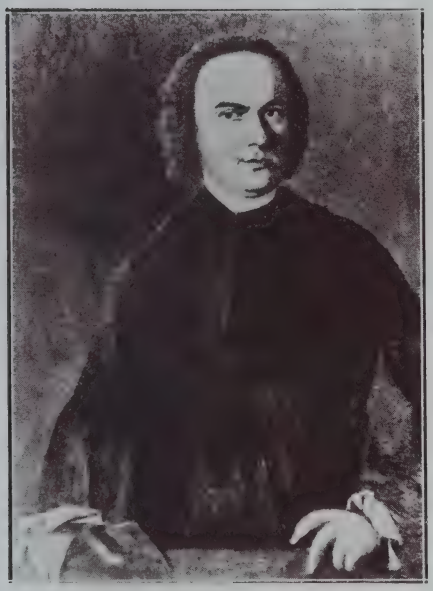

SINAI MIKLÓS 1760—1791.

PÉCZELY JÓZSEF 1815—1849.

BUDAI ÉZSAIÁS 1794—1821.

SÁRVÁRI PÁL 1795—1839.

(Dr. Nagy Sándor: „A Debreceni Református Kollégium" c. művéből. Szerző engedélyével.)

nem zárkózott el, sőt támogatta a kollégiumi ifjúságot korszerű irodalmi próbálkozásaiban, tanítványai (Nagy Imre, Szilágyi István) több ízben kitüntették magukat a Kisfaludy-Társaság pályázatain, de Péczely épúgy adatott ki velük latin *(Pallas Debrecina* 1828), mint magyar *(Lant* 1832—35) verseket, s épúgy ezer ezüstforintnyi pályadíj-alapot létesített latinul írandó, vagy görögből fordítandó, mint magyarul írandó pályamunkák jutalmazására; ő maga is nagyszerű képviselője volt a latin és magyar nyelven való egyforma jelességű szónoklásnak. A reformkor lelkes önzetlenségének is szép példája ő egész sereg (református és evangélikus) iskola javára tett nemes alapítványaival. De a szabadságharc vihara elseperte az ilyen pontos arányosságra törekvő, óvatos, meggondolt, mérsékelt álláspont jogosultságát, s Péczely haláláról (1849 május 23) és temetéséről úgyszólván tudomást sem vett senki.

Az ifjúságnak — hogy úgy mondjuk — tantermen kívüli életében és viselkedésében is több szempontból megfigyelhető az ingadozó, lassú fejlődés hullámvonalszerű útja. A Maróthi György alapította „musicum collegium" az énekművészet terén csakhamar országos hírnevet vívott ki magának, mert fontosabb alkalmakkor nem sajnálta a messzire való kirándulásokat sem; pl. 1805 nyarán Kolozsvárt szerepelt a báró Bánffy György temetésén, ahol a debreceni Kollégium két tanára is megjelent. Viszont felhasználta a Kántus az olyan alkalmakat is, amikor meg messzeföldről Debrecenbe sereglett össze sok ember; pl. a debreceni nagy vásárok idején (főként téli vásárkor) ingyenes hangversenyekkel gyönyörködtette a közönséget s növelte saját hírnevét. A Kántus felügyelőtanárai közül Maróthi után Zákány József tűnik ki, aki negyedszázados működésének mindjárt az elején (1827) megteremtette az énekkar külön pénztárát is, majd pedig a kollégiumi ifjúság ének- és zenetanulásának szélesebbkörűvé és alaposabbá tétele végett kieszközölte, hogy a

debreceni Nagytemplom kiváló új orgonistakántora, Szotyori Nagy Károly, a Kollégiumban is alkalmazást nyerjen. A külön énekterem (odeum) létesítése is Zákány érdeme.

Az országos hírnevű Kántus mellett nem tudott kifejlődni hozzá méltó ifjúsági zenekar. E tekintetben a református egyházi gondolkozásmód s az ebben gyökerező iskolai törvények is akadályozólag hatottak. 1798 nyarán báró Wesselényi Miklós, a magyar színészet ügyének úttörője, arra kérte a Kollégiumot, hogy amíg Erdélyből meg nem érkezik Debrecenbe a színtársulathoz tartozó zenekar, addig a muzsikus deákok helyettesítsék ezt. A nagytekintélyű református főúr kérését nem merte visszautasítani a főiskola vezetősége, csak annyit kötött ki, hogy zenélés közben a diákok nem viselhetnek tógát. Ez volt az első eset, mikor a felső tanfolyam diákjai engedéllyel mehettek színházba. De a következő évről már egészen másforma színházi híradás maradt fenn a debreceni Kollégiummal kapcsolatban. A Magyar Kurír 1800-i évfolyamában jelent meg az első hírlapi tudósítás a Kotsi-féle társulat 1799-i debreceni színi előadásairól, s egyebek közt megállapítja: „a muzsikának nem léte (csuda, hogy oly számos ifjúság közt elegendő dilettánsok nem találtatnak) és a dekoratióknak szűke sok szépet megakadályoztatott". Íme az egyszeri kivételes eset után megint átvette uralmát a szigorú iskolai törvény, mely eleinte egyáltalán eltiltotta a diákokat a hegedüléstől, citerázástól, hárfázástól, 1792-től kezdve is csak szerdai és pénteki napok délutánján van megengedve, de ilyenkor sem szabad vele „visszaélni". Egyébként Debrecenben még nem is a legkedvezőtlenebb ebből a szempontból a diákok helyzete; a pápai Kollégium ifjúsága 1803-ban a hegedülés tilalmának megszüntetését kérvén a konzisztóriumtól, Debrecenre és Sárospatakra hivatkozik, ahol szerinte a hegedülés „szabados"; a pápai tanári kar azonban meggyőzte a konzisztóriumot a kérés teljesíthetetlenségéről.

A színházba járás, sőt a színházi szereplés 1798-i kivételes esetét ismét a régebbi szigorú iskolai rendtartás váltotta fel. A színházba menetel vétségének büntetése 1808-ban kétheti kenyértől való megfosztás volt, 1811-től fogva pedig pénzbüntetés, melyet eleinte a betegek kasszájába, később a könyvtár javára fizettek, ugyancsak a büntetéspénzekből fedezte az iskola a folyóiratok és hírlapok előfizetési költségét (1833-ban: Literatur-Zeitung, Allgemeine Kirchen-Zeitung, Hamburger Politisches Journal, Allgemeine Zeitung, Tudományos Gyüjtemény és egy politikai magyar ujság). 1837-ben azért kaptak büntetést a színházban volt debreceni diákok, mert ott illetlenül viselkedtek: pipáztak, ordítoztak; ekkor tehát már, úgy látszik, a színházba járásnak nem volt elvi akadálya.

1811-ig tilos volt a diákokra nézve a táncolás, ekkortól kezdve a megbízható tanulók engedélyt kaphattak a bálba menetelre; 1839-ben már azt sem ellenezte a tanári kar, hogy az alsóbb osztályok azon növendékei, akik táncot tanultak, elmehessenek a Casinóban tartandó próbabálra. Billiárdozásért 1805-ből, sörházba járásért 1822-ből találunk először iskolai büntetési esetet.

Az iskolai fegyelmező törvények szigorúsága manapság túlzottnak tűnhetik fel, de a maguk idejében szükségesek voltak, ezt minden szakember megállapítja róluk. II. József felvilágosodott emberszeretete hirtelen nagy enyhítését rendelte el az iskolai fegyelemnek, de hamarosan jelentkezni is kezdtek a diákszabadság káros következései, úgyhogy később megint csak igénybe kellett venni országszerte a tilalmi törvények szigorát. Pálóci Horváth Ádám a diákélet kihágásait a szigorú törvények elleni dacos visszahatásként fogja fel, de ez a magyarázat épen nem kielégítő, még kevésbbé általánosítható a kihágásokat elkövető ifjak összességére vagy többségére. Inkább a háborús évtizedeknek s az itthoni társadalmi egyenlőtlenségnek erkölcsdurvító hatása adja meg a

magyarázatot s egyúttal a mentséget is az iskolai törvények kemény szigorúságára. A debreceni Kollégium diákjai is eltanulták, s ahol lehetett, alkalmazták az ököljog nyers erőszakát, viszont — szintén amennyire módjuk volt hozzá — szívesen utánozták a rangban vagy pénzben fölöttük álló társadalmi rétegek életmódját. A debreceni Kollégium kálvinista diákjainál a törvényileg tiltott kihágások előbbi fajtáján, a nyers erőszakosságon, a test durva örömein nem csodálkozunk, az azonban inkább meglephet bennünket, hogy az előkelősködés ördöge is meg-megszállotta őket már jó egy évszázaddal ezelőtt is. Érdekes idevonatkozólag a kollégiumi fegyelmi szék (sedes scholastica) 1820. évi azon adata, mely Váradi Sámuel kisújszállási prédikátornak a Kollégium tanáraihoz intézett levelét jegyzi fel eképen: „A mindnyájunk előtt szemet szúr, hogy a Jóltevők alamizsnájokból élnek, mégis úgy jönnek közinkbe, mint megannyi Urfiak, a ruhájuknak a nevét se tudjuk. Régente Deák ruhába utaztunk a Legatióink felé, most pedig Forsponttal se győzik őket. Ládákkal s nagy butyorokkal járnak, nem Rectorhoz mint régen, hanem vendégfogadókhoz, kortsmákba szállnak“... Azon is csodálkozunk, hogy a debreceni Kollégium diákjai ilyen tüntető módon hánytak fittyet az iskola törvényeinek és hagyományainak, hanem az meg épen rejtély számunkra, miből telt ilyen urizálásra a debreceni legátusoknak.

A kisújszállási lelkipásztor most idézett kifakadása után másfél évtizeddel került Kisújszállásra egyévi időtartamra helyettes tanítónak a debreceni Kollégium egyik novícius (I. éves bölcsész) diákja, — no őt igazán nem lehetett megvádolni uraskodással és kocsmázással. Arany János volt ez a diák, s a szalontai pártikulából került a debreceni anyaiskolába 1833 őszén. Már a szalontai iskolában eltöltött évtized is majdnem úgy tekinthető, mintha a debreceni Kollégiumban élte volna át, hiszen ennek a neveltjei végezték ennek a tanterve, szokásai

és törvényei szerint a pártikulákban, tehát Szalontán is, rektori és konrektori munkájukat. A két utolsó évben (1831—33) maga Arany is praeceptori alkalmazást kapott Szalontán, azaz beköltözött az iskolaépületbe, ennek egyik szobájában lakott négy-öt társával együtt, tanította a rektor felügyelete alatt az elemi osztályosokat, s kapta mindennap más-más háztól az ebédet... egészen a debreceni Kollégium receptje szerint. De a pártikulák az anyaiskolának nemcsak oktató módját alkalmazták, hanem hasonlítani igyekeztek hozzá a diáktestületi szellem íratlan szabályai és hagyományai tekintetében is. Maga Arany így nyilatkozik erre vonatkozólag önéletrajzában: „E pártikulák mind megannyi kollégiumok akartak lenni kicsinyben, férfiasságot keresvén benne, ha a főiskola bravour csínjeit, melyekről sok anekdota szivárgott hozzánk, utánozhatják. Mindazonáltal engem jó szellemem nagyobb kihágásoktól megőrzött..." Íme, az érzékeny idegzetű Arany visszaemlékezése az iskolai évekre a Kölcseyéhez hasonlít, s lényegileg annyit jelent, hogy az iskolai élet szerencsére nem tudta őt elrontani. Nem sokban változott, csak még fanyarabbá vált ez a véleménye akkortól fogva, mikor magának az anyaiskolának lett a diákja, beöltözvén a fekete tógába, mely úgy lebegte körül sovány alakját, „mint gyászlobogó a nyelét". Bennlakó diák volt, de úgyszólván minden anyagi segélyforrás nélkül; szeme még Szalontán meggyöngült az éjtszakai sok olvasás és rossz világítás miatt, s most a debreceni Kollégium tantermében, melyben 130-ad magával volt együtt, már csak rövidlátása miatt sem érezhette jól magát, de meg a magoltató módszer lélek nélküli szárazsága is untatta és egyre jobban elkedvetlenítette. Szegénysége miatt az első félév után egy évre megszakította kollégiumi pályáját, s kiment — mint említettük — Kisújszállásra praeceptornak, majd ismét folytatta tanulását egy éven keresztül, de sehogysem tudott beleízeledni a kollégiumi életbe; szeretett volna mindent tudni, de a robotszerű, sokévi előkészület-

hez nem volt türelme, homályos művészi ábrándok nyugtalanították, magánszorgalomból, minden szakszerű vezetést nélkülözve, szobrászi, festői, zenei kísérletekkel bíbelődött, s végre 1836 februárjában kikérte iskolai bizonyítványát, beállott számfeletti tagnak a helybeli színtársulatba, — és csakhamar rá kellett eszmélnie, hogy mégis csak jobb dolga volt a Kollégiumban...

Arany bizonyára kezdettől fogva érezte, későbbi önéletrajzában el is ismeri, hogy diákkori bajaiért a felelősséget csak részben háríthatja át a Kollégiumra. „Hány kiússza így a kollégiumot! Nekem nem volt erélyem küzdeni." S a kollégiumi nevelésnek nemcsak fogyatkozásai, hanem nagy értékei is voltak. Arany tanítói kiszállása idején is olyan rektor (Török Pál) jutott a kollégiumi nagydiákok közül a kisújszállási pártikulába, akiből később püspök lett, s akinek kisvárosi rektori szobájában zongora volt, főképen pedig könyvtár, melynek köteteiből a fiatal segédtanító megismerkedett a legújabb magyar irodalom termékeivel, a külföldi modern klasszikus írók nevezetesebb műveinek magyar fordításával, s ezek hatása alatt belemélyedt a német és francia nyelv tanulásába. A debreceni Kollégium épületében sem csupán a durva diákcsínyek levegője vette körül Aranyt, hanem pl. a Csokonai emléke is, mely ekkor már kultusz tárgya volt a tanárok és diákok körében; szövődni kezdett már ekkoriban a félévszázaddal azelőtt meghalt nagy professzornak, Hatvani Istvánnak alakja köré a Faust-mondakörhöz hasonló legenda titokzatos fátyola; az élő tanárok egyikére-másikára is hálával tekinthetett Arany: Erdélyi Józsefnél, mint kisleányának nevelője, nemcsak tápláló asztali ellátást, hanem modorbeli hasznos iskolát is nyert, az agg Sárvári Pál pedig épen a nagy lelki válság idején, a Kollégiumból való kilépésekor tanusított iránta jóleső érdeklődést, és adott neki okos tanácsot, figyelmébe ajánlva Shakespearet a leendő legnagyobb magyar Shakespeare-fordítónak. A debreceni Kollégium hatás-sugarai el-elérték Aranyt később is;

diáktársi emlékek kapcsolták hozzá Szilágyi Istvánt, aki a 40-es években oly fontos szerepet játszott Arany költői önbizalmának felébresztésében; sőt az angol szók kiejtési szabályaival küszködő öreg Arany is mintha csak a régi kollégiumi nyelvtanulás leckerobotját vállalta volna önként magára. Költői egyéniségének kifejlődésében is alapvető része volt nem is annyira Csokonai konkrét példaadó hatásának, mint inkább általában a jobb értelemben vett „debreceniség"-nek, mely egyszerre jelentett nyelvi tősgyökerességet, biblikus zamatot és világnézeti konzervatívizmust. S a debreceniséget a Kollégiumon át ismerte meg Arany. Emberi jellemének puritánizmusa a szülői és iskolai kálvinista nevelés egyik legszebb, legjellegzetesebb eredménye.

Említettük, hogy Péczely József közelebb tudott férkőzni tanítványai lelkéhez, mint tanártársai. A nyelvújítás Kazinczy nevéhez fűződő nagy mozgalmának ő már nem ellenzője volt, mint általában a debreceni értelmiség, hanem megértője és híve, *Lant* című ifjúsági zsebkönyvének kötetecskéi pedig külsejükkel és tartalmukkal már a romantikus Kisfaludy Károly *Auroráját* választották mintájokul. A Kollégium könyvtára részére is megszerezte a nevezetesebb új magyar könyveket, köztük Kazinczy műveit is. Nagyon valószínű, hogy Kazinczy fordításai révén lett ismeretessé a debreceni Kollégium egyik-másik fogékonyabb lelkű diákja előtt Goethe is, vagy legalább a neve... Goethe maga jegyezte fel naplójába 1831 március 28-ról: „Sprach am Gartenfenster den ungarischen Studiosus der Theologie, Carl Szüts von Debreczin." Ez a Szűcs Károly tizenegy éven át volt debreceni tógátus diák, az utolsó öt évben esküdt, két évig könyvtári tisztviselő is, majd pedig szénior, s a göttingai egyetemre utaztakor nézett el Weimarba, hogy tisztelegjen a világhírű költőfejedelemnél. Szűcs Károly életadatainak felkutatója, Kardos Albert lehetségesnek gondolja, hogy Szűcsöt a

weimari kirándulásra nem hirteleni szeszély ösztönözte, hanem a „Goethe-kultusz" lelkesítette, mely már Debrecenben beleplántálódott a lelkébe. Csábító volna még messzebb mennünk a feltevések útján, s azt hinnünk, hogy a debreceni Goethe-kultusz oltárának nem is egyetlen papja volt Szűcs Károly, őt csak a Goethével való személyes találkozás szerencséje emelte ki az otthoni Goethe-tisztelet kollégiumi kis diák-szektájának tagjai közül. De, sajnos, a szép feltevésnek még az első része sem tud biztos érvre támaszkodni. Az olimpuszi tekintélyű és méltóságú Goethe leírta naplójába és így halhatatlanná tette a debreceni teológus-diák nevét, de ettől a diáktól sem írásban, sem szóbeli hagyományként nem maradt ránk a legcsekélyebb nyilatkozat, emlékezés vagy utalás sem a Goethénél tett látogatásra vonatkozólag. Igaz, hogy akkoriban nem volt sem oly könnyű, sem oly szokásos a nyilvánosság elé lépni egy-egy magánjellegű útiemlékről való beszámolással, mint manapság; lehetséges, hogy Szűcs Károly naplójegyzeteket készített külföldi útjáról s abban megörökítette Goethével való találkozásának nagy élményét is, a napló azután elkallódott. De ez is puszta feltevés.

A debreceni diák weimari látogatásának évében (1831) hunyt el itthon a magyar irodalmi, sőt általában szellemi megújhodás legfőbb vezéralakja, Kazinczy Ferenc. A véletlen, melynek felszíne alatt gyakran szimbolikus jelentőség rejlik, úgy akarta, hogy Kazinczy halála éve a debreceni főiskolai magyar irodalmi tanszék megszületésének idejével essék egybe. Egy falusi derék református lelkipásztornak, Récsei Jánosnak 16,000 ezüstforintnyi alapítványa tette lehetővé e tanszék felállítását, melynek feladatkörébe a magyar irodalom tanításán kívül a könyvtár igazgatása is beletartozott. Ha erről az alapítványról idejében tudomást szerzett Kazinczy, akkor még elmondhatta magában jóleső elégtétel-érzéssel: nem hiában vívtam harcaimat Debrecennel... A magyar irodalom

első tanára Kalós Mózes lett. Tudományos műveket nem írt, de tanítványaira nem maradt hatás nélkül tizennégyévi működése. Tanárságának negyedik évében (1834) a kollégiumi ifjúság a maga kebelében megalakította az „Olvasó Társaság"-ot, céljául tűzvén ki újabb magyar írók munkáinak megszerzését; az évi tagsági díj 2 váltóforintban volt megszabva. Kalós Mózesnek ezt a bejelentését a tanári kar a felettes egyházi hatóság utasítására nem vette *így* tudomásul, mert a „társasági" szervezkedésben nagyzolást látott, de a szervezkedés igazi céljának, az olvasással való önképzésnek elérésében segítségére volt az ifjúságnak. Ettőlfogva a Felsőbb Tanulók Olvasó Egylete, mint a kollégiumi ifjúság legnépesebb alakulata egészen a XX. század második évtizedéig, a debreceni egyetem létrejöttéig megvolt.

Nemcsak Kalós Mózessel történt meg, hogy a tanári kar többségével szembekerült a diákokkal való közvetlen érintkezés, a velük való szolidaritás miatt. Péczely Józsefnek többször is volt ilyen esete. 1833-ban a tanári kar gyűlési határozatban hárította át Péczelyre, mint a *Lant* c. ifjúsági zsebkönyv kiadójára a felelősséget azért, hogy benne olyan versek is jelentek meg diákszerzőktől, amelyek a debreceni Kollégium tanárait gúnyos hangon emlegették. 1835-ben meg Péczely gyüjtést indított a tanulók közt a végre, hogy Csokonai elhanyagolt állapotban levő sírját rendbehozzák és fölibe emlékoszlopot állítsanak. Az ifjúság lelkesedéssel fogadta kedves tanára felhívását, és tehetségéhez képest buzgón részt kezdett venni az adakozásban, de a tanári kar abbahagyatta a gyüjtést azzal a megokolással, hogy a diákokhoz hivatalos felszólítást csak a rektor, a classisok tanulóihoz pedig az ő felügyelő tanáruk intézhet; a szándék nemességét azonban elismerte a tanári kar, s tiltó határozatát Péczely iránti kíméletből nem is hirdettette ki az ifjúság egyeteme előtt. Az alaki igazság mindenesetre a tanári kar részén volt, de ilyenkor hálátlan szerep a törvény betűjének a védelme, s a vas-

kalaposság vádját vonja vele magára a tanári kar nemcsak az akkori ifjúság, hanem az utókor közvéleménye részéről is. Péczely bizonyára nem népszerűséghajhászás miatt mutatott több megértést a tanulók lelki világa iránt, hanem az egyre szabadelvűbb korszellem szavának engedelmeskedett. Az 1848 március 15-i események hatása alatt a debreceni Kollégium ifjúsága aztán a maga szűkebb körében mintegy ugyanazt a szerepet játszotta el, amellyel a pesti ifjúság, Petőfi és Jókai vezérlete alatt megrendezte az 1848—49-i nagy harc vértelen előjátékát. A debreceni diákság vezére, Révész Imre nyolc pontba foglalta össze a Kollégium főhatósága, az egyházkerületi közgyűlés elé terjesztendő határozatokat, melyekkel az ifjúság a szabadelvűség magaslatára való vágyakozása közben igazi értéket is hajlandó volt kidobni léghajójából, kívánván a templombajárás kényszerének eltörlését (holott e kényszerítő szabály zsarnokságát legegyszerűbben az *önkéntes* templombajárással zúzhatta volna össze), de másrészt a jó értelemben vett szabadelvűség is megnyilvánult e követelésekben: érezték, hogy a több szabadság több felelősséget is jelent; kívánta tehát a kollégiumi ifjúság, hogy minden főiskolai tanár minél előbb nyomassa ki szaktárgyára vonatkozó mondanivalóit; és kívánta, hogy külön csapatban, külön tisztek alatt a városi nemzetőrséghez csatlakozhassék a haza védelmére. Az egyházkerületi közgyűlés ez utóbbi kívánságra jegyzőkönyvi elismeréssel felelt, a város pedig köszönő beleegyezéssel. A kirobbanó harci zajban csakugyan el kellett hallgatniok a Múzsáknak, s a Kollégium kapuja másfélévi időre bezárult.

NEGYEDIK IDŐSZAK

1849—1914

AZ AKADÉMIAI TAGOZATOKNAK AZ ÁLLAMI EGYETEMBE VALÓ BEOLVADÁSÁIG

I.

AZ ÖNKÉNYURALOM ELSŐ SÚLYOS ÉVEI. SZOBOSZLAI PAP ISTVÁN PÜSPÖK. — AZ ENTWURF OKOZTA VÁLSÁG. — AZ ALKOTMÁNY HELYREÁLLTA UTÁN A HÁROM AKADÉMIAI TAGOZAT ÚJJÁSZERVEZÉSE ÉS FEJLŐDÉSE.

1848 májusától az év végéig üres és csendes volt a Kollégium, 1849 első napjaitól kezdve azonban élet költözött bele, ha nem is az iskola szokásos élete. Az uralkodói önkény ellenében szabadságharcát vívó magyar nemzet kormánya Debrecenbe menekülvén, az országgyűlés képviselőháza a kollégiumi épület akkori legnagyobb termét, az oratóriumot választotta ülései színhelyéül; az állami bankjegynyomda és pénzverőműhely is a Kollégiumban rendezkedett be, s ez volt a helyzet június hó elejéig, mikor aztán Budavár visszafoglalása lehetővé tette a kormány és az országgyűlés diadalmas visszatértét a fővárosba. De a diadal hamarosan gyászra fordult, orosz csapatok vonultak be Debrecenbe is két ízben is, július 3-án és augusztus 2-án, s a Kollégium épülete sebesült és kolerás orosz katonák kórházává lett. A megszálló ellenség természetesen sok garázdaságot is elkövetett, s gondolhatjuk, hogy a műveletlen muszka katonák részéről milyen veszedelem fenyegette a Kollégiumnak már akkor is rendkívüli becsű, legnagyobb értékét, a könyvtárt. Ekkor következett el a kollégiumi ifjúság vezértagjának, Révész Imrének gondviselésszerű szerepe; Révész nem hagyta el a Kollégium épületét az ellenséges megszálláskor sem, az éjtszakákat is a könyvtárban töltötte, s élete folytonos kockáztatásával őrízte a pótolhatatlan értékű gyüjteményt;

rettenthetetlen bátorsága, atlétai ereje, hatalmas körszakállú, tiszteletet parancsoló alakja, mely az orosz katonákat saját papjaikra emlékeztette, csodát művelt; a fegyvertelen diák egymaga diadalmasan ellene állt a könyvtár küszöbén a rombolni vágyó, vadlelkű fegyveres tömegeknek.

A harci zaj elült, következnie kellett ismét a békés munkának. 1849 őszén a debreceni Kollégiumban is megkezdődött másfélévi szünet után az iskolai élet, de a jövőt illető nagy bizonytalanságban, kínzó kétségek között, hiszen politikailag egy város és egy iskola sem kompromittálta magát jobban a győztes osztrák hatalom előtt, mint Debrecen és az ő Kollégiuma. Az első nehéz kérdés az volt: mi történjék azokkal az ifjakkal, akik mint honvédek vettek részt a szabadságharcban, s most jönnek beiratkozni, vagy épen visszairatkozni a Kollégiumba? T. i. az ilyenekre az a sors várt, hogy közlegényként besorozzák az osztrák hadseregbe, tehát a Kollégium igazgatóságának kényes volt a helyzete velük szemben. A tanári kar 1849 november 6-án úgy határozott, hogy ideiglenesen felveszi az iskolába mindazokat a volt honvédeket, akik beiratkozásra jelentkeznek, döntsön aztán sorsukról a „legfelső hely". Bátor állásfoglalás volt ez a tanári kartól, s hogy a győztes hatalom haragja mindjárt le nem sújtott a Kollégiumra, az az akkori tiszántúli egyházkerület püspöke, Szoboszlai Pap István kivételes tehetségének s a helyzethez alkalmazkodni tudó egyéniségének köszönhető. A hatásköre is kivételes volt, mert 1849 október 2-től fogva felső tilalom folytán nem lévén szabad egyházkerületi gyűléseket tartani, a püspök önállóan intézhette az iskolák ügyeit. Óriási felelősséget jelentett Szoboszlaira ez a kivételes hatáskör, s ő oly céltudatos következetességgel haladt a maga útján, hogy lehetetlen kételkednünk lelkiismerete tisztaságában, mellyel nyugodtan el bírta viselni sok hevesebb vérmérsékletű vagy rövidlátóbb honfitársának gyanúját és gyűlöletét. Szoboszlai Pap István ugyanis

meg volt győződve arról, hogy a debreceni Kollégiumnak nem szabad strucc-politikát folytatnia, a tényekkel számolnia kell, s bármily keserves is rá nézve a rosszindulatú osztrák hatalom iránti engedelmesség, egyelőre még sincs számára más út, mint ez. Az uralkodó régi bizalommal volt Szoboszlai alattvalói hűsége iránt, ki is tüntette őt már 1845-ben királyi tanácsosi címmel, s nem is csalódott benne. Szoboszlai vállalta a népszerűtlen feladatot: megvalósuláshoz segíteni a tiszántúli egyházkerületben az osztrák önkényuralom iskolaügyi reformját, noha ez a reform a debreceni Kollégium háromszáz év óta fennálló egységes szervezetének megszüntét jelentette, s óriási anyagi áldozatot is követelt a Kollégium fenntartóitól.

A bécsi kormány tanügyi reformtervezete, az 1850-i Organisations-Entwurf elsősorban a középiskolai oktatást óhajtotta modern alapzatra felépíteni. Le akart számolni az olyan iskola-típussal, amilyen a debreceni Kollégium is volt, amelyben az elemi, közép és felső tagozatok határai csak nagyjából voltak megvonva, s csak a felső tagozatokon működtek rendes tanárok, a többin az oktatás munkáját öregebb diákok végezték. Az Entwurf kimondotta, hogy a Kollégium addigi hatéves tagozatát és a felső tagozat kétéves (bölcsészeti) kezdő tanfolyamát gimnázium néven egybefoglalja, két egyenlő félre (al- és felgimnázium) tagolja; az így létesített középiskola-típusnak csak akkor adja meg a nyilvánossági jogot, ha benne legalább tizenkét rendes tanári állás szerveztetik, államilag megszabott összegű fizetéssel, s ha a tanárok állami bizottságtól is megszerzik a szakképesítést; a tanári kar élén külön igazgató álljon, a tanítás módja a szakrendszer elvében gyökerezzék, a nyolcadik év végén állami ellenőrzés mellett külön érettségi vizsgát kell tenniök a tanulóknak; a kellő szerephez jutó reáltárgyak sikeres (szemléltető, kísérletező) tanítása érdekében a gimnáziumnak jól berendezett külön szertárral kell bírnia. A jogtudományi tagozat állami elismerését is szigorú feltételektől tette függővé a kormány

szintén mindjárt 1850-ben; csak olyan tanintézet működhetik nyilvános jogakadémiaként, amelyben államilag megjelölt tárgyköröket a megszabott terjedelemben és heti óraszámban legalább négy rendes tanár ad elő, s ezért illő fizetést kapnak. Csak a teológiai tanfolyam dolgába nem szólt bele az állam; erre vonatkozólag elismerte az egyház önjgú hoatáskörét.

Háromszázéves fennállása alatt a debreceni főiskola sohasem volt olyan kétségbeejtő helyzetben, mint ekkor. Az elbírhatatlannak látszó anyagi követelés mellett az állami beavatkozás nem kevésbbé elkeserítő volt más vonatkozásban is. Az autonómia elve a lelkészképzés kicsiny területére zsugorodott össze; az osztályrendszer családfői elgondolása helyébe a rideg és idegen szakrendszer, a pátriárkális önjogúság helyébe a — hogy úgy mondjuk — ellenséges politikai hatalom ellenőrzése, sőt eleinte kémkedése, a régi hagyományoktól megszentelt felekezeti beidegződöttség helyébe az ilyesmit lenéző tudományos fölény szelleme készült lépni, s mindez olyankor, mikor a nemzeti lelken még ott égtek a friss sebek: valóban nehéz volt a Kollégium sorsáért felelős tényezőknek megőrízniök higgadtságukat.

De Szoboszlai Pap István meg tudta őrízni. Az Entwurf feltételeinek azonnal való teljesítéséről szó sem lehetett, ezért 1851-ben és 1852-ben a nyilvánossági joggal nem biró debreceni református gimnázium VIII. osztályos tanulóinak bizony el kellett menniök Nagyváradra, s az ottani premontrei szerzetesrend iskolájában tenniök le az érettségi vizsgát. 1852 januárjában Szoboszlai lelkekbe markoló, hatalmas szózatot intézett a magyar reformátusokhoz és külön körlevelet a debreceni egyházhoz, felhíván őket az adakozásra, hogy meg lehessen menteni az ősi Kollégium végveszélyben forgó gimnáziumát és jogakadémiáját. A felhívásnak nagyszerű eredménye lett, egy félév alatt összegyűlt több mint 80,000 forintnyi összeg és több mint 5000 forint évjáradék, úgyhogy az

A KOLLÉGIUMI TANÍTÓKÉPZŐINTÉZET ELSŐ TANÁRKARA 1873-BAN.

Entwurf követelte iskola-átszervezés megtörténhetett. 1853 őszén megnyílt a nyolcosztályú gimnázium, s az 1853—54. tanév végén már megtarthatta saját érettségi vizsgáját, természetesen egy kormányképviselő jelenlétében. Mindez elsősorban Szoboszlainak az érdeme, aki nemcsak fel tudta lelkesíteni adakozásra hitsorsosait, hanem türelemre és önuralomra is példát adott nekik a birodalmi kormány megalázó rendeletei iránt való engedelmeskedésben, szükség esetén pedig szinte diktátori módon kényszerítette is erre a tanári kar és a fenntartó hatóság zúgolódó önérzetű tagjait. Az Országos Helytartóság 1852-ben a magyar protestáns szuperintendenseket, köztük Szoboszlait is eltiltotta a „püspöki" cím használatától, és ezt a tilalmat a debreceni Kollégium tanári karában is kihirdettette, de Szoboszlai loyalitásán ez a sérelem sem változtatott semmit, tovább egyengette a hatalommal való békesség útját. Elrendelte a maga hatáskörében is, hogy a Kollégium oratóriumában minden istentisztelet alkalmával a prédikáció után a Kántus elénekelje a „néphimnusz"-t, azaz a *Gott erhalté*-t, sőt az énekkari órákat is ezzel kellett kezdeni. Már 1853 elején kicsapás terhe alatt megtiltotta Szoboszlai a diákoknak a szakállviselést, megelőzve ezzel azt a helytartói rendeletet, mely a Kossuth-szakáll viselése ellen adatott ki néhány hónap mulva. Tilos volt a tanuló ifjúságnak zene vagy egyébfajta demonstráció útján kifejezni tanárai és elöljárói iránti tiszteletét. Ugyancsak Szoboszlai rendelete folytán a tanári kar köteles volt a legációba menő diákok templomi beszédeit előre bemutatni; utólagosan pedig a lelkészektől bizonyítványt hozatni velük arról, hogy a legátus csakugyan az előzetesen átnézett és jóváhagyott beszédeket mondta el. A tanári karnak külön jegyzőkönyvet kellett vezetnie, mégpedig vagy német vagy latin nyelven, s fel kellett terjesztenie a nagyváradi tankerület igazgatóságához; természetes, hogy a debreceni Kollégium gimnáziumának tanári kara a latinnyelvű jegyzőkönyvezést választotta. E jegyzőkönyvek

szövegében sok helyen ki vannak törölve, olvashatatlanná vannak téve egyes szavak vagy egész mondatok, sőt az egyik-másik kérdésre vonatkozó egész határozat is, — beszédes némaság ez!... A Kollégium könyvtárában a a kormánytól kiküldött főbiztos megsemmisíttetett minden olyan nyomtatványt és kéziratos emléket, amely akár az 1848—49-i, akár régebbi „forradalmakra" vonatkozott. Az abszolutizmus első éveiben a kormány besúgók útján is figyeltette a tanári kar munkáját, különösen a történelem tanáráét, s a legkisebb „elszólás"-ért kijárt legalább is a figyelmeztetés... A lelkekben e miatt nagy is volt az elkeseredés; az ifjúság lobbanékony heve ki-kitört, s közte és a zsandárság közt több ízben összetűzésre került a sor. A tanári kart a püspök erélye és tekintélye vasfegyelem alatt tartotta; de 1855-ben meghalt Szoboszlai, s a Kollégium közszelleme mintegy felszabadult a nagy nyomás alól. 1856-ban egyházkerületi határozatként kimondatott, hogy a tanítói és lelkipásztori pályára készülő ifjakra nézve életbevágó szükség a magyar irodalommal való behatóbb megismerkedés; minthogy csak a teológiai tagozat terén volt a kollégiumfenntartó református egyházi főhatóságnak szabad hatásköre, ezért a II. éves teológus-ifjak részére lépett életbe, mégpedig azonnal, az új tantárgy; Lugossy József, az 1831-ben létesült akadémiai külön magyar tanszék első birtokosának, Kalós Mózesnek 1845 óta utóda, lett az előadó tanár, s az első két félévben magyar nyelvészeti előadásokat tartott. Ugyanebben az évben (1856) a birodalmi közoktatásügyi minisztérium egyéb követelések között azt is elrendelte, hogy a debreceni jogakadémia, ha nyilvánossági jogát meg akarja őrízni, a tantárgyak egy részét német nyelven köteles előadni! Az egyházkerület erre a rendeletre azzal válaszolt, hogy kimondotta a Kollégium jogi karának megszüntetését. Nagyon fájdalmas volt az egyházkerületre ez az elhatározás, de nem tehetett másként; arról szó sem lehetett, hogy Debrecenben németnyelvűvé váljék, ha csak részben is, a kollégiumi tanítás;

ha pedig ez meg nem történik, akkor a kormány vonja meg a jogakadémia nyilvánossági jogát, az egyházkerület tehát legalább megmutatta gerincességét. Íme a közszellemváltozás, alig egy évre Szoboszlai Pap István halála után. 1858-ban pedig, mikor a nagyváradi helytartósági osztály a törvény határain túl is be akart avatkozni a protestáns iskolák életébe, a tiszántúli egyházkerület ez ellen tiltakozását fejezte ki; ennek a gerinces állásfoglalásnak nem is maradt el a büntetése: a debreceni Kollégium gimnáziuma ismét elvesztette érettségi vizsgatartási jogát, s 1858-tól 1860-ig megint Nagyváradon kellett vizsgázniok a VIII. osztályt végzett növendékeknek. De ekkor már fokozatosan érezhető volt az önkényuralom erejének hanyatlása; 1858 szeptemberétől a Kollégium tanárkari jegyzőkönyvei már nem latin, hanem magyar nyelven készültek; 1860-ban a törvény is visszaadta ezt a jogot, s az 1848 előtti tanrendszer visszaállításával mintegy eltörölte az Entwurf érvényességét. 1861-ben már saját hatáskörében tartotta meg gimnáziumunk az érettségi vizsgát.

A magyarországi protestáns egyház tehát kemény ellenállás árán meg tudta védelmezni autonómiáját az Entwurffal szemben is, mint ahogy megvédte valaha a Ratio Educationisszal szemben. De ezekben a „győzelmekben" mind a kétszer volt valami elszomorító, tragikus vonás is. Az államhatalom mind a két esetben nagyértékű, jórészt helyes és szükséges tanügyi reformtervezettel állt elő, de oly szerencsétlen módon, oly törvénysértő erőszakossággal, az észszerűségnek és tapintatnak oly teljes hiányával próbálta azokat ránk tukmálni, hogy a dacos ellenállásra ingerelt magyar protestáns közvélemény azt sem volt hajlandó belőlük elfogadni, aminek igazán hasznát látták volna iskolái. Pl. az Entwurfban a két (alsó és felső) egyenlő tagozatból álló nyolcosztályú gimnázium iskolatípusa igen egészséges pedagógiai elgondolásból született meg, s a külön tanári szakképesítés a korszerű fejlődés elengedhetetlen feltétele kezdett lenni. De a tiszántúli

református egyházkerület a politikailag rosszemlékű tantervből semmit sem akarván meghagyni, azonnal visszaállította a debreceni Kollégium ősi szervezetét, melyben a középső tagozat hat osztályból állott, és teológus-ifjak kísérleti munkaterülete volt. Ennek a visszaalakulásnak különben az Entwurf iránti ellenszenven kívül egyéb okai is voltak. A nyolcosztályú gimnázium megszületése a főiskola egyik ősi fakultásának, a bölcsészeti tanfolyamnak az életébe került, tehát a hagyománytisztelők nagy tábora, elsősorban maga a Kollégium tanári kara mindenképen arra törekedett, hogy a felső oktatás e jellegzetes része, a filozófiai szak feltámadhasson. Voltak olyan emberek is, akiket az önzés szempontja tett a régi iskolaszervezet híveivé; a Szoboszlai Pap István püspöki felhívására jelentkezett alapítványtevők némelyike titokban arra vágyakozott, hogy az Entwurfnak a gimnáziumi tanárok javadalmazására vonatkozó, szokatlanul magas igényei váljanak tárgytalanná a diákok vezetése alatt levő, régimódi hatosztályú tagozat visszaállítása folytán. Így is történt, 1861—62-től fogva tizenegy évig az ősi keretek közt folyt a tanítás munkája, s csak az 1873—74-i iskolai év kezdetén jutott ismét érvényre, most már véglegesen, a nyolcosztályú középiskola szervezete. Ugyanekkor kezdődött meg — a majdnem ingyenes ősi iskolázás után — a tandíjemelések „modern" időszaka. Újabb tíz évbe került, míg az egyes nagyobb református iskolák egyéni, helyi tanterveinek sokféleségét megszüntethette az Egyetemes Konvent, 1884-ben elkészíttetvén és életbe léptetvén a valamennyi magyarországi református középiskolára kötelező, s az államitól alig különböző egységes tantervi és rendtartási szabályzatot.

1861-ben újra megnyílt a jogakadémia is, mely 1856 óta zárva volt a német tanítási nyelvet kívánó kormányrendelet miatt. Az esztelen rendelet tehát kudarcot vallott, de egyébként a jogi oktatás terén is okult az egyházkerület a birodalmi kormány kívánalmaiból: a kétéves jogi tan-

folyamot csakhamar háromévesre, majd pedig négyévesre építette ki, a rendes tanszékek számát fokozatosan nyolcra szaporította. A teológiai kar két régi tanszéke mellé létesült 1844-ben a 3-ik (gyakorlati teológia), 1866-ban a 4-ik (keresztyén egyháztörténelem), 1884-ben az 5-ik (ószövetségi írásmagyarázat). A bölcsészeti szak tanszékeit az Entwurf kívánságai miatt egy kivételével (a teológiától 1798-ban elkülönített filozófia volt ez) a szabadságharc után át kellett tenni a gimnáziumi tagozatba, de az alkotmányos élet helyreállta után mindjárt összehívta Balogh Péter tiszántúli püspök az egyházkerület református tanárkarait értekezletre, s ez egyhangúlag magáévá tette azt a javaslatot, hogy a bölcsészeti tanfolyamot önálló fakultássá kell kifejleszteni, mégpedig református tanárképzőintézettel kapcsolatban, vagyis az egész főiskolát olyanná kell átszervezni, hogy bármikor zökkenés nélkül megalakulhasson belőle a magyar református egyetem. A református egyetem eszméje azonban mindmáig sem valósult meg, a bölcsészeti kar fejlődése is csak egy emberöltőnyi idő mulva kezdett valóra válni. Egyelőre 1892-ben két fakultásúvá szervezték át a Kollégium felső (akadémiai) tagozatát: külön-külön dékáni hivatalt kapott a teológiai és a jogi kar, egy akadémiai (szorosabb értelemben vett kollégiumi) igazgató egységes vezetése alatt.

Az egész főiskola háromszázéves szervezeti egységét az Entwurf megszüntette. A gimnázium működéséről 1853—54-től 1859—60-ig külön „Értesítvény"-ben számolt be a gimnázium külön igazgatója. 1856-ban megnyílt a tanítóképzőintézet is, mely a Zákány József 1825-ben létesült neveléstani tanszékéből fejlődött ki. Ezt a tanszéket az egyházkerület kivette a főiskolai tagozatból, 1855-ben második tanári állást szervezett mellé, s a következő esztendőtől fogva egy évtizeden át egyéves tanfolyamként működött az új intézet; a teológiai fakultás függeléke volt, a vallástant teológiai tanárok tanították benne, a növendékek pedig teológus-diákok voltak, akik lelkészi és tanítói

pályára készültek. 1866-ban kétéves tanfolyammá fejlődött, s a gimnázium hat osztályát elvégzett tanulók lettek a növendékei; 1873-ban az öt hajdú város alapítványából a harmadik rendes tanszék is megszerveztetett, s a tanítóképzőintézet ezóta, alkalmazkodván az 1868-i állami népoktatási törvényhez, önálló tagozata a Kollégiumnak.

A kollégium szervezeti egységének 1849 utáni megbomlását és a fokozatos szétkülönülést érdekesen mutatja az évvégi Értesítők szerkesztésmódja. — 1853—54-től 1859—60-ig csak a gimnázium adott ki nyomtatott Értesítvényt; 1860—61-től 1864—65-ig ilyen sem jelent meg; 1865—66-tól 1874—75-ig *egy* (közös) Értesítvény számol be a Kollégium háromféle tagozatának működéséről, a három igazgató névjegyzésével. (Az 1872—73-i Értesítvényben negyedik tagozatként a „reáliskola" is szerepel, külön igazgatóval, de ez az iskola városivá, később államivá alakult át.) 1875—76-ban és 1876—77-ben két Értesítvény jelent meg a három tagozatról (együtt a gimnáziumról és a tanítóképzőről, külön az akadémiáról.) 1877—78-tól az akadémiai szakok tanévi beszámolói *Évkönyv* címen, a gimnáziumi és a tanítóképzőéi pedig külön-külön *Értesítő* címen jelentek meg 1913—14-ig; ekkor az Évkönyv megszűnt, mert a Kollégium akadémiai tagozatai beolvadtak a debreceni állami tudományegyetembe.

A teológiai és a jogi kar 1892-i fakultásszerű megszervezése után másfél évtizeddel megkezdődött a bölcsészeti kar hasonló jellegű kifejlesztése is. 1907-ben létesült a bölcsészetkari dékáni hivatal; a kar ekkor három rendes tanárból állott (történelem, magyar irodalomtörténet, klasszika-filológia). 1908-ban újabb két tanszék létesült e fakultáson (magyar és finn-ugor nyelvészet, klasszika-filológia II. sz.), 1910-ben nyílt meg az újjászervezett bölcsészeti kar filozófiai tanszéke és a német nyelvészet- és irodalomtörténeté, 1911-ben a II. történelmi magyar, 1912-ben az egyetemes történelmi tanszék. A tanszékek szaporodásával kapcsolatban a tudományos képzés egyéb

A KOLLÉGIUM GIMNÁZIUMI TANÁRKARA 1865-BEN.

Felső sor : Félegyházi Benjámin, Szegedi Sándor, Tüdős János, Gelenczei Pál, Szekeres Pál, Oszterlamm Ernő, Márk Pál.
Alsó sor : Ladányi Gedeon, Imre Sándor, Kiss András, Lengyel Zsigmond, Kovács János, Tóth József.

feltételeiről is fokozatosan gondoskodás történt. 1908-ban az Iskolai Törvények-be új fejezet került: a bölcsészeti tanulók tanulmányi rendje. Filológiai szeminárium szerveztetett, kézi szakkönyvtárral, de ez csak a nagykönyvtár letétjeként szerepel. 1909-ben a közoktatásügyi kormány elismerte a debreceni bölcsészethallgatóknak azt a jogát, hogy a szabályszerű tanulmányi előfeltételek mellett görög-latin és magyar-latin szakcsoportból a budapesti tudományegyetemen tanárvizsgára jelentkezhetnek. 1910-ben kiterjesztette ezt a jogot a magyar-német és a német-latin szakcsoportra, s a filozófiára mint vizsgai harmadik szaktárgyra is. Az első öt bölcsészethallgató tanári alapvizsgálata 1909-ben történt meg a budapesti tudományegyetem bölcsészeti kara mellett működő orsz. tanárvizsgáló bizottság előtt. 1910-ben már alapítvány is létesült a bölcsészeti kar javára, s megalakult a bölcsészethallgatók segítőegyesülete is. A hallgatók száma lassan, de fokozatosan növekedett 1910—11-től 1913—14-ig 10-ről 33-ra.

II.

A MODERN NYELVEK TANÍTÁSA. — A KÁNTUS ÉS A TŰZOLTÓTÁRSASÁG KORSZERŰ JELENTŐSÉGE. — AZ ÖNKÉNYURALOM ÉS A KIEGYEZÉS KORABELI KÖZSZELLEM ÁRNYOLDALAI AZ OKTATÁS TERÉN. — A HITTANSZAKI ÖNKÉPZŐKÖR ÉS AZ IRODALMI EGYLET MÜKÖDÉSE. — A KOLLÉGIUMI KÖNYVTÁR NAGYARÁNYÚVÁ FEJLETTSÉGE. — A TANÁROK ERKÖLCSI ÉS TUDOMÁNYOS ÉRDEMEI. — ORTODOXIA ÉS MODERN TEOLÓGIA. — A DEBRECENI KOLLÉGIUM JÓKAI ÉS BAKSAY KÖLTÉSZETÉBEN.

A latin nyelv Magyarországon csak a XIX. század közepe táján lett „holt" nyelvvé, végkép kiszorulván ekkor az országos és megyei közélet s az állami és felekezeti közoktatás területéről. Külföldön már jóval hamarabb helyébe léptek a latin tanítási nyelvnek a nemzeti élő nyelvek, tehát a külföldi protestáns egyetemekkel kezdettől fogva intézményes kapcsolatban levő debreceni Kollégiumra nézve egyszerre fontossá vált a nyugateurópai művelt nagy nemzetek nyelvének ismerete. Fontossá és egyúttal nehézzé tette s teszi ezt a problémát az a körülmény, hogy Debrecennek és környékének színmagyar a lakossága, s ez a multban is kevés szükségét érezte idegen nyelv tudásának, a jelenben sem igen változott meg e tekintetben a véleménye.

A világnyelvek közül a földrajzi szomszédság a németet teszi ránk nézve legfontosabbá, de politikai érdekeltségűvé is, s ez az utóbbi szempont a történelem folyamán sokszor felszította bennünk a német nyelv iránti ellenszenvet. A szabadságharc bukása után az osztrák kormány vak mohósága és nyers erőszakossága annyira túlzásba tévedt, hogy a tősgyökeres magyar református nép legfőbb iskolájában, a debreceni Kollégiumban nemcsak a jogakadémia tanítási nyelvét akarta — egyelőre részben — németté tenni, hanem a gimnáziumét is. A német nyelvnek rendes

tantárgyként való tanítása nem is szűnt meg azután sem a gimnáziumban, de érthető, hogy az osztrák abszolutizmus emlékei nem növelték a kedvet e nyelv tanulásához sem a tanulógyermekekben, sem ezek szüleiben. Különösen tapasztalható volt ez a német nyelvtől való idegenkedés a Kollégium tanítóképzői tagozatában, mely a népiskolai, többnyire falusi oktatás munkakörére készítette elő növendékeit. Ez az 1873-ban megnyílt intézet a 70-es évek végén a német nyelvet is felvette a tantárgyak közé, de csakhamar maga az igazgató állapította meg az eredmény ki nem elégítő mértékét; az egyházkerület ekkor (1880) törölte is a német nyelvet a kötelező tantárgyak sorából, s mikor az több mint másfél évtized mulva ismét visszakerült oda, a tanári kar akkor is csak kénytelenségből egyezett bele; sok magyar ember bosszús lélekkel mondott vagy gondolt akkor effélét: „oda jutott a magyar államiság eszméje, hogy hazánkban már német nyelv tanulása nélkül magyar falusi tanító sem lehet valaki!" (Balogh F.)

A francia és az angol nyelvnek körülbelül két évtizeden át (1860—78) külön tanszéke volt a debreceni Kollégiumban. P. Nagy Sándor 1848—49-es főhadnagy, olmützi és josephstadti raboskodása után Debrecenbe költözött; Könyves Tóth Mihály debreceni lelkipásztor, aki a szabadságharc idején tanusított hazafias viselkedése miatt szintén éveket töltött az említett börtönökben, örömmel ajánlotta a Kollégiumnak P. Nagyot a francia és az angol nyelv tanárául. 1860-tól mint rendkívüli, 1872-től 1878-ig mint rendes tanár működött. Az egyházkerület már 1858-ban kimondta e két nyelv kollégiumi tanításának szükségességét, a franciáét a gimnázium felső osztályaiban, az angolét az akadémiai tagozaton. P. Nagy Sándor két nagyszabású tankönyvvel bizonyította be nyelvtanári rátermettségét és buzgalmát; olyan hatalmas terjedelmű, angol és francia „önoktatási vezérkönyv"-et adott ki (angol: Pest 1871—73, francia: Debrecen 1871—74), amilyen azóta sem jelent meg nálunk. Halála (1878) után a modern nyelvek e tanszéke

megszűnt, s a német, francia, angol nyelv gyakorlati tanítását a Kollégium egy-egy tanára melléktantárgyként vállalta el. Az 1867-i alkotmányos kiegyezéssel olyan korszak kezdődött Magyarországon, amely a gyakorlatiasabb irányban való haladásnak kedvezett; ennek a korszellemnek egyik megnyilatkozása volt a modern nyelvek erősebb érvényesülése a középiskolákban, a görög nyelv addigi helyzetének rovására. 1869—70-ben a debreceni Kollégiumban is életbe lépett a görögpótló tanfolyam, s mindjárt annyira népszerű lett, hogy a következő tanévben már korlátozására volt szükség.

A testgyakorlást 1842-től a szabadságharcig nagydiákok tanították. 1850-ben átvette ezt a tantárgyat is a német nyelv tanára, s negyven éven át az ő kezében maradt. 1891-ben választottak új tornatanárt, s ugyanekkor létesült a Kollégiumban az első rendes rajztanári állás is.

A Kollégium kormányzati és ügykezelési szervezetében 1898-ban történt nagyjelentőségű, korszerű újítás, az azóta is működésben levő Igazgatótanács létesülésével.

A kollégiumi ifjúság testületi élete és szelleme is együtt módosult a haladó idők változásával. A változás nem mindig jelentett jó értelemben vett haladást is. Az önkényuralom másfél évtizedében a tanulók nagy létszámából az iskolaügy virágzására lehetne következtetni, de ez inkább csak látszat volt; a magyar ifjak nem óhajtottak a császári hadseregben szolgálni, s minthogy a beiratkozott diák fel volt mentve a katonasághoz való bevonulás kötelezettsége alól, a magasabb iskolákba bizony oda nem valók is sokan behúzódtak, s a nem épen helyesen értelmezett hazafiság nevében a színmagyar fiúkat — már pedig a debreceni Kollégium ifjúságának túlnyomó többsége mindig ilyenekből állott — kímélni kellett, enyhén megítélni őket magaviselet és tanulmányi előmenetel szempontjából egyaránt, hiszen ez az engedékeny bánásmód is mintegy tüntetés volt az idegen hatalom magyar-ellenes rosszindulatával szemben. Az 50-es és 60-as évek határán az alkotmányos élet rövid fel-

hajnallása megszüntette az Entwurf érvényét; de nemcsak jogtalan és észszerűtlen intézkedéseit dobta sutba a hazafias dacosság, hanem a modern pedagógia jogos követeléseinek terhe elől is jól esett visszaszöknie a régimódi kezdetlegesség állapotába; a vidéki pártikulák megint munkába álltak, s a debreceni főiskola felső tagozataiban nagy számmal küldték az épen nem mindíg megfelelő készültségű diák-újoncokat. Mindez nemcsak az oktatás színvonalára hatott kedvezőtlenül, hanem az ifjúság erkölcsi komolyságára és közszellemére is; ez utóbbinak egészséges kibontakozását egyébként legalább is ugyanily mértékben az állami törvények és közrendészeti közegek ridegsége is akadályozta.

E szomorú korszakban a fiatal lélek is kénytelen volt bizonyos értelemben álarcot viselni, tilos gondolatait és érzéseit elbujtatni hatóságilag engedélyezett formák mögé. A kollégiumi ifjúság testületi életnyilvánulásainak csaknem minden módja el volt tiltva az abszolutizmus idejében, épen ezért nyert új, elmélyült jelentőséget az életben hagyott két diák-szervezet: az énekkar és a tűzoltó-társaság.

A nemzeti bukás után eleinte *csak* az énekkar (Kántus) kapott működési engedélyt. Keserves kötelessége volt a Gotterhaltét elénekelni minden oratóriumi istentisztelet végén, s a hazafias önérzetében mélyen sértett diákság egyelőre nem tudott másképen tüntetni e parancs ellen, mint úgy, hogy minden lehető alkalomkor elénekelte a magyar viszonyokra illő szöveg megrendülésteljes átérzésével Verdi *Nabugodonozor* c. operájából a rab zsidók imáját: „Érc igában nyögünk mint barom, Irgalom, Szent Atyánk, irgalom!" A kollégiumi énektanítás általában, s az énekkar vezetése különösen is jó kézbe került 1845-ben: Szotyori Nagy Károly debreceni kántoréba. 1857-ig működött a Kántus élén, mint gimnáziumi és tanítóképezdei énektanár pedig még azután is sokáig. Az ifjúsági vegyes énekkar mellett a nagyobb diákokból férfikart is szervezett, s úttörő jelentőségű sikereket ért el magyar népdalok négyszólamú,

művészi előadásaival, amilyenekre ő előtte senki sem mert vállalkozni. Az ének szövege lehetett ártatlan vagy közömbös, de a dallam szárnyán magával tudta ragadni a gyászoló magyar ember egész lelkét. Érthető, hogy épen ekkor, az önkényuralom idején lett dédelgetett kedvencévé a Kántus nemcsak a város, hanem az egész vidék társadalmának. S épen ez az oka annak, hogy a diáktörvényszék 1862-ben és 1863-ban szigorú büntetéssel sujtotta az énekgyakorlati órák elmulasztóit, hiszen az énekkar a főiskola jóhírnevének egyik legfontosabb tényezője s a társadalom anyagi áldozatkészségének is egyik legbiztosabb kezű forrásfakasztója. Fennállása első kilencven évében a Kántusnak nem volt pénztára; Zákány József buzgósága teremtette ezt meg 1827-ben 450 forinttal, de csak 1863-ban vett lendületet a Kántus javára való közadakozás, a század végére már 80,000 aranykoronára szaporodott az énekkar vagyona. Sz. Nagy Károly kántusvezéri utódai közül kiemelkedik MÁCSAI SÁNDOR, kinek csaknem félévszázados buzgó vezetése mellett a debreceni Kollégium Kántusa fogalommá vált s nagyban öregbítette az egész főiskola népszerűségét; szívesen ment vendégszerepelni az ország minden tájékára, és szívesen jöttek Debrecenbe (főként a Csokonai-Kör ünnepélyeire) a fővárosból s másunnan nagynevű emberek (Jókai, Beöthy Zsolt) is, elsősorban azért, hogy a Kántus művészi szereplésében gyönyörködjenek. Az ősi Kollégium ifjúsági alakulatai között ez az egyetlen, mely a református főiskolából fejlődött állami egyetemnek is reprezentatív testületi szerve maradt, s az ma is.

Az idők változásával nem tudott ennyire lépést tartani az egykor szintén nagy népszerűségű és városi szempontból nagyjelentőségű másik diáktestület, a Tűzoltó-társaság. Működésének sok hasznát látta a város lakossága, de közvetve maga a Kollégium is: a társaságbajutás feltétele a testi-lelki együttes egészség, talpraesettség lévén, értékes jellemképző tényező maradt mindvégig. A tagok egyebek

közt az adott szó szentségének, a férfias titoktartás erényének szolgálatát is besorozták önként vállalt feladataik közé; az eszményi, ártatlan értelemben vett „összeesküvés", mint a nagykorúságra vágyó lélek szerepjátszása, jól illik a forrongó ifjúkorhoz. Már a szabadságharc előtti időkre, főként az ú. n. reform-korra vonatkozólag is úgy véli Balogh Ferenc, hogy „ha van a Jókai által leírt *Csittvári krónikának* igazi történeti magva, úgy az a tűzoltó-társasággal volt kapcsolatban, mely egyesíté magában a deákság színe-javát". Még valószínűbbnek kell gondolnunk, hogy az abszolutizmus idején, mikor az egyházi főhatóság megszemélyesítője, Szoboszlai Pap István püspök is, a Kollégium érdekében, engedelmes végrehajtója volt az osztrák államhatalom kívánságainak, — a fiatal lélek elfojtott lázongó és bíráló ösztöne egy-egy diák-alakulatnak bizalmas vagy épen titkos összejövetelein próbált megnyilvánulni, magát „kiélni". Sőt a Tűzoltó-társaság nem is bírta hazafias keservének kitöréseit e titkos alkalmakra korlátozni, s mindjárt 1850-ben összeütközésbe kerülvén a zsandársággal, abba kellett hagynia működését; de a város a tűzesetek alkalmával annyira nem nélkülözhette a tűzoltó diákok segítségét, hogy báró Lederer altábornagy kénytelen volt a társaság hagyományos szerepét ismét engedélyezni. A város tanácsa is, a lakosság is változatlan szeretetével vette körül a lelkes kis csapatot, az elöljáróság időnként új tűzoltó felszerelést adott neki, minden tűzeset után köszönő átirattal, gyakran pedig 20, 50, 100 váltóforintnyi összegekkel jutalmazta, néha egy-egy vagyonosabb debreceni cívis megvendégelte őket. Az önkényuralom szigorúbb időszakának megszüntétől (1862) kezdve viszont a tűzoltó-diáktársaság rendezett a Nagyerdőn majálisokat, s ezeken a debreceni társadalom nagy kedvvel vett részt; az első ilyen majális évében egy úriasszonytól díszes selyemzászlót is kapott a társaság, s ezóta saját lobogója alatt jelent meg az ünnepélyeken... De az idő haladt, a tűzoltás technikája fejlődött, a tűzoltói feladat nem marad-

hatott továbbra is működvelői vállalkozás, hanem szakszerűleg képzett s rendes fizetéssel díjazott testület állandó, rendszeres és teljes munka-kifejtésével kellett Debrecen városának biztosítania magát a tűz veszedelme ellen. Az újonnan alakult városi tűzoltóság mellett nem folytathatván kétévszázados multú, érdekes és gyakran hősies kockázatú működését a kollégiumi Tűzoltó-társaság, 1880-ban feloszlott.

Más vonatkozásban is változtak az idők. A Kollégium tanárai és felneveltjei annyiszor tapasztalták a magyar nemzet és a magyar református egyház sorsközösségét, hogy mikor a politikai kiegyezés elhárította a magyarság feje felől a nemzeti létére törő veszedelmet: önkéntelenül lankadni engedték addigi éber vigyázásukat, századok küzdelmeiben megszilárdult elveiket a lélek hitvallási síkjában is. Egyébként is a szabadelvűség, az előbbi századvég „felvilágosultságának" világnézeti utóda volt akkor az életirányító szempont a művelt nyugaton mindenütt, s ennek a szemléletmódnak kevés érzéke van a történelmi értékek megbecsüléséhez. Nem abban látjuk a liberálizmus uralmának legjellegzetesebb megnyilvánulását, hogy napilapjaink némelyike türelmetlen támadásokat intézett a vallásos irányú iskolai nevelés ellen, hanem abban, hogy a magyar református egyház legfőbb hivatalos szerveinek és legkiválóbb egyéneinek is belekáprázott a szemük az eszményien értelmezett szabadelvűség csodálatába, a vallás és egyház valóságos érdekeinek a rovására... Mindjárt a politikai kiegyezés évében botrányos mértéket kezdett ölteni a debreceni Kollégium növendékei között a templomi mulasztás vétsége, s évről-évre még fokozódott; volt olyan eset, hogy e vétség miatt egyszerre 121 diákot kellett megidézni az iskola fegyelmi széke elé. A tanári kar a három akadémiai tagozat egy-egy tanárából bizottságot alakított, s a templombajárás kötelességének korszerű szabályozása ügyében javaslatot dolgoztatott ki vele; ez a javaslat azt ajánlotta az 1871-i egyházkerületi közgyűlésnek, mint

főhatóságnak, hogy a jótéteményt élvező tanulók fegyelmi büntetés terhe alatt kötelesek legyenek eljárni a templomba, a többiekre a büntetés nem terjed ki, de elvárja tőlük az egyházi elöljáróság, hogy kényszer nélkül is kötelességüknek fogják érezni a templombajárást. Az egyházkerületi közgyűlés többsége ekkor még elfogadta ezt a javaslatot, de két év mulva már az akadémiai három tagozat egész ifjúságát mentesítette a templomi mulasztásért járó büntetés alól. Ettől kezdve aztán nem volt ritka az olyan kollégiumi diák, aki diákpályájának egész ideje alatt soha templomban nem volt. Jellemző a korszellemre, hogy a debreceni egyház nagynevű lelkipásztora, Révész Imre az egyházkerületi tanügyi bizottság értekezletén már 1871-ben a kényszerítő büntetés teljes mellőzése érdekében emelt szót, az egyházkerületi közgyűlés egyik világi tagja, Molnár György debreceni ügyvéd és országgyűlési képviselő pedig azt az elvet vallotta, hogy a gyermeket semmilyen irányú vallásos nevelésben nem kell részesíteni, hanem 18 éves korában majd ő maga válasszon magának vallást. — Elismerjük, hogy nincs köszönet a templombajárásban, ha ez *kényszerből* történik; de vajjon, ha szólhattak volna, mit válaszoltak volna Molnár Györgyéknek a debreceni Kollégium alapítói és fenntartói, akik évszázadokon át az ország minden részéből küldözték kis és nagy adományaikat, vallásos buzgóságuknak és Isten előtti felelősségük átérzésének — *kényszeréből*?!

Épen ez a kortörténelmi háttér domborítja ki a szükségességét és jelentőségét annak a teológus-ifjúsági új szervezetnek, melynek létesítése az első külön egyháztörténelmi tanárnak, Balogh Ferencnek nevéhez fűződik. A *Hittanszaki Önképző Társulat* ez az 1869-ben életrekelt s azóta állandóan működő szervezet. Balogh Ferencet ez egyesület megszervezésében az a fontos cél vezette, hogy a korszerű, modern eszmevilág és a református keresztyén hitvilág egymás közötti békéje, összhangja megóvassék, mégpedig úgy, hogy maguk a teológus-ifjak legyenek e

nagyfontosságú cél hídverő munkásai. Vita-ülések, teológiai vonatkozású pályatételek, prédikáció-versenyek, tudományos értekezések kereteiben indult meg az egyesület működése, s másfél év mulva már külön folyóirat tett tanúságot e működés komolyságáról: a *Közlöny;* a maga nemében párját ritkító jelenség ez az immár 68-ik évfolyamát élő főiskolai diák-folyóirat.

Az egyre szabadelvűbbé váló korszellem nagyon kedvezett az ifjúság minden irányú szervezkedésének; nemcsak a három akadémiai szakon, hanem az önállósult gimnáziumi tagozatban és a tanítóképzőben is egyremásra létesültek önképző-, segítő-, torna-, zene-, gyorsíró- stb. egyesületek. De mindezek a tanári kar hatósági felügyelete alatt állottak, a Coetus hajdani önkormányzati jogkörének már a romjaiból is alig maradt meg valami. A diákság autonómiája 1792 óta csak árnyéka volt önmagának, a szabadságharc után még jobban lehanyatlott. Az abszolutizmus idején, 1850 és 1862 között nem is működött az ifjúsági fegyelmi szék (sedes scholastica), hanem az ú. n. igazgatói székek ítélkeztek. Az 1862—63. tanévben helyreállt a diákok önkormányzati alkotmánya, de csak egy évtizedig maradt életben. Az 1873-i iskolai törvény mintegy szentesítette az önkényuralom idején életbe lépett igazgatói szék intézményét, s eltörölte a korábbit, az esküdtdiákokból álló ú. n. altörvényszéket. Ezután a diákvétségek és panaszok ügyében az igazgató ítélkezett, úgy, hogy maga mellé vette a szénior és a kontraskribát, s a szénior rat a tárgyalás jegyzőkönyvét; az ítélet ellen a tanári karhoz lehetett folyamodni. 1875-ben megszűnt a kontraskribai hivatal, ettől az időtől fogva tehát a szénior maradt az ifjúság érdekeinek egyetlen képviselője a hatóságok előtt. Az említett 1873-i iskolai törvény a megszüntetett esküdtszék helyett, némi kárpótlásul, új ifjúsági intézményt létesített, a *becsületszéket*; ennek tanulók a tagjai, de ítéletük csak „indítvány"-ként kerül a tanári kar elé, s ez mondja ki a döntést.

SZABOLCSKA MIHÁLY ÉS ESKÜDTI KARA 1889-BEN.

Íme, a feltartóztathatatlan korszerű fejlődés így sorvasztotta el fokozatosan az ifjúság önkormányzatát, kiskorúságba terelve a Kollégium egykori büszke és hangos, gyakran lázongó polgárságát. A tanári kartól engedélyezett alakulatokban folyt tovább az élete, megcsöndesedve, a nyilvánosságtól meglehetősen elzárva. Csak kivételesen tudta egy-egy jeles tehetségű diák átlépni az önképzőköri szűk korlátokat, s felhívni magára a helyi, vagy épen az országos közvélemény figyelmét. Ilyen volt pl. SZABOLCSKA MIHÁLY, aki mint debreceni teológus, a Felsőbb Tanulók Magyar Irodalmi Önképző Egylete keretében tette meg első sikeres lépéseit a költői hírnév felé. Az ő kollégiumi pályája mintegy a szerencsés párja a Csokonaiénak: boldog diák-élet, a borozgatás, a nagyerdőre járás, a meghitt pajtáskodás örömei, a publicus praeceptorság sikeres végzésének megnyugtató tudata, az első szerelem tavaszi mámora, főképen pedig a minden egyéb örömet megkoronázó költői dicsőség, mely még a széniori méltóságot is megszerezte a tanulmányi tekintetben nem legkiválóbb Szabolcskának, — a Csokonai kollégiumi pályája ez, csak épen javított kiadásban, a balvégzetnek „sors boná"-vá való kegyes változásával. Szabolcska fiatalkori költészete tárgykör tekintetében is összefonódik debreceni diákságával, költői mondanivalójának anyaga és szelleme pedig mindvégig a református hit- és eszmevilág talajában gyökerezik.

Szabolcska példája lehetett közvetetlen ihlető hatással arra az eredetileg öttagú költő-csoportra, melynek tagjai a debreceni Kollégium padjain kötöttek egymással egész életre szóló barátságot, s az új évszázad első tizedében három közös kötetet adtak ki *Bokréta* címen. Egyikőjük korán elhunyt, a többi négyet (Oláh Gábor, Gyökössy Endre, Madai Gyula, Baja Mihály) egymás után tagjává fogadta a Petőfi-Társaság. Kiemelkedik társai közül OLÁH GÁBOR, főként erős, buja képzeletével, mely azonban nem tud salakjától megtisztulni, festői-zenei stílpompájával,

esztétikai műveltségével, pihenést nem ismerő költői munkaösztönével. Bár világnézetében is, előadásmódjában is gyakori a túlzó, sőt beteges szertelenség, egyébként kitörölhetetlen nyomokat hagyott egyéniségén a debreceni kollégiumi nevelés, még különcségeiben is.

A századforduló idején volt a Kollégium jogakadémiájának beiratkozott tagja Ady Endre, első verses kötete is Debrecenben jelent meg a XIX. század utolsó évében. Nemcsak fajának és a magyar irodalomnak, hanem református egyházának is lázadó fia volt, de a fiúi viszony eltéphetetlenül erős láncaival, melyekkel véresre kínozta magát, s melyekre mégis mindíg büszke volt. Középiskolai tanulmányainak első felét katolikus, második felét református tanintézetben végezte; bizonyára sokízigleni őseitől örökölt lelki alkatának is része volt abban, hogy a zilahi református kollégium négyévi nevelése oly elhatározóan fontos tényezője lett egyénisége kifejlődésének. Emberi életének betegségtől és szenvedélyektől irányított lejtővonalán is, hitbeli meghasonlottságának tüntető pogánykodásai ellenére is, költői forradalmának sok merész szertelensége között is csodálatos őszinteséggel ott honol lelki arculatán a kálvini keresztyénségnek egy-egy dogmatikailag jellemző vonása (eleveelrendelés) vagy magyar történelmi színeződése (kuruc politikai látásmód), s korszakalkotó költői stílreformjának egyik értékes eleme az a gazdagodás, melyet a magyar református felekezet biblia- és zsoltárfordító irodalmi teljesítményeiből merített. Debrecent nem szerette Ady, Kollégiumával nem is jutott szorosabb lelki viszonyba, bár a felsőbb tanulók Irodalmi Önképző Egyletében joghallgató korában ő is szerepelt; Debrecen inkább a Tisza István városa volt, mintsem az Adyé; legmélyebb nemzeti tragikumunk törvényeihez tartozik, hogy két ilyen történelmien magyar és történelmien református lángelmének ellenségesen kell farkasszemet néznie egymással.

Gróf Tisza István mint magántanuló tett vizsgákat a

gimnázium I—VI. osztályairól a debreceni Kollégiumban, de a két felső osztályban már igazi növendéke volt a Kollégiumnak, később fiát is nyilvános tanulóként járatta oda. A nagyszalontai egyházmegyének gondnoka volt, s e tisztségében a tiszántúli egyházkerület gyűlésein is fontos tevékenységet fejtett ki, s a Kollégium sorsát is nagy figyelemmel kísérte; ennek egyik jeles tanára, Géresi Kálmán volt annak idején a nevelője.

Említsük meg dicsekedésül, hogy az 1876—77. és az 1877—78. tanévben a debreceni Kollégium gyakorló elemi iskolai tagozatának volt növendéke HORTHY MIKLÓS, Magyarország kormányzója.

A szabadságharc után a Kollégium mélyreható átszerveződése során a könyvtár modern alapon való újrarendezése is halaszthatatlanná lett. 1863-ban kezdte meg a könyvállomány leltározását Imre Sándor, és 1873-ban fejezte be utóda, Szegedi Sándor. A könyvtári anyagot 20 szakosztályba (A—U) osztották, mindegyikről külön katalógus készült. Ekkor még összesen mintegy 50,000 kötetnyi volt a könyvtári állomány. A rohamos szaporodás ekkortájt kezdődött, s 1914-ig teljesen kibontakozott a debreceni Kollégium könyvtárának országos jelentősége. Csak később, 1934-ben jelent ugyan meg Varga Zsigmond könyvtárigazgató nagyszabású ismertető műve a könyvtár értékeiről, de megállapításai érvényesek már az 1914 előtti évtizedekre vonatkozólag is. Kollégiumunk nagy- vagy anyakönyvtára az anyag mennyisége és értéke alapján mindjárt a budapesti három legnagyobb közkönyvtár (Egyetemi, Nemzeti-múzeumi, Akadémiai) után következik, körülbelül 200,000 kötetével. Varga Zsigmond 10 csoportba osztva sorolja fel e könyvtár főértékeit, melyek nemcsak országos, hanem világviszonylatban is igen számottevők; 1. a könyvnyomtatás előtti időkből való feliratos és kéziratos anyag (oklevelek, kódexek); — 2. sok ősnyomtatvány — 3.; gazdag anyag híres könyvnyomtatók kiadványaiból: Aldus-,

Junta-, Stephanus (Étienne)-, Plantin-, Elzevir-, Misztótfalusi Kis Miklós-féle nyomtatványok; — 4. unikumok; — 5. nemzeti irodalmunk legkorábbi termékeiből hatalmas mennyiség: kódexek, kéziratok, nyomtatott könyvek; az 1711 előtti régi magyar irodalomból több mint 1200 mű; — 6. nagyfontosságú művek teljes példányai, sorozatai, pl. a reformációra vonatkozó iratoknak (Németország, Svájc, Magyarország) első, eredeti kiadásai; — 7. speciális témák irodalma, pl. a protestántizmus szellemi élete, Debrecennel kapcsolatos témák, a magyar szabadságharc tárgyköre; — 8. a teljesség szempontjából különösen a könyvtár régebbi anyaga (a XIX. század elejéig) szerencsésen van összeválogatva; a leghasználtabb klasszikus írók, a legismertebb egyházi atyák, a legjobb biblia-kiadások, a legnevesebb humanisták műveiből gazdag a választék; — 9. híres emberek birtokából való könyv is sok van, remek kötésűek szintén; — 10. könyvtárunk térképgyüjteménye a régebbi időkből alighanem a legteljesebb az országban.

Az 1849 utáni időszakban a vallásos világnézet kálvini szigorúságát az egyetemes korszellem kissé elszínteleníttette, de egyébként a debreceni Kollégium tanárainak emberi jelleme és hivatásszerű működése általában igen tiszteletreméltó erkölcsi és tudományos színvonalat mutat ekkor is. Az elnyomatás éveiben a tanárok jellemének hazafiúi oldala domborodik ki hatásosan, mely akkor nagyfokú erkölcsi bátorságot jelentett. A tanári karnak néhány tagja a hazafiságból kemény vizsgát tett. Lugossy József nemzetőr volt 1848-ban, s ez év végén a pesti egyetem könyvtárnoki állást kapott a nemzeti kormánytól, ezért a szabadságharc bukása után bujdosni kényszerült, s csak 1851-ben tért vissza tanári székébe. — Csányi Dániel a szabadságharcban huszárezredet szervezett, maga hadimérnökként működött, s mint törzstiszt, Klapka komáromi védőseregének tagjaként hódolt meg; 1850-ben a mértan

CSOKONAI MELLSZOBRA (Ferenczy István műve és ajándéka).

KRISZTUS ÉS A PÁPA (Zichy Mihály ceruzarajza)

tanára lett a debreceni Kollégiumban, de 1852-ben elfogták és 12 évi várfogságra ítélték; 5 évi rabság után kiszabadult, de tanár azután sem lehetett. — NÉMETHY LAJOS Bem tábornok alatt katonáskodott, Désen börtönt is kellett ülnie; 6 évig volt a Kollégium tanára, majd lelkipásztorságot vállalt. — Azon igyekeztek ekkoriban a magyar tisztviselők, hogy a hivatalos hatalom minél kevesebbet tudjon meg előéletükről. A debreceni Kollégium gimnáziumi tanárkarának ilyen titokzatos előéletű tagja GELENCZEI PÁL; még igazi nevét is homály fedi (valószínűleg Gelencén született, s talán Mihálcz volt a családi neve); a szabadságharcban aligha részt nem vett, mert a haditörvényszék eljárást indított ellene; 1852-től 20 éven át tanított a Kollégiumban természettudományokat, s szigorúsága miatt félelmetes volt a tanítványai előtt; betegsége miatt elhagyta tanszékét s Lincben halt meg, ott van el is temetve. — KŐRÖSI SÁNDOR is honvédtiszt volt, hadbíró, sőt a katonai vésztörvényszék elnöke; ezért kötél általi halálra ítéltetett, de a kegyelem többévi várfogságra változtatta a halálos ítéletet; csak az alkotmányos élet helyreállta után kaphatott hivatali állást: 1875-től 1887-ig a debreceni főiskola jogakadémiai tagozatának volt a tanára.

De a tudományos munkásság terén is méltó maradt a tanári kar színe-java a Kollégium kivételes érdemű történelmi multjához. Csak a néhány legkiválóbbat említjük meg. Még a szabadságharc előtti időre (1845) visszanyúlik a LUGOSSY JÓZSEF tanári pályája, de tudományos munkásságának és pedagógiai hatásának igazi érvényesülése az abszolutizmus éveire esik. Haza- és tudományszeretete mintegy közös lánggá hevült, s tanítványai lelkében is a rajongó lelkesedés tüzét gyujtotta fel a haza, a tudomány eszméje s a kitűnő tanár iránt. Az a tanszék volt az övé, mely a magyar irodalom és nyelvészet tanításán kívül a kollégiumi könyvtár gondozását is kívánta betöltőjétől. Lugossy tudományos vonzalma főként a csillagászatra és a keleti nyelvekre terjedt ki, hatalmas méretű ismeret-

anyagot gyüjtött össze e tárgykörökből, de csak kevés kész tanulmány közreadásáig jutott el; a keleti nyelvek tanulmányozására kiváló tanítványokat nevelt (Szilády Áron, Fiók Károly). Mint könyvtárnok az áldozatkész buzgóság megtestesülése volt. 1861-ben betegsége miatt nyugalomba vonult, de 1877-től haláláig (1884), mint rendkívüli tanár ismét kivette részét a kollégiumi nevelő munkából. — Ladányi Gedeon (1851—72) előbb a gimnáziumban, 1861-től a jogakadémián tanította az egyetemes történelmet; tudományos értékű, jeles tankönyvei, megnyerő egyénisége, tanári buzgósága az utókor tiszteletét is megérdemlik, s méltóvá tették őt arra, hogy az 1872-ben megnyíló kolozsvári állami tudományegyetemen ő kapja a világtörténelem tanszékét. Szabad idejét azután is Debrecenben töltötte, 1886-ban bekövetkezett halálig. — Még jelesebb tehetség volt Imre Sándor (1859—72), a magyar irodalomtörténeti és nyelvészeti tanszéken a Lugossy utóda, majd szintén a kolozsvári új egyetem tanára. Toldy Ferenc után az első önálló magyar irodalomtörténeti áttekintést ő dolgozta ki; egyik legfőbb érdeme a világirodalmi széles látókör, mely termékeny összehasonlításokra képesítette a magyar irodalom egy-egy kiemelkedő mozzanatának, jelenségének, alakjának (Petőfi) jellemzése közben. Bő ismereteken és eredeti szempontokon kívül az előadásmód művészete is hozzátartozik munkáinak értékéhez. Tudományos tárgyilagossága a legzavartalanabb összhangban tudott maradni egyéniségének egyik alapvonásával, a református lélek öntudatos hitbeli meggyőződésével s egyháza ügyei iránt való állandó érdeklődésével. — Az egyházkerületi elnökség 1864-ben, a közóhajtásnak is megfelelően, a megüresedett dogmatika-teológiai tanszékre Révész Imre debreceni lelkipásztort hívta meg; Révész nem fogadta el a meghívást, de egy tanéven át előadásokat tartott a tanszék tárgykörének egyik részéből, az egyháztörténelemből. Ennyiben tehát jogunk van őt is a Kollégium tanárai közt említeni, a Kollégium történetét

az ő nevével is ékesíteni, mint a magyar egyháztörténet-tudomány egyik legkiválóbb művelőjéével. Révész korántsem csupán adatgyüjtő és eseményelbeszélő, hanem mélyrehatóan oknyomozó történettudós, azonkívül a református egyházalkotmány és dogmatika vitás kérdéseinek hatalmas erélyű polemikusa, a magyar református egyház történelmi jogainak az osztrák birodalmi kormánnyal szemben rettenthetetlen szószólója. A debreceni Kollégium történetének a modern tudomány kritikai módszerével való feldolgozása is az ő 1870-ben megjelent tanulmányával indult meg. Előbb elsorolt három társával együtt Révészt is tagjai sorába választotta a Magyar Tudományos Akadémia.

Az eddig említettek mellé méltán sorolható néhány olyan akadémiai tanár, akik szintén értékes munkásságot fejtettek ki a tudomány művelése vagy terjesztése terén is, de igazi jelentőségük inkább egyházkormányzati, pedagógiai vagy társadalmi vonatkozásban domborodik ki. — Révész Bálint a gyakorlati teológia tanszékéből került át (1856) a debreceni lelkipásztorságba, később pedig (1871) a püspöki székbe emelkedett. — Szűcs István (1839—57) az akadémiai tagságot érdemelte ki jogtudományi dolgozataival; legérdemesebb munkája Debrecen város háromkötetes története; de ő nemcsak tudós volt, hanem rajongó szeretettel ragaszkodott református egyházához, benne különösen a debreceni Kollégiumhoz, és szeretetét a legnehezebb időkben volt alkalma megbizonyítania. Az Entwurf-időszakban a gimnáziumi tanári kar ellenzéki gondolkozású többségével szemben ő volt Szoboszlai püspök hű társa és jobbkeze a birodalmi kormánnyal való jó viszony áldozatrakész ápolása terén, s 1857-ben el is fogadta az iskolatanácsosi állást, lemondván tanári tisztségéről. Ő volt a nehéz időkben a kormány és a Kollégium közös bizalmi embere. Becsületességének és tekintélyének erős bizonysága, hogy két malomkő közötti szerepe nem őrölte meg, sőt a debreceni református egyháznak főgondnokává, a Kollégiumnak helyi gondnokává emelte a köz-

bizalom.. — BALOGH FERENC nagy érdemeket szerzett magának hangyaszorgalmú egyház- és iskolatörténeti búvárkodásával, melynek legnagyobbszabású eredménye a debreceni Kollégiumra vonatkozólag összegyüjtött hatalmas adattár. De az ő tanári jelentősége túlnő tudományos munkásságának az értékén. Költői ihletével, szónoki lendületével, atyai szeretetével szívükön is meg tudta ragadni tanítványait, s nevelői hatásának fontos tényezője lehetett az a nemzetközi tekintély, mely talán még egyetlen elődjének sem jutott hasonló mértékben osztályrészül; különösen az angol, skót és amerikai református közvélemény ismerte és tisztelete benne mintegy a magyarországi kálvinista keresztyénség képviselőjét, angolul is ékesszóló követét és tolmácsát; de franciául is jól írt és szónokolt, a francia reformátusokkal jóformán legelőször vette föl magyar részről a kapcsolatot; a genfi egyetemnek díszdoktora volt. — GÉRESI KÁLMÁNban is megvolt a tudós képzettsége, de hiányzott belőle a tudós becsvágya. Inkább tagadólagosan lehet becsvágyát meghatározni: ki nem állhatta a vaskalaposságot, kerülte a komolykodó ünnepélyességet, megvetette a nagy szólamokban jelentkező hazafiaskodást, nyűgnek érezte az iskolai törvények kivételt ismerni nem hajlandó ridegségét. Mind e vonások valami jó értelemben vett bohémség, szeretetreméltó életbölcseség pozitívumává olvadtak össze egyéniségében. — Némely tanárnak olyan már a lelki alkata, hogy ki kell benne fejlődnie valamilyen egyoldalúságnak vagy különcségnek, s ekkor menthetetlenül megindul vele kapcsolatban az adomaképződés folyamata, mely korántsem áll meg az illető tanár halálakor, hanem tovább is termékenyítőleg hat a diákok és volt diákok képzeletére. Csak példaképen utalunk a debreceni Kollégium tanárai közül ÖREG JÁNOSra és TÓTH JÓZSEFre.

A XIX. század közepén a Kollégium ősi szervezeti egységén rést ütött a gimnáziumi tagozat kényszerű elkülönülése, a 70-es évek elején pedig a tanítóképzőintézet

A KOLLÉGIUM NAGY PROFESSZORAI KÖZÜL III.

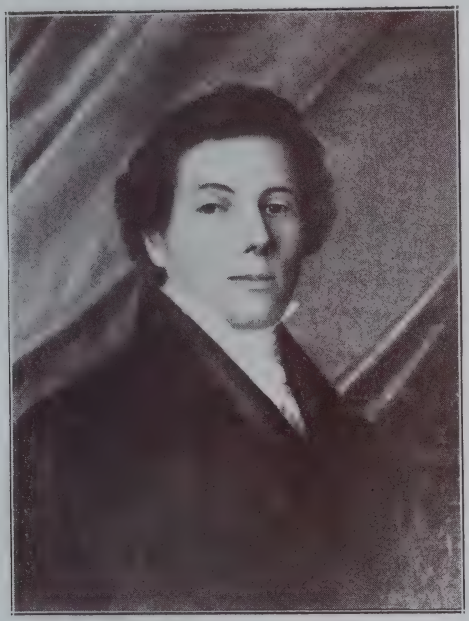

KEREKES FERENC (1823—1850.)

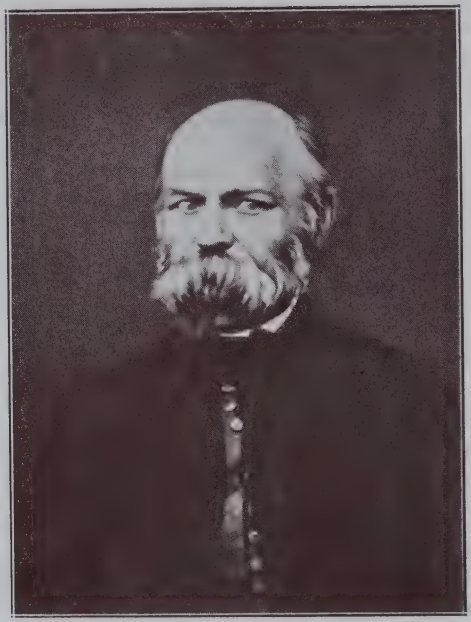

LUGOSSY JÓZSEF (1845—61 és 1878—84.)

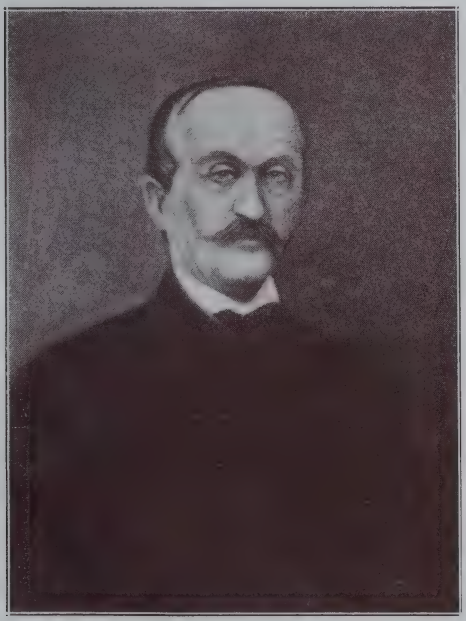

SZÜCS ISTVÁN (1839—1857.)

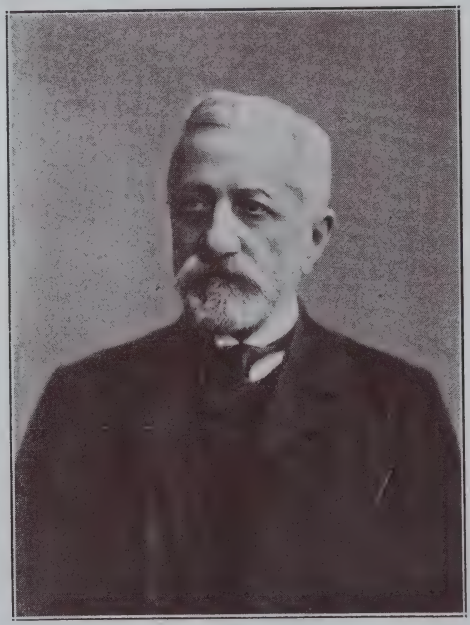

BALOGH FERENC (1866—1913.)

A képek eredetije a Kollégium tulajdonában.

Kerekes Ferenc, Lugossy József és Szücs István képe található a Kollégium kistanácstermében, Balogh Ferencé a Kollégium igazgatói irodájában

önálló tagozattá fejlődése. Az elkülönülés egyébként jóideig nem volt teljes, ugyanaz a tanár néha vándorolt a felső- és a középfokú tagozatok közt, vagy pedig egyszerre tartozott bele mindkétfajta tagozat keretébe. A század végefelé azonban saját jószántából is alkalmazkodni igyekezvén a modern állami középiskolai tantervhez, a debreceni Kollégium gimnáziumi tagozata gyors színvonalemelkedést mutat, s ez jórészt a DÓCZI IMRE igazgatói (1894—98), majd egyházkerületi középiskolai felügyelői működésének köszönhető. A Beöthy Zsolt irodalomtörténete mellett a Dóczi görög nyelvtana a legtudományosabb értékű, legmagasabb, szinte túlságosan is magas színvonalú középiskolai tankönyvünk. Dóczit nemcsak tudása, hanem egész egyénisége vezető szerepre jelölte ki a magyar református tanügy terén; puritán jelleme, erkölcsi világnézetében gyökerező komoly méltósága, bámulatos fokú kötelességérzete, klasszikai veretű ékesszólása rendkívüli pedagógiai tekintéllyé tette őt országos viszonylatban is; a felügyelete alá tartozó tiszántúli egyházkerület református tanárságának élérő egyszersmind az ország egész református tanárságának is vezéri székébe emelkedett, mint az Országos Református Tanáregyesület első elnöke. — Ez országos egyesület megszervezésében és vezetésében Dóczi legközelebbi és leghűségesebb kartása és munkatársa volt négy évtizeden át S. SZABÓ JÓZSEF, mint az Egyesület főjegyzője, alelnöke, 1931 óta pedig tiszteletbeli elnöke; közben a Kollégium gimnáziumi tagozatának igazgatója is volt, mint egykor Dóczi, s tanker. kir. főigazgatói ranggal vonult nyugalomba. Rendkívül kiterjedt irodalmi munkásságával állandóan református egyházának élet-talaját műveli, legodaadóbb buzgalommal a magyar református iskolázás multját búvárolva és gazdagítva. Sok kisebb-nagyobb munkája a mi mostani tárgyunkra, a debreceni Kollégium történelmére vontakozólag is nélkülözhetetlen útmutató. Ő alapította meg a debreceni Kollégium volt növendékeinek országos egyesületté való megszervezésé-

vel a Kollégiumi Diákszövetséget, mely a tanulótársi összetartozás tudatának ápolásán kívül évről-évre tekintélyes anyagi támogatásban részesíti a Kollégium szegénysorsú, érdemes növendékeit, és tervszerűen gyüjti a régi iskolai életre vonatkozó adatokat. — A mult század végének és a századfordulónak kollégiumi sok érdemes tanára közül is kiválik a tanítóképzőben Kovács Lajos, kitűnő tankönyveivel, Joó István igazgató, akadémiai jellegű neveléstan-tanár, az első egyházkerületi gimn. felügyelő; a gimnáziumban Nagy Zsigmond, különösen a holland-magyar szellemi érintkezések tanulságos számontartásával és jeles műfordításaival; a teológiai akadémián Menyhárt János és Erdős József, mindketten az irodalmilag is legtermékenyebb magyar biblikus-exegeták és bibliafordítók közé tartoznak; Erdőst a genfi egyetem díszdoktori oklevéllel tüntette ki; a jogakadémia tanárai közül Szentpéteri Kun Béla az, akinek legjobban szívéhez nőtt a Kollégium sorsa. A bölcsészeti akadémia gyorsiramú fejlődése e század elejére esik; úgyszólván egyszerre kezdték meg ott tanári működésüket Fiók Károly, Pap Károly, Darkó Jenő, Pápay József, Schmidt Henrik, Mitrovics Gyula, Rugonfalvi Kiss István, Pokoly József; méltatásuk helyett csak utalunk arra a tényre, hogy az elhunyt Fiók Károly kivételével mindnyájan egyetemi tanszékre emelkedtek.

A debreceni Kollégium kezdettől fogva a magyarországi „orthodoxa ecclesia" legszilárdabb, legjellegzetesebb iskolai hajléka volt, s világnézeti tekintetben sokszor kiütközött a hol enyhébb, hol erősebb árnyalati különbség közte és magyarországi-erdélyi testvérei (Várad, Patak, Enyed, Kolozsvár stb.) között, bár ez utóbbiaknak szintén mindig megvolt annyira az egyéniségük, hogy egymástól is különbözzenek. E különbözőség tudatossá válása néha surlódást idéz elő a nevezetesebb iskola-egyéniségek között, de az ilyesmi nem baj, inkább a megszűnése volna

A KOLLÉGIUM AKADÉMIAI TANÁRKARA 1913-BAN.

Található a Kollégium igazgatói irodájában.

Álló sor : Fiók Károly, Pap Károly, Pápay József, Darkó Jenő, Huss Richárd, Pokoly József, Révay József Kovács Gábor, Bacsó Jenó, Lencz Géza, Ferenczy Gyula.

Ülő sor : Jászi Viktor, Sass Béla, Csiky Lajos, Erdős József, Sz. Kun Béla, Tóth Lajos, R. Kiss István, Haendel Vilmos, Kiss Ferenc, Mitrovics Gyula, Kovács Sándor, Thegze Gyula.

káros; a természetszerűleg sablonosabb állami közoktatással szemben a protestáns iskolák létjogosultsága mellett szóló egyik érv épen ez a történelmileg kialakult másmásforma, egyéni sajátosság Ennek az értékéről megmegfeledkezünk, s csak ha veszélybe kerül, olyankor eszmélünk rá a fontosságára. A reform-kor elméleti (doktrinér) hajlamú, történelmietlen mohósága, forradalmi haladásvágya pl. 1843-ban megíratott a kolozsvári református Kollégium tanárával, Salamon Józseffel egy pályaművet; ebben szerencsétlenségnek mondja, hogy a fajilag és vallásfelekezetileg többfelé tagolt Erdélyben még a református magyarok négy Kollégiuma is más-más arcváltozatot, külön egyéniséget mutat; ezeknek egy közös főiskolába való összeolvasztását sürgeti, egyebek közt ilyen érveléssel: „a testületi szellem tanárokban és az ifjúságban egyenlősülne; a szűnni kezdő *debrecenismus*, *enyedismus* és más *ismus* visszataszító színe és szaga végképen elenyészne“... Néhány év mulva aztán bebizonyult, hogy az említett *izmus*oknak, sőt velük együtt az egész magyar protestánt*izmus* nagymultú, történelmi sajátosságú, némely vonásaiban már tagadhatatlanul régies iskolarendszerének „visszataszító színétől és szagától“ a szabadságtipró osztrák államhatalom fintorgatta az orrát legjobban, s ez a tény az addig szabadelvű racionálista protestáns magyarok közül is soknak felnyitotta a szemét; Révész Imre debreceni lelkipásztort is ez a megdöbbentő tapasztalat tette az „állami mindenhatóság“ ellenségévé és avatta fel a protestáns iskolaügyi autonómia elvének súlyos fegyverzetű és hőslelkű bajnokává. De a protestáns közvélemény itthoni irányítói közt olyanok is voltak, akiket az osztrák birodalmi politika magyargyűlölő abszolutizmusa sem bírt megzavarni racionálista optimizmusukban, az 1860-nal megkezdődő enyhültebb viszonyok között pedig még fölényeskedőbb önbizalommal léptek ki a porondra a felvilágosodott, modern teológia jegyében, s szaporították meg az addigi református felsőbb iskola-

egyéniségek számát egy újabb változatú *izmus*sal. A pesti fiatal teológiai intézet volt ez, úgy, ahogy ezt főként a Ballagi Mór és Kovács Albert tanári és polemikusírói jelleme meghatározta. Ballagi és Kovács egyrészt a római katolikus „ultramontánizmus" ellen vívták harcaikat, másrészt azonban az ortodox, vagy az általuk ilyennek minősített protestántizmus ellen is. A dogmatika terén Krisztus feltámadásának, s általában a bibliai csodák értelmezésének kérdésében Filó Lajos, a debreceni Kollégium neveltje és a nagykőrösiek kiváló prédikátora vette fel ellenük az ortodoxia nevében az irodalmi harcot, az állami közoktatás iránti határtalan bizalmuk láttára pedig Révész Imre keveredett velük egyre jobban kiélesedő vitába a protestáns iskolai önkormányzat védelmében. A fiatal, fürge pesti testvérintézettel szemben tehát a „debrecenismus" szellemének történelmi álláspontját a Kollégium két régi diákja képviselte, maguk a Kollégium tanárai nem vettek részt a világnézeti harcban, csak a fiatal Balogh Ferenc igyekezett e téren is, mint az egyháztörténelem kollégiumi tanítása terén is, a Révész Imre nyomdokaiba lépni, de a harc neki nem volt igazi eleme.

Hogy a debreceni Kollégium történelmi szellemének „színe és szaga" a XIX. század közepén veszteni kezdett határozottságából, annak megvolt az elég világos oka. Három évszázadon át a Kollégium a saját — külföldet is járt — legjelesebb növendékeiből válogatta ki a megürült tanszékek örököseit, csak ritka kivételképen került oda egyszer-egyszer más Kollégium neveltje; nem okozott változást ezen a rendszeren az 1792-i iskolai törvénynek az az intézkedése sem, mely a teológiai tanszék megüresedése esetére mind a négy magyarországi egyházkerületnek jelölési jogot biztosított. A szabadságharc utáni időktől fogva azonban a tanári, különösen a jogtanári utánpótlás egyre jobban elvesztette addigi „helyi" jellegét. Ennek az oka szintén könnyen kitalálható. A lelkipásztorit

kivéve, az értelmiségi életpályákra való oklevélszerű képesítés joga az állam kezébe menvén át, a XIX. század második felében hova-tovább csak állami egyetemi végzettségű egyének között lehetett megfelelő tanár-utódokat keresni. Az említett félévszázad alatt a jogtanárok közül a következők azok, akik sem közép, sem felsőfokú tanulmányaikat *nem* Debrecenben végezték: Kallós Lajos, Kovács Ferenc, Kőrösi Sándor, Liszka Nándor, Kovács Sándor, Karsa István, Baczoni Lajos, Ozory István, Bartha Béla, Kérészy Zoltán, Helle Károly... Így érthetjük meg Balogh Ferencnek a 2. jogi tanszék első birtokosára, a debreceni születésű és iskolázottságú BŰZÁS PÁLra vonatkozó eme feljegyzését: „Idősebb korában némi elszomorodással látta, hogy iskolánk multjával nem ismerős s annak szervezésében gyermekkoruk óta itt bele nem edződött kartársak sorakoztak mellé; úgyhogy élete vége (1886) felé egyedül érzé magát. Azt óhajtotta volna, hogy e főiskola növendékei közül is volna legalább egy-két kartársa; a Budai Ézsaiás korabeli irányelvnek: ‚domestico nobis opus est instituto' mellőzését sajnálta..." „Emberileg rokonszenves, sőt megható példája ez annak a lokálpatrióta iskolai „debrecenismus"-nak, amelynek íme már az egyetembe olvadás előtt egy emberöltőnyi idővel kezdett a feje felett elhaladni a korszerű és kérlelhetetlen fejlődés útja. A XX. század első évtizedében megindul a bölcsészeti kar rohamos fejlődése, s az új tanárok természetesen szintén állami egyetemi végzettségűek. Minthogy Debrecen városa lendületes fejlődésnek indult, s a debreceni egyetem eszméje és reménye régóta mintegy a levegőben volt: a Kollégium megürült vagy újonnan szervezett tanszékeire szívesen pályáztak a legnagyobb multú református testvérintézetek tanárai is: Sárospatakról, Pápáról, Kolozsvárról, Kecskemétről stb.

1868-ban két jeles fiatal teológiai tanár került a sárospataki Kollégiumba: MITROVICS GYULA és PEREMARTONI NAGY GUSZTÁV. Mind a ketten a Ballagi Mór teológiai

és egyházpolitikai folyóiratának a munkatársai lettek, s mint a modern teológiai irány tüzes hívei, ők is összemérték fegyvereiket a debreceni egyház és Kollégium mérsékelt ortodoxiájú irodalmi képviselőivel: Révész Imrével és Balogh Ferenccel. Mitrovics lesujtó bírálatot írt az egyik debreceni teológiai tanár *Egyházszertartástan* című munkájáról (1874), s ezzel újabb tollharc kezdődött Debrecen és a modern teológusok között, akik ekkoriban Pesten is, Sárospatakon is, Enyeden is (Kovács Ödön) a szóvivők voltak. A nagytehetségű, és a szónoklásban is kiváló Mitrovics Gyula pataki professzor a szabad vizsgálódás elvének rendkívül merész érvényesítésével vette boncolás alá a református dogmatikát, s szembehelyezkedett ennek legalapvetőbb tételeivel: Jézus istenfiúságának, s a *hit* pótolhatatlan pontosságának tanával. A meglepő fordulat aztán az lett, hogy néhány év mulva, 1895-ben Mitrovics Gyulát lelkészének hívta meg a debreceni egyház! Sajnos, hétévi lelkipásztori működés után meghalt Mitrovics, s így nem jutott idő annak a kérdésnek a tisztázódására: a pataki és a debreceni teológiai világnézet kiegyenlítődhetett volna-e közös szintézisben, s ha igen, milyenben. Általában a debreceni főiskolának erre a korszakára, a mult század utolsó harmadára vonatkozólag, melynek áttekintéséhez immár megvan a kellő távlat, nagyon szükséges és tanulságos volna a szakemberek mielőbbi tudományos alaposságú és tárgyilagosságú ítélkezése.

A XIX. század második felében vonul be a debreceni Kollégium a magyar irodalomba, mint költői téma. Azelőtt is meg-megemlékeztek róla, de csak ritkán, és többnyire csak utalásszerűen. E korábbi kísérletek közül kiemelkedik Kuthy Lajos 1843-ból való elbeszélése: *Egy iskolai kaland;* nem az adomaszerű cselekvénye teszi ránk nézve nevezetessé, hanem a háttér, mely a debreceni kollégiumi Coetus életének szépirodalmunkban első sikerült rajza; a couleur locale hatásosan érvényesül benne,

érzik rajta a személyes átéltség közvetlensége; a tréfás diákműszavak komikumát is ügyesen kiaknázza a szerző. De Jókai Mór az, aki a 60-as évek elejétől kezdve 1900-ig gyakran, megtisztelő módon és mértékben választotta költészetének tárgyai és indítékai közé. Közvetett értelemben Jókai maga is részese volt a debreceni kollégiumi nevelésnek: a komáromi és a kecskeméti reformátusok iskolája, melyekben Jókai tanult, a debreceni anyaiskola pártikulái közé tartozott, sőt valaha a pápai is, melynek Jókai az 1841—42. tanévben volt a növendéke. Az ő költői képzelete számára valóságos ínyencfalat volt a debreceni tárgykör s benne a Kollégium. Jókai olyankor érezte magát igazán elemében, ha bűvös körvonalat húzhatott maga körül, melyen belül képzelete szuverén törvényhozóvá válhatik, és kapva-kapott az olyan tárgyon, amely különösen is alkalmas az ilyen elkülönítésre, sőt mintegy már ilyenül kínálja magát; Jókai költészete a különlegességek világa. Ilyen különlegesség Debrecen város önkormányzati alkotmánya a XVI. század közepétől a XVIII. század közepéig, a világi és egyházi hatalom egysége, sőt azonossága folytán valóságos kis teokratikus köztársaság; ilyen tárgykörben a költő a jellemrajzolás és okfejtés terén nyugodtan követhet el merészségeket is, hiszen minden mástól elütő sajátosságú, kivételszerű intézményekről, emberekről, helyzetekről van szó. Ilyen különlegesség a Hortobágy, egy darab ősvadon a civilizált világ közepén, olyan természeti tüneményekkel, hogy azokat el sem hiszi az ember, míg nem látja. Ilyen különlegesség Jókai költői képzetelete számára Debrecenben a Kollégium is. A négyszárnyúság, mely nemcsak a mostani épületre jellemző, hanem kezdetleges elődeire is, már külsőleg is mutatta az egész intézménynek zártkörű világát, mely külön törvényekkel kormányozza és fegyelmezi magát; egy 1500—2000 tagú külön köztársaság, csupa diákifjakból, akik ezen a nemcsak zárt kapuval, hanem szigorú tilalmi szabályokkal is körülhatárolt területen élik a maguk egészen sajá-

tos, különleges életét. Ahogy a fizikusnak némely kísérlet sikere érdekében légmentes elszigetelésre, általában a hely gondos előkészítésére (preparálására) van szüksége, olyan lényeges Jókai költői vállalkozásainál annak a hangsúlyozása, hogy *exterritoriális* területen vagyunk, s nem szabad mindent a magunk mindennapi életének tapasztalatai alapján megítélnünk. Jókai képzeletét a debreceni Kollégium életének szemlélete is ellenállhatatlanul az eszményítő ábrázolásmód felé ragadja, mégpedig kétféle irányban is. Az egyik az eposzias látás- és előadásmód, mely tárgyában csak a nagyszerű vonásokat veszi észre, helyesebben szólva: minden vonásba valami nagyszerű tartalmat vagy jelentést tud ösztönszerűleg belelátni; ilyenkor a stílus is gyakran magára ölti a pátosz szárnyait. Lényegében igaz és találó, amit mond és ahogy mondja, de az arányok óriásivá vannak fokozva. Például az *És mégis mozog a föld* c. regényében (1871) Jókait a művészi tömörítő szerkezet követelménye készteti arra, hogy főalakjai közös kiindulópontból menjenek szét sajátos hivatásuk mezejére, eljárásmódjának azonban az lett az eredménye, hogy a magyar nemzet reform-kori nagyszerű megújhodásának minden útiránya a kálvinista Róma kollégiumának kapujából indul ki. (Révész Imre meggyőző fejtegetése szerint magának az egykori gúnynévből humoros, sőt dicsekvő önelnevezéssé vált „kálvinista Róma" kifejezésnek is Jókai a népszerűsítője.) Még ösztönösebb, még zsarnokibb, még csodálatbaejtőbb Jókai költészetében az eszményítő hajlam másik oldala; ez már nem eposzi, hanem adomai meghatározottságú, kifejezésmódja nem a pátosz, hanem a humor és a komikum. Jókainak mindíg, öreg korában is egyik legfőbb gyönyörűsége volt: diákszemmel, vagyis az adomák görbe tükrében nézni a világot. Az *És mégis mozog a föld* s a *Kis királyok* (1885) c. regényekben a debreceni Kollégium diákélete adomai megvilágításban tárul elénk: az irodalmi (titkos) önképzőkör, a Tűzoltótársaság, a temetésen szereplő Kántus, a legátusi kiránduu-

lás, a vizsgázás, az éjtszakai kilopódzás, általában a professzorok és az iskolai törvények szigorúságának kijátszása, a diáknyelv különleges műszavai stb. — felejthetetlen remeklései egy humorista lángelménék s egyoldalúságukban, adomai torzítottságukban is igazabbak akárhány tárgyilagosságra törekvő, szakszerű, tudományos fejtegetésnél. *A debreceni lúnátikus* c. nagyobb elbeszélés (1875) alig egyéb, mint az évszázadok alatt kitermelődött diákadomák Niagara-zuhataga. S a kétféle látásmód, az eposzi és az adomai, Jókainál nem rontja le egymás hatását, Jókai optimista világnézete a diákcsínyekben az egészséges lélek erőfölöslegét, sőt a férfikor hőstetteinek természetes előiskoláját tudja látni és láttatni. S hogy mindezt a debreceni Kollégium életviszonyai közé és köré konkretizálja, ezzel Jókai Kollégiumunk örök hálájára tette magát érdemessé.

Baksay Sándor a debreceni Kollégium szemlélete terén is Jókai-tanítvány. Közvetlen tapasztalatból még annyira sem ismeri, mint Jókai, nem is rajzol róla részletező képeket, számára a debreceni Kollégium mintegy a világnézeti eszmény megtestesülése. Baksay elbeszéléseiben sohasem maga a Kollégium a főszereplő, de sokszor ott van a háttérben; belőle került ki a fiatal lelkipásztor *(Pusztai találkozás)*, belé vágyakozik a debreceni kántorságról ábrándozó gyermek *(A nagymama karácsonyja)*, feléje küldi áldáskívánatait az özvegy nagymama (u. o.), kinek férje, apja, nagyapja, minden őse református prédikátor volt, fel egészen a mohácsi veszedelemig. Ennek a nagymamának a szájába adja Baksay a debreceni Kollégiumra vonatkozó e gyönyörű méltatást: „Valahányszor arra a szent városra gondolok, mindíg kicsordul a könnyem. Hány elvettetett árvának lett az édesanyjává! Hány durva kőből faragott ékes oszlopot! Hányat nevelt fel a maga tején! Azt mondják, szegényesen: annál nagyobb az érdeme. A fának elég, ha jó földbe van ültetve, a többi az Isten gondja...“ Egyébként az érzelmes meghatottság

hangulatából Baksay is igyekszik kiragadni magát, s a humor karjai közé siet; ártatlan kedvességű, szemérmes, de egyúttal férfias humor az övé: lenéző mosolygással, zsörtölődve fordul el az akkori „jelenidő" divatjától, törtető hiúságától, mohó újdonságvágyától, a magyar nyelv tisztasága ellen elkövetett merényleteitől, s édesbús szeretettel idézi maga elé a mult korok egyszerűbb, őszintébb világát, a tősgyökeres magyar református falusi paplakok anyagi szegénységgel párosult lelki gazdagságát és békességét, — s nemes, bár kissé öregeskedő konzervatívizmusa mintha ki nem fejezetten is a debreceni Kollégium régi, egyszerű, tisztes anyagi és szellemi berendezettségéhez, mint magas mintaképhez mérné korának jelenségeit. Jókai és Baksay művei egyúttal a korukbeli köztudatnak is tükrei; mutatják, hogy a mult század utolsó harmadában a magyar református nevelés legfőbb, legjellegzetesebb fellegvárául az olvasó nagyközönség is a debreceni Kollégiumot tekintette.

FÜGGELÉK

ÖTÖDIK IDŐSZAK

1914-től

KOLLÉGIUM ÉS EGYETEM

1913 szeptember 1-én nyílt meg a Kollégium akadémiai fokozatú növendékeinek díszes, új internátusa, az egyházkerületnek több mint félmillió aranykorona költségén. Két hónappal később költözött át a Kollégium gimnáziumi tagozata pompás modern helyiségébe, mely az állam anyagi segítségével épült fel. Gondviselésszerű esemény volt mindegyik, a „tizenkettedik órában"! A megkezdődött kollégiumi beruházás folytatása lett volna a külön gimnáziumi és tanítóképezdei modern internátus felépítése, de 1914 nyarán rászakadt az emberiségre a világháború csapása, nemzetünkre négy év mulva a vereség katasztrófája, s a pénzügyi válság a debreceni Kollégiumot is anyagi létalapjában rendítette meg.

1912-ben törvénnyé vált a debreceni állami tudományegyetem felállításának terve, s körülbelül a világháború kitörésével egyidejűleg kezdődött meg, ideiglenes otthonokban, az új egyetem működése. Szinte kínálkozik itt az alkalom arra, hogy ez az időbelileg egymás mellé kerülő két nagyfontosságú esemény a Kollégium szempontjából egymás hatásos ellentéteként könyveltessék el, mint bukás és feltámadás, veszteség és nyereség, átok és áldás. De érdekes, hogy az átalakulásért felelős kollégiumi vezetőség a befejezett tények közepette is mennyire óvakodott átadni magát a győzelemittas öröm érzetének. Lelki állapotukat

szállóigévé vált mondással fejezte ki a Kollégium főhatóságának világi képviselője, gróf DEGENFELD JÓZSEF egyházkerületi főgondnok; ezt a mondást így idézi 1915-ben Sz. Kun Béla: „Nem tudom, hogy az utókor vajjon áldani fogja-e vagy átkozni azok emlékét, kik ezen átalakulásban főtényezők voltak", — s hozzáteszi az idéző: mégis azt kell remélnünk, hogy áldani fogja. Két évtized mulva (1935) maga a Degenfeld elnöktársa, BALTAZÁR DEZSŐ püspök is idézi a gróf mondását, s ő meg ezt a megjegyzést fűzi az utókor átkára vagy áldására vonatkozó dilemmához: „egyikre sem került a sor; mert a történelmi magaslatra emelkedett utókor be fogja látni, hogy a helyzet kényszere alatt cselekedtünk. Az egyetem meglett volna a mi szerződésünk nélkül is. Akadémiai két fakultásunk pedig ipso facto elsorvadt volna, s elmaradt volna a sovány ellenszolgáltatás is az állam részéről".

Az átalakulásnak csakugyan igaz mérlegét adja ez a megállapítás. A Kollégiumnak nem volt szabad kimaradnia az egyetem létesülésének történelmi fontosságú mozzanatából. Más végű elgondolással ugyan, de évszázadok óta becsvágya volt a debreceni Kollégiumnak, hogy egyetemmé fejlődhessék. Az 1605-i nagykárolyi közzsinat szükségesnek tartotta, hogy vagy egy főiskola állíttassék, vagy a meglevő iskolák bővebben segélyeztessenek; a debreceni, sárospataki, váradi, nagybányai iskolák voltak akkortájt a legjelentékenyebbek, de a közhelyzet későbbi alakulásai folyamán a debreceni iskola egyre több joggal érezhette magát elsőségre hivatottnak a magyarországi református tanintézetek között.

A helyi és az országos viszonyok mostohasága, sajnos, minduntalan visszavetette a fokozatosnak óhajtott előhaladás útján. Az egész XVII—XVIII. század folyamán tisztában volt azzal, hogy az „academia" névre nem tarthat számot; még 1810-ben is tiszteletreméltó önkritikával jelenti ki a tiszántúli egyházkerület, mint kormányzó főhatóság, a debreceni Kollégiumról, hogy akadémiának

nem akarja nevezni, „mert már az valóban fényes árnyékon való kapkodás volna". (Egyházker. jkv 1810. 98. p.) Itthoni, belföldi, „vicinális" mérték szerint megillette volna ugyan őt is ez a név legalább annyira, mint az egykorú állami négy tankerületi „akadémiát"; említettük (120. lap), hogy egyik jelentésében gróf Károlyi Antal főigazgató meg is adta a debreceni Kollégiumnak az akadémia címet; a Helytartótanács nem fogadta ugyan el ezt az elnevezést, de ez csak az ő elfogultságát bizonyítja. Nem is volna semmi akadálya annak, hogy a magyarországi reformátusok debreceni tanintézetét a XVIII. század eleje — a negyedik tanszék létesülése — óta *főiskolá*nak (hazai értelemben vett *academiá*nak) nevezzük. Mi is így emlegethettük volna e könyvben; egyszer-kétszer meg is tettük. De helyesebbnek véltük a „*kollégium*" név használatát, egyrészt mert ez a szó már történelmi szépségűvé vált, s mint a templomi harangnak, tisztes patinája és nemes zengése van, másrészt pedig mert nagyon szépnek érezzük azt a szigorú önismeretre törekvő, puritán kálvinista szerénységet, mely pl. az imént idézett egyházkerületi nyilatkozatban is megnyilvánul.

Ugyanilyen férfias szerénység jellemzi pl. az erdélyi főkonzisztórium tanügyi bizottságának 1791-i javaslatát is, amely négyfakultásos központi református főiskola felállítását indítványozza, de mindjárt ki is jelenti: „meg kell pedig azt jegyezni, hogy nem Akadémia vagy Universitas az, amire vagyon itt a célozás, mivel az ilyen főiskola és egy jól elrendelt Akadémia között nagy különbség vagyon..."; sőt a Salamon József fentebb már említett 1843-i pályaműve is hangoztatja, hogy az erdélyi négy meglevő református kollégiumból egyesítendő központi főiskolának ne legyen „egyetem" a neve addig, míg működésével ki nem érdemli ezt a rangjelző elnevezést.

De a debreceni Kollégium tényleges helyzetére vonatkozó, szigorúan igazságos kijelentésekből egyszersmind a hiányérzet fájdalmas hangja is kiérzik, s a tiszántúli egy-

házkerület nem is mondott le a debreceni egyetem szép reményéről. Természetesen *református* egyetemre gondolt, s mikor Mária Terézia az erdélyi reformátusokat Kolozsváron, a magyarországiakat Debrecenben létesítendő református egyetemmel, vagy legalább egyetemi rangú teológiai fakultással kecsegtette (a külföldi tanulmányutakat így akarván meggátolni), — később pedig, mikor Metternich ugyanazon leplezett cél érdekében az evangélikusoknak Pozsonyban, a reformátusoknak Debrecenben ígért teológiai intézetet: ezekből a gyanús ajándékokból nem kért a tiszántúli egyházkerület sem. Közben híre járt annak is, hogy a pesti egyetem Esztergomba költözik, és ott természetesen római katolikus jellegűvé lesz ez a II. József óta államinak tekintett intézmény. A magyarországi református egyház vezető tényezői érezvén, hogy a maguk erejéből nem tudnának egyetemet felállítani és fenntartani, 1796-ban a tiszáninneni egyházkerület kezdeményezésére felvetették azt a merész eszmét, hogy a reformátusok, az evangélikusok és a nem-egyesült görögvallásúak közösen állítsanak egyetemet, — de ebből a különös tervből nem is lett semmi. Ekkor a Metternich kínálta egyetemi rangú református teológiai intézet megvalósítására gondoltak, de természetesen nem mint állami ajándékra, hanem mint a magyar reformátusok közös áldozatkészségének gyümölcsére; székhelyül Debrecen volt tervbe véve; az 1811-i pesti konferencia (a mai Egyetemes Konvent elődje) el is határozta, hogy a teológus ifjak ezután csak a debreceni teológiai intézetben szerezhetik meg a lelkészi oklevelet. A többi egyházkerület érthető vonakodása azonban meghiusította e határozat életbelépését. A 40-es években a lelkészképzésen kívül a lassanként önállósodni kezdő tanárképzés gondolata is foglalkoztatni kezdte az illetékes egyházi tényezőket, vagyis a teológiai intézet terve mellett egy egyetemi rangú bölcsészeti fakultás eszméjének körvonalai is kezdtek kirajzolódni, de a szabadságharc vihara ezt is elseperte. Az osztrák

Entwurf a debreceni Kollégium bölcsészeti tanfolyamát lefokozta a gimnáziumi oktatás körébe, viszont — szigorú feltételekhez kötve — a jogi tanfolyamot megajándékozta az „akadémiá"-vá minősítéssel; a német tanítási nyelv teljesíthetetlen követelése miatt csakhamar megszűnt ez a jogi fakultás, s a Kollégium a maga akadémiai rangját különben sem óhajtja az Entwurfot kibocsátó, alkotmányellenes osztrák kormány engedélyére alapítani. Az alkotmányos kiegyezés után, a középiskolai törvény életbelépte, a tanári képesítés joga révén, megint újabb alkalomszerűséget kapott a református felsőoktatás ügye. Ismét megkezdődött a merész célú szervezkedés: Debrecenben református egyetem létesítése, magának a magyar református egyetemes egyházközösségnek (ekkor már Erdélyt is ideszámítva) az erejéből. De bizony csak a dunántúli egyházkerület fogadta ezt az eszmét feltétlen jóindulattal, a többi három aggódni és bizalmatlankodni kezdett. A tiszántúli egyházkerületre nézve tehát nem maradt más mód, mint az, hogy egymaga vállalja azt a rendkívüli erőfeszítést, amely a nagy cél eléréséhez elengedhetetlen. Az áldozatkészségnek nagyon szép példáit adták Debrecen város, egyházmegyék, egyének egyaránt, s különösen a Kollégium bölcsészeti karának rohamos fejlesztése mutatta az egyetemi színvonal felé törekvés komolyságát. De végül is rá kellett ébrednie az egyházkerület vezetőségének arra a szomorú meggyőződésre, hogy református egyetem megteremtéséhez és fenntartásához a magyarországi reformátusság anyagi ereje és hittestvéri szolidaritása nem eléggé szilárd. Az akkori politikai közélet legnagyobb egyénisége, gróf Tisza István is csak abban a tekintetben tudta nagysúlyú pártfogását érvényesíteni, hogy a felállítandó két új állami egyetem egyikének székhelye Debrecen legyen, és ez az egyetem református hittudományi kart kapjon.

A Kollégium akadémiai három tagozata lépett elő az új állami egyetem hittudományi, jog- és államtudományi, bölcsészettudományi karává, s a tanárok legtöbbjét is

átvette az állam. Az átalakulás szerződésszerű feltételeinek részletes ismertetésére nincs szükség. A Kollégium kötelezettségvállalására vonatkozólag 1915-ben a nagyközönség tájékoztatása végett hangsúlyozta egy cikkében az illetékes tényezők egyike, hogy „vagyonának semmi része sem adatott át az állami egyetemnek, hanem csupán bizonyos évi járandóságok fizetésére kötelezte magát a Kollégium". De minden tekintetben előre és pontosan tisztázni az ősi és az új intézmény közötti helyzetet már csak azért sem lehetett, mert az egyetemi építkezések csak a háború után kezdődhettek meg, és egy évtizednél tovább tartottak; addig a hit-, jog- és bölcsészettudományi kar hivatalos helyiségei, tantermei, az egyetem rektori hivatala és aulája a Kollégium épületében húzódtak meg, s mindegyik kar élvezte a Kollégium legnagyobb anyagi kincsének, az évszázadok alatt felgyarapodott, körülbelül 200,000 kötetből álló könyvtárnak közvetlen közelségét is. Mikor elkészült az egyetem nagyerdei központi épülete, a tanárok egy része azt indítványozta, hogy a kollégiumi nagykönyvtár, a Kollégium tulajdonjogának megóvása mellett, állandó letétként, az egyetemi könyvtár modern helyiségében elkülönítve helyeztessék el, mert a megváltozott viszonyok között így gyümölcsözőbben teljesítené hivatását. E figyelemreméltó érvvel azonban még súlyosabb ellenérveket szegeztek szembe mások, s végül az egyházkerületi közgyűlés izgalmas vita után a kollégiumi könyvtárnak az egyetemi könyvtárba való elhelyezésére vonatkozó javaslatot levette a napirendről.

Az egyházkerület mindjárt az egyetem létesülésekor lépést tett a végre, hogy a Kollégium akadémiai jellege meg ne szűnjék. Úgynevezett Felsőoktatási Tanácsot szervezett, s feladatává tette, hogy az egyetem református vallású hallgatóira terjessze ki a kollégiumnak gondoskodó figyelmét testi-lelki vonatkozásban egyaránt, nyujtván az arra érdemeseknek a Kollégium keretében kedvezményes lakást, ellátást, tanulmányi segélyt, az egyetemi

képzésnek otthoni külön eszközökkel is előmozdítását, s világnézeti irányítást. E szép és fontos célt egyelőre a teológusokra és a bölcsészetkari hallgatókra vonatkozólag igyekszik a Kollégium intézményes úton megközelíteni. Először megalakult a lelkészképzőintézet, mintegy az egyetem hittudományi karának kollégiumi szemináriumaként, s kezdetben nem-egyetemi tanárok voltak a vezetői. Református szempontból az egyetem teológiai kara kivételes helyzetben van: tanári kara és hallgatósága homogén világnézetű, amannak csak református lelkészjellegű ember lehet a tagja, mégpedig olyan egyén, akit e tisztségre a hivatalos egyház is alkalmasnak és méltónak tart, tehát az egyház és az állam közötti surlódás veszélye majdnem egészen el van hárítva (igaz, hogy mindazáltal már is előfordult egy ilyen eset). Lassanként azonban a lelkészképző külön tanárai egytől-egyig az egyetem hittudományi karának professzoraivá lettek, úgyhogy most az egyetemi fakultás és ennek kollégiumi függvénye egészen azonos vezetés alatt van; egy-egy esetleges ritka kivételt nem számítva, az egyetem teológiai karának hallgatói mindnyájan tagjai a kollégiumi lelkészképzőintézetnek is. Ezért a lelkészképzőintézettel kapcsolatban egyelőre csak *egy* sürgős feladat vár megoldásra: a tagok internátusi elkülönítése, s internátusi otthonuknak, bennlakó professzor felügyelete alatt, elméleti és gyakorlati tekintetben egyaránt minél nevelőbb hatásúvá szervezése.

Másforma a tanárképzőintézet helyzete. A bölcsészetkari tanszékek betöltésében a kormánynak szabad keze van, tehát a református tanárképzőintézet rászorul arra, hogy a Kollégium Felsőoktatási Tanácsa, elsősorban az ú. n. „világnézeti" szaktárgyakból, az egyetemi képzés mellett külön vezetőkről, irányítókról, szakelőadókról is gondoskodjék. De az egyetem bölcsészeti karának református vallású hallgatóit a maguk összességében nem fogadhatja be a református tanárképzőintézet. Minél többet tud közülök támogatni a Kollégium különféle (internátusi,

konviktusi, ösztöndíj-)segélyekkel, annál jobb. De a református tanárképzőintézetbeli tagok létszámának korlátozottnak kell lennie, arányosnak a Magyarországon ma működő 24 református középiskola tanárfelvevő képességével. Mióta 1883-ban a középiskolai tanári képesítést az állami törvény elkülönítette a lelkészitől, és állami feladattá tette, azóta állandóan érezte a magyar református egyház a református tanárképzés ügyének fontosságát, s *egy* ilyen intézet létrejötte esetén nem lehetett Debrecennél természetesebb székhelyet számításba venni. Mikor aztán 1914-ben a debreceni Kollégium akadémiai tagozatai, köztük a bölcsészeti is, „megszűntek": még fokozottabb mértékben érezhetővé vált a *református* tanárképzés szüksége és sürgőssége. Ha a világháború — melynek folyamán a debreceni Kollégium a saját vagyonából 10.000,000 aranykorona hadikölcsönt jegyzett — ránk nem szakad, s pénzvagyonunk értéke el nem vész, akkor a Kollégium a saját erejéből is meg tudta volna valósítani a régóta tervbe vett intézetet. De a nemzeti katasztrófa a terv megvalósulását 1925 tavaszáig késleltette, akkor is csak államsegéllyel és ideiglenes szervezettel kezdhette meg működését, 1931-ben ez is majdnem a teljes megszűnésig összezsugorodott, s azóta is bizonytalanságok között él. Pedig 1925 és 1931 között szép reményekre jogosító lendülettel végezte hivatását. Magyar, latin-görög, német szakelőadó, francia és angol lektor, külföldi tanulmányutakat, egyévi, félévi, két-háromhónapi külföldi tartózkodást lehetővé tevő ösztöndíjak, gyorsan kialakuló értékes külön szakkönyvtár, s a kollégiumi ellátás terén is nagy kedvezmények, néhány tagnak teljes ingyenessége: — íme csupa jól elgondolt s eleinte meg is valósított, célravezető eszközök a református tanárképzés ügyének szolgálatában. Ennél az intézménynél semmi sem érdemli meg jobban a mielőbbi kellőmértékű és végleges kiépítést.

A Kollégium középfokú tagozatai: a gimnázium és a tanítóképző. Amazt a hatalmas tanulói létszám nehéz

A KOLLÉGIUM ÚJ GIMNÁZIUMA.

KÜLSŐ KÉPE.

ELSŐEMELETI FOLYOSÓJÁNAK NYUGATI SZÁRNYA.

A KOLLÉGIUM ÚJ GIMNÁZIUMÁNAK SZERTÁRAI.

ÁLLATTANI SZERTÁR.

FIZIKAI SZERTÁR.

feladat elé állítja, mert az osztályok kellőmértékű párhuzamosítása pénzügyi akadályokba ütközik; viszont a nagy létszám egyúttal szép lehetőséget is nyujt értékes elemek kiválogatására. Ez intézet 1914 utáni időszakának tanárai közül kiemelkedik vitéz BESSENYEI LAJOS tanár, református tanárképzőintézeti szakelőadó, majd gimn. igazgató, s az Országos Református Tanáregyesület elnöke; 1934-ben a debreceni tankerület kir. főigazgatójává neveztetett ki; az ő példájáig még nem volt eset arra, hogy valaki egyszerre legyen az állami tanügy egyik hivatalos vezető tényezője s a magyarországi református tanárságnak is választott vezére.

A tanítóképzőintézet növendéklétszámának törvény szab határt. Az intézet lépést tart az állami tanterv fejlődésével az évfolyamok száma tekintetében s egyéb szempontokból is; a lelkész-tanítóság legújabbkori követelménye révén kapcsolatba jutott az egyetem teológiai karával, illetőleg a Kollégium lelkészképzőintézetével. A Kollégium gyakorló elemi tagozata és a tanítóképzőintézet közé a Kollégium 1929-ben a legtermészetesebb áthidaló tagozatot is felállította: a négyosztályú polgári iskolát. Ez az egységes egészet kitevő három intézet a Kollégium régi épületében van még most is elhelyezve, s bizony tantermek, szertárak, felszerelés tekintetében modern otthonra, vagy mostani helyiségeinek igen alapos átalakítására volna szükségük.

A Kollégium mostani, átmeneti állapotán, tisztázatlan és bizonytalan helyzetén különféle intézkedésekkel lehet is, kell is segíteni, hogy többévszázados szép történelmének szerves folytatása lehessen a reá várakozó jövendő. De a Kollégium multjának legszínesebb, legérdekesebb oldala aligha menthető már át a jövőbe, hiszen már évtizedek óta haldoklás a sorsa. Az egykori bensőséges és egységes *diákélet* ez. A Kollégium szervezetének ősi egységét már az 1850-i Entwurf megsemmisítette, elkülö-

nítve a gimnáziumi és a jogi oktatást egymástól is, a teológiai képzéstől is. De a három-, majd négyfelé tagolódott tanári kar és növendéksereg a XX. század elejéig legalább egyhelyen, *egy* épületben tanított-tanult, a munkaszünetek idején egy közös udvar s közös egyesületi helyiségek voltak a Kollégium ifjúságának találkozó, szórakozó helyei. Nagyjában egészen a XIX. század végéig érvényes az a jellemzés, melyet a Kollégium régi diákéletéről adott 1926-ban Szentpéteri Kun Béla: „A debreceni diákéletnek a karakterét elsősorban a felnőtt tanulók közötti egység adta meg. Azelőtt nagyjából ugyanazt tanulták is, igaz... De később is, amikor már a tanszakok szerinti differenciálódás megtörtént, összetartott az egész diákság. Az ifjúsági egyesületekben együtt voltak s együtt dolgoztak teológusok, jogászok, a gimnázium két felső osztályának tanulói, s némelyikben a tanítóképezdészek is. És ha megtörtént, hogy az önképzőtársulatban a pályadíjat a negyedéves öreg diák elől hetedik osztályos gyermek nyerte el, a miatt nem volt semmi háborúság". A szolgai teendőket is végző kisebb tanuló, mihelyt elvégezte a VI. osztályt, „azonnal pajtása lett a nála hat esztendővel öregebb veteránnak is — és ennek a nagyszerű emelkedésnek boldogító reménysége volt a kis diáknak legjobb ösztönzője". „A nagy diákok pedig vegyesen laktak, szakra való tekintet nélkül, a cétusokban. Vegyesen ültek a konviktusi asztaloknál. Évfolyamonként váltakozva választották a legációt. Együtt énekeltek a Kántusban... Együtt voltak a tűzoltóegyletben... Mindenekfelett pedig együtt voltak az olvasóegyletben..."

A gimnáziumi tagozat 1913-i elköltözése nagy rést ütött a kollégiumi ifjúság életének addigi egységén. Az ugyanekkor megnyílt akadémiai internátus meg az érettségizett tanulókat különítette el a többiektől. Ezóta már csak a konviktusi étkezésre gyűlnek össze naponként háromszor a Kollégium bentlakó és bejáró növendékei, de ilyenkor is külön teremben foglalnak helyet az akadé-

BALTAZÁR DEZSŐ PÜSPÖK.

miai (egyetemi), gimnáziumi, tanítóképzőintézeti tagozatokba tartozó ifjak.

De nem szabad az ifjúságot tenni felelőssé a régi egységes diákélet elhanyatlásáért. A diákság azért változott meg, mert egész környezete, a város egész élete is megváltozott. Valaha a Kollégium volt az egyetlen iskola Debrecenben, később is jóideig csak a piaristáké működött még rajta kívül; ma a fiú- és leányközépiskolák egész serege veszi igénybe a városi társadalom anyagi és erkölcsi támogatását, s osztja meg a közérdeklődést, az új egyetem tekintélye pedig épen félelmetes módon elhalványítja az ősi kollégium hírnevének egykori tündöklését. A patrónusok kora lejárt; a Kollégium utolsó egyéni patrónusa Baltazár Dezső püspök volt, aki amerikai kétszeres körútján fiúi hűséggel s áldozatos bátorsággal adott példát — ha méltó követői nem akadtak is — az önhibáján kívül elszegényedett Alma Mater felsegélésére. A Kollégium legállandóbb patrónusa, Debrecen város, a mostani nagy jubileum alkalmával ismét tiszteletreméltó módon bizonyította be ősi iskolája iránti hagyományos gondviselő szeretetét, negyedmillió pengős adományával. De egy egységes szellemű város társadalmának becéző szeretete a jövőben aligha fogja úgy körülövezni a Kollégiumot, ahogy a multban hosszú ideig része volt benne, s a lelki értelemben vett éghajlati viszonyoknak ez a meghidegülése a diákélet közös kis világát is sivataggá változtatja, legfeljebb három-négyféle kicsiny részletoázisokat fejleszthetnek ki rajta a maguk külön otthonában a közös tűzhelytől szétköltözött kollégiumi tagozatok.

A debreceni Kollégium iránti társadalmi közérzést a mult században Jókai és Baksay költői művei örökítették meg. Hogy a XX. századi magyar társadalom mennyire más szemmel nézi a világot s benne a debreceni Kollégiumot, legfeltűnőbben mutatja Móricz Zsigmond *Légy jó mindhalálig* c. regénye (1922). Egyik leghatásosabb mun-

kája ez Móricznak, és ha csupán úgy tekintjük, mint egy exaltáltságra hajló, érzékeny gyermeknek egy népes iskolában elkerülhetetlenül bekövetkező szenvedéseiről festett képsorozatot, elismeréssel kell adóznunk a szerző tehetségének. Nyilas Misi a debreceni református Kollégium II. b) osztálybeli, ingyenes bennlakó növendéke; testileg is gyönge és kicsiny, az egész osztályban csak két alacsonyabb gyermek van nála; betegesen érzékeny idegzetű; mikor a tanár gyöngéd tapintattal egy lefordítandó latin mondaton át tesz célzást Misinek egy iskolai kihágására: lángvörössé, azután viaszsárgává lesz a Misi arca, a szeme kimered, szédülni kezd; a tanítási órákon kábult zsibbadás lepi meg gyakran; állandó szomorúság forrása ránézve az a gondolat, hogy miért nem szereti őt senki, miért olyan idegenek hozzá a fiúk, a tanárok, mindenki; de szenvedései közt is nagy hírnévről álmodozik, mindent tudni akarna egyszerre, fáradságos tanulás nélkül, s midőn áldottjó nagybátyja a regény végén megkérdi tőle, mi akar lenni, azt feleli: az emberiség tanítója... Tudjuk, hogy vannak ilyen beteg szervezetű gyermekek, s teljes részvéttel vagyunk Misi iránt. A kollégiumi tanításmódról és diákéletről rajzolt humoros képek is általában sikerültek a regény első négyötöd részében; a tanárok arcképei többnyire adomai karrikatúrák ugyan, de a regényírónak joga van az ilyen ábrázolásmódhoz. Hanem a regény vége felé, mikor Misi ártatlan létére egy bűnügy vádlottja lesz, és a rendőrség kívánatára a tanári kar kihallgatásra idézi, — Móricz Zsigmondot megszállja valami oktalan és otromba düh a debreceni Kollégium ellen. A tanári kar többségéből inkvizíciós törvényszéket csinál, mely gőgös kegyetlenségével és embertelen rosszindulatával már-már a halálba üldözné a szegény II. b) osztályos kis tanulót, ha végül ki nem tudódnék, hogy alaptalanul keverte gyanúba őt a — rendőrség. Móricz Zsigmondot felbőszíti az a tapasztalata, hogy a debreceni Kollégium tanárai büszkék az ő Kollégiumukra, s hogy az ő hitük

szerint a tanulóknak is büszkéknek kellene lenniök debreceni kollégiumi diák-mivoltukra. Móricz nem volt debreceni diák, de a másik híres református kollégiumról, a sárospatakiról kellemetlen diákemlékei vannak, s úgy látszik, regényében ezt az ellenszenvét vitte át a debreceni iskolára. De a debreceni Kollégium elleni vádoló magatartás voltaképen okszerűleg következik az ő egész írói programmjából. A debreceni Kollégium eszményített rajza Jókai és Baksay révén már irodalmi hagyomány volt, melyet a társadalmi köztudat is elfogadott, — Móricz pedig majdnem mindenik művében épen ezt az eszményítő módszerrel dolgozó irodalmi hagyományt és társadalmi köztudatot igyekszik helyesbíteni, de — sajnos — úgy, hogy az ellenkező irányú túlzásba, a „rossz" irányában való eszményítés szélsőségébe téved. A kis mártír, Nyilas Misi, akinek a jellemébe önmagát képzeli bele a szerző, szemébe vágja a Kollégium tanári karának: „Nem akarok debreceni diák lenni!" Pedig még a debreceni tanári kar sem volt olyan brutálisan szigorú iránta, mint ahogyan Móricz szokta írói kezelés alá venni azokat, akiket témául választ. Misi faképnél hagyhatja a debreceni Kollégiumot, de a Móricz műveiben szereplő alakok — az állati ösztönlénnyé aljasított magyar paraszt, az „isten háta megett"-i kisváros *kivétel nélkül* züllöttnek rajzolt társadalma, a hisztérikába oltott galamb-papné, a gazemberré tipizált gentry, a gyávává, megalkuvóvá, búzakupeccé „helyesbített" Arany János stb. — ezek, szegények, persze hiába jajdulnának fel a Nyilas Misiéhez hasonló elkeseredettséggel: nem akarunk a Móricz Zsigmond iskolájába járni, az ő írói nádpálcája alá kerülni, az ő költői témájává lenni!...

A debreceni Kollégium nem a Jókai és Baksay rajzolta boldog meseország, sem a multban, sem a jelenben, de nem is holmi tanárkari szádizmus gyakorlótere, kínzó börtöne. Négyszázéves multja a magyar nemzeti történelem szerves darabja, viszontagságos élete a magyar

sors parányi mása, erényeiből és hibáiból vallási, faji, nemzeti, örökemberi fontos tanulságok kínálkoznak, s e tanulságok legfőbbjeinek megszívlelésére épen most volna szükség, mikor jelenének átmeneti, kiforratlan állapotát kell sürgősen olyanná megszilárdítani, hogy biztonságos hordozója lehessen a ráépülő jövendőnek.

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ.

I.

Ady Endre 194.
Ajtai Mihály 78.
Amesius Vilmos 72.
Apafi Mihály 69, 71, 73, 76.
Apáti Miklós 90.
Arany János 143, 164—167.
Arius 17.

Baja Mihály 193.
Baksay Sándor 209—210, 224, 225, 226.
Ballagi Mór 204, 205.
Balogh Ferenc 130, 189, 191, 200, 204, 206.
Balogh Péter 181.
Baltazár Dezső 214, 223.
Barcsa János 87.
Barkóczy Ferenc gróf 109.
Bayle P. 90.
Bálint pap 11.
Bánffy György báró 142, 161.
Báthori Gábor 36.
Benedek Mihály 151.
Beöthy Zsolt 188.
Bessenyei György 130, 147, 153.
Bessenyei Lajos, vitéz 221.
Bethlen Gábor 36.
Békefi Remig 43.
Béza Tódor 30.
Blandrata György 17.
Bocskai István 36.
Budai Ézsaiás 112, 119, 140—142, 144, 151, 156, 158, 205.
Budai Ferenc 144.
Budai István 41, 46.
Bullinger Henrik 30.
Búzás Pál 205.

Caraffa Antal 73, 74.
Comenius A. J. 67, 79, 137.
Csaodári Sándor 139.
Csató Gergely 91.
Csányi Dániel 196.
Csernovics Arzén 139.
Csernovics Gyika 139.
Csipkés György, Komáromi. Lásd: Komáromi
Csokonai Vitéz Mihály 128—130, 131, 132, 142, 146, 155—156, 166, 167, 169, 188, 193.
Csorba István 33.

Darkó Jenő 202.
Dávid Ferenc 17.

„Debreceni" nevű diákok 10.
Debreczeni K. István 57
Decsy Sámuel 130, 157.
Degenfeld József gróf 214.
Demetrovics Mihály 139.
Descartes R. 88, 89, 90, 91, 149.
Dézsi András 16, 21, 30.
Diószegi Sámuel 151.
Dobozi István 75.
Domokos Lajos 114, 116, 117, 118—119, 122, 123, 125, 131, 132—133, 138, 140, 143, 151.
Domokos Márton 92, 117, 118.
Dóczi Imre 201.
Dugonics András 102.
Duskás Ferenc 26.

Enyingi Török-család. Lásd: Török.
Eötvös József 96.
Ercsei Dániel 143, 159.
Erdélyi József 166.
Erdős József 202.

Fazekas Mihály 151.
I. Ferenc 131.
Félegyházi Tamás 23, 24, 29, 30.
Filó Lajos 204.
Finánczy Ernő 109, 117.
Fiók Károly 198, 202.
Földi János 151, 156.

Geleji Katona István 71.
Gelenczei Pál 197.
Gesner J. M. 137.
Géresi Kálmán 37, 130, 195, 200.
Glatz Jakab 131.
Goethe J. F. 167—168.
Göböl Gáspár 145.
Gyökössy Endre 193.

Harring Tamás 84.
Hatvani István 91, 96, 102, 105, 117, 119, 122—124, 138, 142, 166.
Háló Kovács József. Lásd: Kovács.
Heister tábornok 74.
Herbeville tábornok 74.
Heyden Sebald 40.
Heyne Chr. G. 137, 141, 147.
Horthy Miklós 195.
Horvát István 118.
Horváth Ádám, Pálóci 147, 148, 150, 154, 155, 156, 163.
Huszár Gál 39.

Ilosvai Péter 22.
Imre Sándor 195, 198.
Izdenczy József báró 140.

János Zsigmond 23.
Joó István 202.
Jókai Mór 101, 170, 188, 207—209, 224, 225, 226.
II. József 83, 104, 114, 117, 121, 122, 125, 154, 163, 216.
József nádor 142.

Kalós Mózes 139, 169, 178.
Kant Immánuel 142, 143, 144, 147, 149.
Kardos Albert 167.
Katona István, Geleji. Lásd: Geleji.
Kazinczy Ferenc 124, 130, 142, 147, 153—155, 167, 168.
Kállai H. János 27.
Kálvin János 20, 22, 104, 153.
Károly lotharingiai herceg 74.
XII. Károly 92.

Károlyi Antal gróf 120, 215.
Károlyi Péter 21.
Kemény János 69.
Kerekes Ferenc 159, 160.
Kevi Gáspár 33.
Kisfaludy Károly 167.
Kisfalvi Tamás 57.
Kiss István, Rugonfalvi 202.
Komáromi Csipkés György 43, 72, 100.
Kornis Gyula 131.
Kotsi színigazgató 162.
Kovács Albert 204.
Kovács József, Háló 146, 155.
Kovács Lajos 202.
Kovács Ödön 206.
Kozma Andor 157.
Kölcsey Ferenc 155, 156—157, 165.
Könyves-Tóth Mihály 185.
Kövy Sándor 132.
Kőrösi Sándor 197.
Kun Béla, Szentpéteri 202, 214, 222.
Kuthy Lajos 101, 206.

Ladányi Gedeon 198.
Laskai János 40.
Lederer báró altbngy 189.
Lengyel József 129, 132, 142, 143.
Lisznyai Kovács Pál 73, 100.
Literátus Ambrus 18.
Lorántffy Zsuzsánna 13.
Losontzi István 150.
Lugossy József 178, 196, 197, 198.
Luther Márton 17, 20, 21.

Madai Gyula 193.
Maróthi György 77—79, 92, 98, 99, 112, 113, 115, 117, 137, 140, 141, 161.
Martinus Sylvanus (= Szilágyi T. Márton) 90.
Martonfalvi György 68, 69, 70—72, 89, 97, 99.
Mácsai Sándor 188.
Mányoki István 41.
Mária Terézia 81, 84, 110, 111, 114, 118, 120, 216.
Márton István 119, 130, 131, 151.
Mátyás király 9.
Mátyási József 154.
Medgyesi Pál 57.
Melanchthon F. 17, 20, 21.
Menyhárt János 202.
Metternich kancellár 216.
Méliusz Juhász Péter 11, 18, 21, 22, 23, 24, 26, 90.
Migazzi bíboros 111.
Milotai István 63.
Mitrovics Gyula (id.) 205, 206.
Mitrovics Gyula (ifj.) 202.
Molnár György 191.
Móricz Zsigmond 224—226.

Nagy Imre 161.
Nagy Gábor 154.
Nagy Gusztáv, Peremartoni 205.
Nagy Sándor 38, 94, 128.
P. Nagy Sándor 185.
Nagy Zsigmond 202.
Nagyari Benedek 57.
Némethy Lajos 197.
Nogheri (Nyögéri) János 33.

Oláh Gábor 193—194.
Öreg János 200.

Paget lord 92.
Pap Károly 202.
Patacsics Ádám báró 109.
Pálóci Horváth Ádám. Lásd: Horváth.

Pápay József 202.
Pemfflinger Katalin 10.
Peremartoni Nagy Gusztáv. Lásd: Nagy.
Perényi-család 12, 13.
Pestalozzi J. H. 158, 159.
Petőfi Sándor 170, 198.
Péczely József 20, 79, 139, 143, 158, 160—161, 167, 169, 170.
Pokoly József 202.

Rabutin tábornok 74.
Ramus P. 72.
II. Rákóczi Ferenc 74, 75.
Rákóczy-család 13.
I. Rákóczy György 36, 46, 68, 69, 86.
II. Rákóczy György 41, 67, 69.
II. Rákóczy György özvegye 13.
Récsei János 139, 168.
Révész Bálint 199.
Révész Imre (id.) 170, 173, 191, 198, 199, 203.
Révész Imre (ifj.) 22, 208.
Rhédei Ferenc 119.
Rozgonyi József 147.
Róbert Károly 9.
Rugonfalvi Kiss István. Lásd: Kiss.

Salamon József 203, 215.
Sallai Sámuel 121.
Sárközi György 91.
Sárvári Pál 119, 142—143, 166.
Schmidt Henrik 202.
Semsei Juliánna 76.
Servetus M. 17.
Shakespeare V. 166.
Simándy Mihály 18.
Sinai Miklós 91, 99, 112, 114, 116, 117—118, 119, 122, 125, 131, 133, 142.
Sinka Sándor 117.
Strassoldo gróf 69, 73.
Szabolcska Mihály 193.
S. Szabó József 15, 102, 201—202.
Szathmári Paksi István 91.
Szegedi Kis István 71.
Szegedi Sándor 195.
Szejdi basa 69.
Szekfű Gyula 64.
Szenci Molnár Albert 30.
Szentgyörgyi József 151.
Szentpéteri Kun Béla. Lásd: Kun.
Szeremley Sámuel 84, 132.
Széchenyi István gróf 143.
Széplaki Pál 119, 132.
Szikszai Fabricius Balázs 40.
Szikszai György 145, 149.
Szilády Áron 198.
Szilágyi István 161, 167.
Szilágyi Márton, Piskárkosi 77.
Szilágyi Sámuel, Piskárkosi 83, 104, 112, 146, 147, 154, 157.
Szilágyi Tönkő Márton 72—73, 89, 99.
Szilvásújfalvi Imre 40, 57.
Szoboszlai Pap István 174—175, 176, 177, 178, 179, 180, 189, 199.
Szokolyai István 41.
Szotyori Nagy Károly 162, 187, 188.
Sződi István 91.
Szőnyi Benjámin 101, 150.
Sztankovics Konstantin 139.
Szűcs István 70, 112, 199.
Szűcs Károly 167—168.
Gy. Szűcs János 25.
Gy. Szűcs Jánosné 25, 36.

Teleki László gróf 158.
Thököly Imre 73.

Thúri Mátyás 25, 30.
Tisza István gróf 194—195, 217.
Toldy Ferenc 198.
Tóth József 200.
Török Bálint, Enyingi 10, 12.
Török János, Enyingi 12.
Török Pál 166.

Varga Zsigmond 195.
Varjas János, Csákvári 79, 91, 123.
Váradi Sámuel 164.
Verancsics Antal 22.
Verdi J. 187.
Veresegyházi Tamás 71.
Voetius 88.
Voltaire 146, 147.

Wesselényi Miklós báró 162.
Wolff Chr. 123, 149.
Wurz Konrád 84.

Zákány József 158, 161, 162, 181, 188.
Zoltai Lajos 94.
Zoványi Jenő 19.
Zólyomi Dávid 37.
Zsigmond király 9.
Zsivkovics Gergely 139.

II.

A Coetus háztartása 57—60, 95.
A Coetus önkormányzatának vége 192—193.
Acta Eruditorum Lipsiensia 77.
A debreceni anyaiskola művelődéstörténeti jelentősége 28.
A debreceni iskola fokozati jellege 14, 15, 24, 25, 32.
A debreceni iskola rektora(i) 16, 18, 19, 21, 22, 23, 25, 29, 30, 33, 35, 41, 44—45, 69.
A debreceni iskola törvényei: „Régi törvény" 25, 43.
1657-i törvény 25, 40, 42 43—55, 60, 70, 114.
1704-i törvény 75, 85—86, 97.
1792-i törvény 126—128.
A debreceni iskola válsága 1570—71-ben 23, 25, 29.
A Debreceni Kör 151.
A debreceni református egyetem eszméje (181).
A „debrecenizmus" 153, (167).
A főiskolai szervezet kiépülése 180—181, 182—183.
A harmadik tanszék megalapítása 15, 69.
A „kálvinista Róma" elnevezés 208.
A Kollégium Felsőoktatási Tanácsa 218—219.
A Kollégium gimnáziuma 175—177, 179, 220.
A Kollégium könyvtára 78, 98—99, 173, 178, 195—196.
A Kollégium lelkészképző-intézete 219.
A Kollégium régi diákéletének lehanyatlása 222.
A Kollégium tanárképző-intézete (181), 219—220.
A Kollégium tanítóképző tagozata 159, 182—182, 220.
A Kollégium új főépülete (1816) 136.
A kollégiumi Értesítők 181, 182.

A „kollégiumi" jelleg kezdete 15, 68.
A kollégiumi oktatás tantervnélküli korszaka 63, 100, 112.
A községi segély eltiltása 79.
A külföldi magyar diákok nemzeti öltözete 18, 110.
A külföldi tanulmányutak megnehezítése, időnkénti eltiltása 81—82.
A legáció eltiltása 80.
Alumneum, alumnus 27, 59, 60, 94, 95.
A magyar beszéd iskolai tilalma 20, 55.
A magyar református kollégiumok egyéni jellege 202—204.
A magyar tanítási nyelv sorsa 72, 131, 132, 137, 138—140.
A második tanszék megalapítása 36, 69.
A negyedik tanszék megalapítása 75.
Artes liberales (21), 24.
A tanárok jövedelme 75, 86, 133.
A tanulóifjúság segélyezése 25, 26, 36.
Auditorium 52, 95.
A városi tanács helyébe lépő „konzisztórium" 83.
A wittenbergi magyar diákegyesület (bursa) anyakönyve 17.
Az abszolutizmus kora 174—179.
Az adománygyüjtés eltiltása 80.
Az állam legfőbb tanfelügyeleti igénye 109.

Beiratkozás 15, 32, 48, 86, 102.
Beiratkozott diák 15.
Beöltözött diák 15, 49.
Bibliothecae praefectus 99.
Bokréta 193.
Bursa nigra 59, 71.
Bursa sacra. Lásd: Bursa nigra.
Bursa victualis 38, 59.
Bursa (a wittenbergi magyar b.) 17, 98.
Büntetésmódok 44, 45—55, 86, 127.

Cantores et collegae 35, 50—51.
Carolina Resulutio 79.
Céhek 14, 36, 41.
Cibista 47, 95.
Cím, rang 18, 51, 71, 76, 86, 95, 126, 134, 142.
Civis scholae 49.
Classis-rendszer. Lásd: Osztályrendszer.
Classium inspector 78, 92, 158.
Coetus (wittenbergi) 17, 18, 20, 25, 33, 34.
Coetus (debreceni) (25), 34, 38, 48—49, 51, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 70, 94, 97, 99, 133, 192, 206.
Collatio 60.
Collecta 37.
Collegae et cantores 35, 95.
Convocator 133.
Coqua 59.
Coquia 59, 94.
Coquus 51, 59, 63.
„Csittvári krónika" 189.

Debrecen „áros népe" 10.
„Defendens" 19.
Descartes hatása a Kollégiumra 88—91.
Diák-zendülések Debrecenben 35, 40—42, 178.

Discentes minores (34), 48.
Discipuli (34), 48.
Dispensator 59.
Disputáció 18, 19, 60, 127.

Elorus 49, 129.
Elemista oktatás 46, 86—87.
Esküdtdiák 35.
Exspectans 96.
Explorator 52.
Énekes diák 52.
Ének-kar. Lásd: Kántus.

Famulus 95.
Felsőbb Tanulók Olvasó és Önképző Egylete 169, 193, 194.
Ferencrendi iskola 9, 11.
Ferencrendi kolostor 10.
Fiscus scholae 59.
Fűvészkert 160.

Gratista 47, 95.

Hármas kis tükör 150.
Hittanszaki Önképző Társulat 191.
Humanista ízlés, tanítási irány 137, 140.
„Hungarismus", mint iskolai vétség 55, 61, 62.

Idea 78.
Instrumentalis tantárgyak 45.
Iskolai törvényszék 55, 100, 128—129, 164, 188, 192.

Janitor 86.
Jurátus-diák. Lásd: Esküdt-d.

Kántáló diák. Lásd: Énekes d.
Kántus 77, 98, 127, 161, 177, 187—188, 208.
Kápsálás 37, 80, 96.
Kenetteljes teológus-stílus 103
Kereskedő-lakosság 9, 10, 58.
Keresztyén tanítások és imádságok 149.
Kollaborátor 33, 45.
Kollégiumi végzett teológusok csehországi missziós vállalkozása 121—122.
Kolostori iskola 10, 11.
Kontraskriba 33, 35, 50, 139, 192.
Konviktus 59—60, 95.
Könyvnyomda Debrecenben 21, 39—40, 72, 99, 100.
Közlöny 192.
Külföldi és hazai nyomtatványok revíziója 83.
Külföldi könyvek hazahozatala 82, 99.
Külföldi reformátusokhoz intézett segélykérés 84.
Kölföldi tanulmányutak 26.

Legáció 37—39, 80, 164, 177.
Lelkipásztorság és tanárság rangviszonya 33, 44.
„Lencsés" 101.
„Leona lutteriana" 10.
Létszám 36, 70, 75, 92, 100, 132, 137.
Lótor 47, 52, 95.

Magisztrátus. Lásd: Városi tanács.
Makhabeus 16.
Mendiká(n)s 37, 59.
Methodus 78, 113, 114, 115, 116, 117, 119, 137.
Modern nyelvek tanítása 184—186.
Musaeum 92.

Neutralista 95.
„Normális" iskola 34.
Nummista 47, 95.

Oeconomus 51.
Officialis 51.
Olvasó Társaság 169.
Opiniones 78, 140.
Ordo studiorum 116.
Organisations-Entwurf 175—176, 179, 180, 181, 187, 199, 217.
„Orthodoxa ecclesia", Ortodoxia 22, 44, 57, 71, 88, 89, 144, 202, 206.
Osztály-rendszer 46, 87—88.
Osztályokra felügyelő tanár. Lásd: Classium inspector.

Pataki kollégium. Lásd: Sárospataki.
Patrónus 12, 13, 14, 27, 36, 58, 59, 95, 223.
Pápai kollégium 12, 14, 144, 157, 162.
Pártikula 12, 28, 34, 38, 92, 164—165, 166.
Pestis-járvány 76, 98.
Pietizmus 148—150.
Pistrix 59.
„Planeta" 102.
Praebitor 59.
Praeceptor privatus 47.
Praeceptor publikus 45—47, 101.
Praeses 45.
Provisor 59.
Publicus (= nem-tógás) diák 49, 96.
Pueri 48.
Puritánizmus 57, 71.

Racionálizmus 116, 120, 123, 143—151.
Ratio educationis 113, 114, 116, 117, 119, 120, 125, 151, 157, 179.
Redux 56.
Rektória 27—28.
„Respondens" 19.
Rézmetsző diákok 140, 141.
Ruhaviselet 15, 18, 54, 110.

Sárospataki kollégium 12, 13, 14, 17, 22, 40, 43, 67, 73, 79, 121, 125, 126, 132, 133, 144, 162.
„Schola nostra" 12.
Sedes scholastica. Lásd: Iskolai törvényszék.
Sellista 96.
Semsei Juliánna 76.
Senatus scholasticus 35, 57, 58.
Series studiosorum 31—33, 42, 56, 62, 63, 68, 74, 101, 102, 103.
Serviens 95.
Servitor 95.
Studiosus 18, 49.
Subskribálás. Lásd: Beiratkozás.
Surlódás a tanári kar tagjai között 169—170.
Sütőasszony 59.
Szakácsnő 59.
Szent András-templom 9, 11.
Szentek hegedűje 150
Szénior (debreceni) 33, 35, 49—50, 58, 60, 99, 139, 192.
Szénior (wittenbergi) 18.
Szolgatanuló 95, 101, 135.
Szupplikáns, szupplikálás 37, 96.

Tankönyvek 40, 72, 78, 98, 99, 100, 142.

Tantervi forrongás 114, 136, 138—140.
Tantervi rendeletei
az 1567-i debreceni zsinatnak 19, 24, 61.
az 1629-i váradi zsinatnak 61.
az 1646-i szatmári zsinatnak 61.
az 1884-i Református Egyetemes Konventnek 180.
Társadalmi jótékonyság 94.
Thecarius 99.
Tóga, tógátus 15, 49, 58.
Tőzsér-lakosság 9, 10.
Tűzoltó-társaság 97—98, 188—190, 208.
Tűzvészek Debrecenben
1564-ben 23, 25.
1802-ben 135.

„Universitas studiosorum debreceniensium" 25.

Váradi iskola 13, 14, 21, 22, 67, 114.
Városi iskola 9, 10, 11, 16, 20.
Városi magisztrátus. Lásd: Városi tanács.
Városi tanács 11, 12, 14, 25, 26, 36, 41, 70, 73, 75, 76, 98, 113, 116.
Vigil 52.
Világnézeti liberálizmus 190—191.
Vocalis musica. Lásd: Kántus.
Volt-honvédek beiratkozása 174.

Wittenbergi egyetem 10, 17, 18, 19, 21, 27.
Wittenbergi magyar diákok egyesülete (bursa) 17, 34.

Zárdai iskola 9.
Zsinatok
1567-i debreceni 19, 24, 61.
1593-i bodrogkeresztúri 56.
1605-i nagykárolyi 214.
1629-i váradi 61.
1638-i debreceni 57.
1646-i szatmári 61.
1650-i váradi 41, 57.
1791-i budai 125.

A MŰMELLÉKLETEK JEGYZÉKE.

Lap

1. *Pillanatfelvétel a Kollégium tápintézetéből.* . . . . 94—95
2. *Diáktűzoltóság a XIX. század elején* (Haranghi Jenő pastellje a Debreceni Déri-Múzeumban. (Dr. Nagy Sándor: A Debreceni Református Kollégium c. művéből. Szerző engedélyével) . . . . . 98—99
3. *A Kollégium levéltára* . . . . . 98—99
4. *Kollégiumi régi diákviseletek. a)* 1624—1774, *b)* 1775, *c)* 1803-tól. (Dr. Nagy Sándor: A Debreceni Református Kollégium c. művéből. Szerző engedélyével) 110—111
5. *A Kollégium nagy professzorai közül. I. a)* Maróthi György 1738—1744, *b)* Hatvani István 1749—1786. (Dr. Nagy Sándor: A Debreceni Református Kollégium c. művéből. Szerző engedélyével) . . . . . 122—123
6. *A Kollégium mai homlokzati része* (Dr. Nagy Sándor: A Debreceni Református Kollégium c. művéből. Szerző engedélyével) . . . . . 136—137
7. *A Kollégium nagy professzorai közül. II. a)* Sinai Miklós 1760—1791, *b)* Péczely József 1815—1849, *c)* Budai Ézsaiás 1794—1821, *d)* Sárvári Pál 1795—1839. (Dr. Nagy Sándor: A Debreceni Református Kollégium c. művéből. Szerző engedélyével) . . . 160—161
8. *A kollégiumi tanítóképzőintézet első tanárkara 1873-ban* 176—177
9. *A Kollégium gimnáziumi tanárkara 1865-ben.* . . . . 182—183
10. *Szabolcska Mihály és esküdti kara 1889-ben.* . . . . 192—193
11. *A Kollégiumi anyakönyvtár műértékei közül a)* Csokonai mellszobra (Ferenczy István műve és ajándéka), *b)* Krisztus és a pápa (Zichy Mihály ceruzarajza). . . . . 196—197

Lap

12. *A Kollégium nagy professzorai közül. III. a)* Kerekes Ferenc 1823—1850, *b)* Lugossy József 1845—1861 és 1878—84, *c)* Szűcs István 1839—1857, *d)* Balogh Ferenc 1866—1913. (A képek eredetije a Kollégium tulajdonában) . . . . . 200—201
13. *A Kollégium akadémiai tanárkara az egyetemmé átalakulás előtt (1913)* . . . . . 202—203
14. *A Kollégium új gimnáziuma. a)* Külső képe, *b)* első-emeleti folyosójának nyugati szárnya . . . . . 229—221
15. *A Kollégium új gimnáziumának szertárai. a)* Állattani szertár, *b)* fizikai szertár . . . . . 220—221
16. *Baltazár Dezső püspök* . . . . . 222—223

FELHASZNÁLT FORRÁSMUNKÁK.

Ballagi Mór Tájékozás a theologia mezején. Pest 1862.
Balogh Ferenc A debreceni református kollégium története adattári rendszerben. Debrecen 1904—15.
Baross János A debreceni református kollégium és pártikulái. Debrecen 1905.
— A debreceni egyetem története. Debreceni Képes Kalendárium (alább így rövidítjük : D. K. Kal.) 1910.
Békefi Remig A debreceni református collegium XVII. és XVIII. századi törvényei. Budapest 1899.
Csűrös Ferenc A debreceni városi nyomda története. Debrecen 1911.
Dezső Lajos Comenius A. J. Magyarországon. Sárospatak 1883.
Dóczi Imre Rézmetsző diákok. A debreceni református főiskola értesítője 1894—5.
— Az újkori gymnasium. Ugyanott.
Finánczy Ernő A magyarországi középiskolák multja és jelene. Budapest 1896.
— A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában. I—II. köt. Budapest 1899, 1902.
Fizély Ödön A magyar racionalizmus. Theologiai Szaklap 1918.
— A magyar racionalista theologia. U.-o.
Géresi Kálmán A kollégium külső történetének vázlata 1848-ig. A debreceni református főiskola értesítője. 1894—5.
— Iskolai élet 1848 előtt. Ugyanott.
Gulyás István A kollégium tanárai 1848 előtt. U.-o.
— Az 1848 előtt használt tankönyvek U.-o.
Gulyás József A sárospataki ref. főiskola rövid története. Sárospatak 1931.
Hóman—Szekfű Magyar Történet. I. kiadás. VI. köt.
Jakucs István A debreceni református kollégium alapítványai. Debrecen 1937.
Kardos Albert Debreceni diák Goethénél. D. K. Kal. 1933.
— Szabolcska Mihály Debrecenben. U.-o. 1934, 1937.
Kis Ernő A dunántúli ev. ref. egyházkerület pápai főiskolájának története 1531—1895. Pápa 1896.

Kornis Gyula A magyar művelődés eszményei 1777—1848. Bp. (1927). I—II. köt.
Kovács Gábor Debrecen jubileuma (1715—1915). D. K. Kal. 1912.
Sz. Kun Béla Kollégium — egyetem. U.-o. 1915.
— Debreceni diákélet. U.-o. 1926.
Lósy—Schmidt Ede Hatvani István élete és művei. I. köt. Debrecen 1931.
Marton János A sárospataki református főiskola története. I. rész Sárospatak 1931.
Mitrovics Gyula A debreceni egyetem történetének rövid vázlata. D. K. Kal. 1913.
Nagy Sándor A debreceni énekes diákok. U.-o. 1932.
— A vallásos nevelés és oktatás a debreceni kollégiumban a reformáció korától a XIX. század közepéig. Debrecen 1933.
— A debreceni református kollégium. I. kötet. Hajdúhadház 1933.
Nepos Révész Imre 1848—49-ben. D. K. Kal. 1926.
Pap Károly Az ifjú Arany és Debrecen. U.-o. 1934.
Pintér Jenő Magyar Irodalomtörténet. II. s köv. köt.
Révész Imre (id.) A debreceni főiskoláról. Magyar Prot. Egyházi és Iskolai Figyelmező 1870.
Révész Imre (ifj.) Révész Imre élete. Debrecen 1926.
— Magyar ajándék Debrecenből a cseheknek. D. K. Kal. 1927.
— A „kálvinista Róma". Debrecen 1934.
— A tiszántúli egyházkerület püspökéhez intézett emlékirat a debreceni kollégium eredetének kérdéséről. Kelte : 1936 március 14. Hat ív-lap. Kiadatlan.
— Debrecen lelki válsága 1561—71. Budapest 1936.
— Félegyházi Tamás és a debreceni iskola válsága 1570—71. évben. Századok 1937.
Roncsik Jenő A debreceni tűzoltóság újraalakulása a szabadságharc után. D. K. Kal. 1929.
Segesváry Lajos Adalékok a holland-magyar egyházi kapcsolatok történetéhez az utrechti akadémián keresztül. Theol. Szemle 1937.
Sinka Sándor A gymnasiumi oktatásügy története 1848-ig. A debreceni református főiskola értesítője 1894—95.
Sőregi János Debrecen és a Hortobágy varázsa. D. K. Kal. 1927.
S. Szabó József Mitrovics Gyula írói méltatása. Sárospatak 1913.
— Műveltségi állapotok, főként az iskolázás Debrecenben a reformáció korában. Debrecen 1924.

S. Szabó József A debreceni református kollégium tanárai és kiválóbb növendékei 1549—1925. Debrecen 1926.
— A debreceni református kollégium anyakönyvtárának egy nagybecsű ereklyéje. D. K. Kal. 1928.
— A debreceni református kollégium rövid története. Debrecen 1928.
— A debreceni református kollégium tanulóinak segélyezése. A debreceni református gimnázium értesítője 1918—29.
— A debreceni kollégium szelleme. D. K. Kal. 1931.
— Erkölcsi élet hajdan Debrecenben. U.-o. 1932.
— Enyingi Török János, Debrecen földesura. U.-o. 1936.
— A ceglédi iskola története. Cegléd, 1936.
— A debreceni kollégium főiskolává fejlődésének történetéhez. Debreceni Protestáns Lap 1937. 5—6. sz.
— A debreceni főiskola kezdeti szervezete és belső élete. U.-o. 1937. 8. köv. sz.
Szűcs István Szabad kir. Debrecen város történelme. Debrecen 1871. I—III. köt.
Thury Etele (szerk.) Iskolatörténeti Adattár. II. köt. Pápa 1908.
Török István A kolozsvári ref. collegium története. Kolozsvár 1906. I—III. köt.
Törös László Sárváry Pál, Arany János professzora. A nagykőrösi Arany János Társaság évkönyvei IV., VI., VIII., IX., X. köt. (1928—35.)
Trócsányi Dezső Márton István tudományos munkássága. Pápa 1931.
Turóczi-Trostler József Magyar cartesianusok. Budapest 1933.
— Keresztény Seneca. Egyetemes Philol. Közlöny 1937.
Varga László A debreceni református kollégium tanárainak klasszika-filológiai munkássága. Debrecen 1930.
Varga Zoltán Szoboszlai Pap István élete és munkássága. Debrecen 1934.
Varga Zsigmond A debreceni református főiskola nagykönyvtára írásban és képben. Debrecen 1934. I—II. köt.
Veress István A debreceni református tanítóképzőintézet 75 éves jubileuma. D. K. Kal. 1931.
Zelizy Dániel (szerk.) Debrecen sz. kir. város egyetemes leírása. Debrecen 1882.
Zoltai Lajos A régi Debrecen vallásos buzgósága és áldozatkészsége. D. K. Kal. 1930.
Zoványi Jenő Puritánus mozgalmak a magyar ref. egyházban. Budapest 1911.
— A főiskolai disputatiók és szerzőik. Protestáns Szemle 1936.

TARTALOMJEGYZÉK.

Lap

ELŐHANG 1

ELSŐ IDŐSZAK. (1538—1660.) A váradi iskola beolvadásáig 7

1. A debreceni városi iskola átalakulása. — A pápai, sárospataki, váradi református iskolák keletkezése 9

2. Dézsi András. — A wittenbergi magyar bursa; Wittenberg hatása a debreceni iskolára. — A debreceni iskola „régi törvénye". — A diákok külföldi tanulása. — A rektória imtézménye, a pártikulák. — Néha két rektora van a debreceni iskolának 16

3. A Series Studiosorum; az iskola fokozati jellegének kérdése. — A debreceni Coetus: ennek jövedelmi forrásai; a legáció. — A debreceni nyomda tankönyv-termékei. — A Coetus lázongásai 31

4. Az 1657-i törvény. — A Coetus fénykora. — Az oktatásmód formálizmusa és erkölcsi komolysága. — A latin tanítási nyelv uralma és alacsony színvonala 43

MÁSODIK IDŐSZAK. (1660—1770.) A „Methodus" című tanterv megjelenéséig 65

1. A váradi iskola végleges, a pataki ideiglenes pusztulása. — Debrecen város szenvedései és áldozatkészsége. — Martonfalvi György és két tanártársa. — Maróthi György. — A városi segély és a legáció eltiltása, a külföldrejárás

megnehezítése. — Az egyház és az iskolaszék elválása a városi szervezettől; segélykérés a külföldtől 67

2. A II. iskolai törvény (1704). — A tanítás általános kerete. — A teológiai és a filozófiai oktatás szelleme; Descartes hatása. — A tanári és lelkipásztori hivatás. — A Kollégium gazdasági szervezete, a diákok konviktusi élete. — A nem-tógás diákok. — A Tűzoltótársaság és a Kántus. — A Kollégium könyvtára. — Debreceni tankönyvek. — A Kollégium szellemének, belső értékének általános jellemzése 85

HARMADIK IDŐSZAK. (1770—1848.) A szabadságharcig 107

1. Az állam legfőbb tanfelügyeleti igénye. — A debreceni Kollégium tanterve megelőzi az államét. — A „Methodus" jelentősége, főbb újításai. — Domokos Lajos gondnoki szerepe; ellenfele: Sinai Miklós. — A Ratio Educationis nem kell a debreceni Kollégiumnak 109

2. A debreceni Kollégium a tiszántúli egyházkerület felügyelete alá kerül. — Az 1792-i iskolai törvény. — Csokonai fegyelmi perének tárgyalása az iskolai törvényszéken. — Domokos Lajos érdemei 125

3. Az 1802-i debreceni tűzvész; a Kollégium nagy kára; újraépülése. — Az egyoldalú humanista és a reálisabb irányú tantervek küzdelme egymás ellen; a magyar tanítási nyelv érvényesülésének lassúsága. — Budai Ézsaiás, Sárvári Pál. — A racionálizmus kora. — Debreceni tudósok természettudományi munkássága . . 135

4. Kazinczy és Debrecen. — Csokonai, Kölcsey. — A pedagógia bevonul a tantárgyak közé, majd tanszéket kap. — Kerekes Ferenc. — Péczely József. — A zene ügye a Kollégiumban. — A szigorú iskolai törvényekre szükség volt. — Arany János. — Egy debreceni diák látogatása Goethénél. — A magyar irodalmi tanszék keletkezése. — Surlódások a tanári karban 153

NEGYEDIK IDŐSZAK. (1849—1914.) Az akadémiai tagozatoknak az állami egyetembe való beolvadásáig. . . Lap 171

1. Az önkényuralom első súlyos évei; Szoboszlai Pap István püspök. — Az Entwurf okozta válság. — Az alkotmány helyreállta után a három akadémiai tagozat újjászervezése és fejlődése . . . 173

2. A modern nyelvek tanítása. — A Kántus és a Tűzoltótársaság korszerű jelentősége. — Az önkényuralom és a kiegyezés korabeli közszellem árnyoldalai az oktatás terén. — A Hittanszaki Önképzőkör és az Irodalmi Egylet működése. — A kollégiumi könyvtár nagyarányúvá fejlettsége. — A tanárok erkölcsi és tudományos érdemei. — Ortodoxia és modern teológia. — A debreceni Kollégium Jókai és Baksay költészetében 184

FÜGGELÉK 211

ÖTÖDIK IDŐSZAK. (1914-től.) Kollégium és egyetem 213

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ 227

A MŰMELLÉKLETEK JEGYZÉKE 237

FELHASZNÁLT FORRÁSMUNKÁK 239

TARTALOMJEGYZÉK 242

UNIVERSITY OF ILLINOIS-URBANA
3 0112 058821403

VÁROSI NYOMDA, DEBRECEN